वेदान्तन्यायरत्नावली

~~902~~

8/2

174 Pb.

963

ग्रंथसंख्या ४५००

पुरुषोत्तमानंदतीर्थकृतौ वेदांतन्यायरत्नावल्यां सव्याख्यानायां श्लो
कबद्धायां प्रथमाध्यायारंभः। अत्रादितः पादत्रयमेव लिखितमस्ति।
आद्यंतपत्राणि १२२

Vedantanyay Ratnavali

23

वैदी०

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥विघ्नौघघ्नंसुनाभिपाहितातिनाकृतानानाश्रयस्वपारदौगाविघ्नौघघ्नमभयवन्प्र
दातारं॥ दृश्यानन्तदृश्याननप्रवरदावदावोपमंभवोग्रभयमहान्तयेमहितनामचंद्रंस्तुवे॥१॥ विघ्नौघघ्नमि
घ्नाभयंकेनर्थसर्वंघ्नामितिविघ्नौघघ्नाःसकललोककैरकेइत्यर्थः॥ सुनाभिपाहितइंद्वैनीनावणःतेनतिना
कृतःअतएवनानाश्रयःआश्रयरहितःस्वपारदंगाःस्वपादौगच्छतिप्राप्नोतीतितथोक्तःशरणागतइतिया
१ वत्तथाविघ्नौघघ्नंविघ्नौघघ्नाःतन्नामानानावर्णानुडःतस्याभयवन्प्रदातेत्यादृशोयस्यतंदृश्यानन्तस्यनावणस्य १
यानिदृश्याननानिमुखानितान्येवप्रवरदावोमहानापतत्स्यदावोपमंदावाग्निसदृशंदवदावोवनानल
वह्नीइत्यमरः॥ मनोभवभवामयप्रभवदोषसंशोषणंभवाब्धिभववासवप्रणतिदेवतैःसवितं॥ चतुर्विधभ
सायतनंवनुनयोगिवेतोयतनंभवत्सुह्रस्वमायतनंभजत्तुनाममेमानसं॥२॥ मनोभवोमन्मथःतस्माज्जातो
नितानिकानामानिएवआमयप्रभवदोषाःतेषांसंशोषणंनिवारकं॥ यद्वामनोभवोमनःकल्पितःभवः

संसारः स एव श्रमयो व्याधिः तत्रभवाल्लज्जनिताः ये दोषाः तेषां संशोषणं ॥ नमो महादेवः शंभुर्भवो ब्रह्मा वा
सवः इंद्रः तत्प्रभृतिभिः देवैः तैः देवैर्वंद्य इत्यर्थः । चतुर्विधेति । चतुर्विधाः रसाः धर्मार्थकाममोक्षाः तेषां अपून
स्थाने । भवत्पदेति । भवतः पदपादावेव रसायनं भोषधमित्यर्थः ॥ सत्कर्मसंशुद्धविवेकिना गाद्युपेत
शांत्यादिकषट्कयुक्तैः मुमुक्षुभिर्ब्रह्मविचारणीयं वंदे जगद्गुरुमहं सदेकं ॥३॥ सत्कर्मभिः संशुद्धाः शु
द्धांतःकरणाः विवेकिना नित्यानित्यवस्तुविवेकशालिनः श्रागाद्युपेताः रागादिरहिताः शांतिदांत्युपरति
तितिक्षाश्रद्धासमाहितत्वानि शांत्यादिषट्कं तद्युक्ताः । तैः मुमुक्षुभिः विचारणीयं जगद्गुरुं जगत्कारणं सत्
श्रवाद्यं एकमद्वितीयं ब्रह्माहं वंदे ॥ येनापदिष्टं गुरुविग्रहेण श्रीतानकं जागृति मंत्रनाजं । स्वप्नेपि मूर्त्तिं
परिगृह्य कोविलकाशीपतितं करुणयैव पातु ॥४॥ जाते पि दिव्यां परिगृह्य मूर्त्तिं देवीयुतो यः हृपयोपदिष्ट ॥
कालत्रये समहितकानिणं तं काशीश्वरं सद्गुरुदेवमीडे ॥५॥ वेदांतसत्यायमणीज्ञानेभ्यो सूत्रकृद्व्यासमु

तं२

वेदां०

तिं नमामि ॥ श्रीशंकराचार्यवराभिधानं तद्भाष्यकारं यतिनं प्रपद्ये ॥६॥ स्वविज्ञशाणोल्लिखितातिभास्वत्
सूत्रसंसूमहामणीनां ॥ प्रकाशनेनाखिलविघ्नमोहध्वांतापहं भाष्यकृतं भजामि ॥७॥ महामणीनां त्वा
प्रस्त्वानामित्यर्थः भगवत्पादास्तत्र श्रीशंकराचार्यभाष्यकारान् ॥ मोहांधकारविच्छेदिसूक्तिभानूल्लकाननभ
जे ॥८॥ नमामि शाश्वतानंदं विश्वाधिकमुनीश्वरो ॥ श्रीनृसिंहाश्रमादींश्च विबुधानवोधसिद्धये ॥९॥ प्र
२ स्थानत्रयपारीणं त्रसंलग्नमुखपंकजे ॥ शिवनामयतीशश्रीचरणं शरणं भजे ॥१०॥ वेदांतन्यायस
द्भिलेशान् संकलयाम्यहं ॥ यथामतिमतिस्फूर्त्यैर्गुरुदर्शितमार्गगान् ॥११॥ मतिस्फूर्त्यैर्यस्व २
बुद्धिवैशद्याय यथामति संकलयामीत्यन्वयः ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ ध्यातव्यश्चात्मेति विधिः
श्रुतौ यस्तत्राधिकार्यादिकमस्ति न वेति ॥ शास्त्रप्रवृत्त्यौपयिकं मस्ति तन्न्यायेन निर्णेतुमिदं च
कारं ॥१२॥ अथातत्त्वादिकसूत्रमादौ श्रीव्यासनामा गुरुनादिमोनहि ॥ सर्वत्र पूर्वोत्तिनपक्षयुक्ते

आधकरण॥

स्यात्तांनेयसंशयवीजभृते॥१३॥ इदं अथातो ब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रं कनेत्यच्चत्रः सर्वत्रनत्र इत्यन्वयः॥
विचारणीयादिवचोनिनस्यव्यपेन्हृतत्वाच्छ्रुतिसंगतिः स्यात्॥समस्तवेदांतसमन्वयोक्तेः सम
न्वयाध्यायसमन्वितंतत्॥ ॥१४॥ वचोत्तिर्वेदांतैः। अस्य सूत्रस्येत्यर्थः श्रुतिसंगतिरित्यपाल
दृष्णविचारणा सूत्रसंगतिरपीत्यर्थः॥ समस्तेति॥ सर्ववेदांताः ब्रह्मपराइतिसमन्वयस्य उक्तेः प्र
तिपादनादित्यर्थः तत्सूत्रं॥ श्रोतव्य इत्यत्र विचारणास्वेनानंतरणीयं विषयाद्यभावात्॥ अ
हंधियैवात्मविनिश्चयेन संदेहहानाद्विषयोनचात्मा॥१५॥ एवमाद्यधिकरणस्य संशयसंगती
दर्शयित्वापूर्वपक्षमानयति॥ श्रोतव्यइति॥ अहंधियात्र ह्यतिप्रत्ययेनैवेत्यर्थः॥ संदिग्धस्यै
वविषयत्वादितिनाकः॥ सुत्येकातानादपिनेत्यानाहंधियासंशय इत्यपयुक्तं॥ प्रत्यन्हृतोभ्र
मिर

द्वोर

दृग्व्यतेर्विनाधोधोहेणार्थ्यतेवास्तु तद्देककावाच ॥१६॥ अहंधिया नर्थनिवर्त्यपयोगात्स्वयोजनैवापिनावि घटेत ॥

वेदां० सर्वोऽहमस्मीति हि वेत्ति तस्मा[…]बान्नचातान निरालिनहि ॥१७॥ अत्रोच्यते ॥ तात्पर्य[…]लिंगा[…]दि तु कथं ३

वीकेरोनगोणार्थकृतो नजेतः ॥ यथाम नुष्योऽहमिति प्रतीतेर्न मानतास्त्येदमतस्तथैव ॥१८॥ यथेति । यथेनपि

मनुष्योऽहमिति लिंगदेहे मत्वस्वीयान्नप्रत्ययस्य प्रामाण्यमिति नावः ॥ सत्वेन्न कर्तव्यपदं प्रयोजनं तु स्यार्थी

३ नार्थे विधिवाक्यतोस्यात् ॥ लक्ष्णागमस्त्यापि फलंमृतविर्त्ति विचारणा ॥ प्रत्ययतस्ततस्व ॥१९॥ अहलावबोधा

यभवेद्विचारः फलं त्वमृतत्वपुंडविविधन्तितार्थः ॥ ज्ञानस्य निश्चयस्य साधनत्वे वेदांतसैघस्य विचार्यतार्थात् ॥२०॥

सूत्रइति ॥ वृत्तिर्ज्ञानमित्यर्थः तत्तम्बब्रह्मावबोधायेति साधनत्वं विचार्यता तत्रापि तस्यादित्यर्थः ॥

छ विधेरभावा[…]वणस्य सत्त्वे कर्तव्यशब्दस्य न हि प्रयोगः ॥ निरर्थकत्वं ह्यनुवादकत्वेन शंकनीयं विषयादि

मत्वात् ॥२१॥ तत्र ज्ञानतः स्य[…]तु नु घ अब्द्रत्ति नित्यादिकं पठनवर्णयंति ॥ श्रोतव्यो घस्यवि धानजल

ल लाभे ह्रा स्थितद्वतु पथ ॥२२॥ विधेर्नितिश्रवणस्य विधेर्नित्यत्व यः तत्र ज्ञानतद्वृत्ति विषयप्रयोजनं

ब्रसैतिर

नादित्यर्थः॥ केवनवाचस्पतिमिश्राः॥ विचारकार्यत्वमतस्त्वतेषामर्थादिहस्यादितिभावनायः॥ अनंतनेह
तुवनुरुद्धस्य स्पस्याद्ब्रह्मधीद्धातिविवक्षितोर्थः॥२३॥ तेषांमिश्राणांमतेइत्यर्थः॥ ब्रह्मज्ञानेद्धान्नवति
तिमिश्रौतोर्थइत्यर्थः॥ ज्ञानंफलंबंधनिवृत्तिकलाद्वंध्यस्यसत्यो नष्टितान्निवर्त्यः॥ अध्यस्तइत्यस्यचसूत्रि
तास्यादध्यस्तातात्रेतिफलस्वसिद्धा॥२४॥ असयंवंधस्यकृध्यस्ततात्रत्रसूत्रितास्यादित्यन्वयः॥ जीवाश्रि
तानर्थनिवृत्तिमेनांसंसूचयन्ब्रह्मविवोधजन्या॥ अर्थात्तदेकांविध्यमेवचवन्तोत्यानंनमणीयविषे
यादिमतात्॥२५॥ तदेकांतयोर्जीवब्रह्मणोनैक्यमित्यर्थः॥ स्वाभावकालेप्रतिभासमानोवेदादभेदे
नाविनाश्रयेयसो ध्यस्तइत्यादिनतस्यदोषात्संयोगतः संसक्तितस्यमुक्तो॥२६॥ जातीदमेप्रोतज
तेनरेति नासंभवोनैवमतिप्रसंगः॥ संयोगराद्धेनविवक्षितानाचिह्नान सामान्यमतिर्न्दसिद्धेः॥ २७॥
श्लोकद्वयमेकंवाक्यांस्वेतिस्वस्यअध्यस्तत्वेनाभिमतस्यमुक्तिः जतादेवित्यर्थः संयोगइतिद्वितीयस
तै

प्रयोगात् संस्काराच्चेत्यर्थः तदा। स्वाभावकालइत्यर्थ इति श्राद्धस्य भातीत्यनेनान्वयः नेत्ति दोषादिसा
वेदां० पि मग्री सत्वात्स्मासं नवत्यर्थः॥ नैवं तिष्ठेवं अवच्छेदक भेदेनेत्यत्र कृत्वात्। संयोगनात्तिव्याप्तिः॥ स्वेत्यस
त्ताघवच्छेदभेदेनेव संयोगाभावकाले संयोगस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः॥ स्वसंसृज्यमानः स्वकीया
श्रयस्याप्यभावावच्छेदस्य सोयं मप्यार्थः॥ अवच्छेदभेदेविनेत्यत्रदेयं पदं लक्षणेतननात्तिप्रसंगः॥ २८॥
४ स्वानाश्रयाधिकरणपरिवर्तमानाभावस्य यः स्यात् प्रतियोगिमत्त॥ सोर्थो मप्यतीत प्रवदंतीति केचित् तदस्यतानि
र्वचनीयतास्यात्॥ २९॥ अव्यक्तत्वमेवमिथ्यात्वं तथापि प्रतिभासमानत्वा गर्भतया किंचिदिदमपि प्रत्यत ४
त्वलक्षणमिति स्वसंसृज्यमान इति स्वेन मिथ्यात्वाभिमतेन संसृज्यमानः॥ तत्संसर्गकालवर्तमान इति यावत् अ
नयोर्वर्तमानार्थकत्वादित्यर्थः॥ स्वकीयेति स्वाधिकरणनिष्ठस्वात्यंताभावो यस्य समिथ्यत्वात् इत्यर्थः नद नि३
उ स्वसंसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति नन्वेवमपि संयोगे त्ति व्याप्तिरित्य
त आह अवच्छेदेति अत्र लक्षणे उत्पन्नयः अव्याप्यवृत्तित्वं संयोगस्येति प्रमतेनेदमुक्तं सिद्धांते संयोगस्य व्या

प्रवृत्तित्वमेव तस्य यावत्स्वाश्रयप्रवृत्तित्वात् एकैकस्य पापाधिकरणदेशत्वात् मूले वृक्षे वृक्षः कपिसंयोगी अग्रे ने
त्यनुभवात्॥ न च संयोगस्य तदभावोऽत्र भातीति वाच्यं तद्घटः पटो नेत्यादिधियोऽपि परस्पराभावविषयकत्वाप
त्तेरिति दिक्॥ न च प्रतियोगितदभावयोरेकदैकत्राववृत्तेन संभव इति वाच्यं समानसत्ताकयोरेव विरोधात् अत्र
स्वकल्पितप्रतियोगिकाभावस्य पारमार्थिकत्वेन प्रतियोग्यसमानसत्ताकत्वात्॥ अयं चाभावोऽधिकर
णाद्भिन्न इति मतेनेदं लक्षणं अधिकरणात्मक इति मतेन लक्षणं तत्र मास्त्वानाश्रयात्तस्वस्य मिथ्यात्वे नानि
मा तस्य च नाश्रयो न चाधिकरणं वा यो घटः तत्रापि निवर्तमानस्य तदनधिकरणस्य सु रूपवद्भिन्न चैतन्यरूपा
त्यन्ताभावस्य प्रतियोगी मिथ्यात्वापत्तिः॥ तदुक्तं स्वानधिकरणानधिकरणत्वं त्वन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्या
त्वमिति स्वप्रपंचाभावोऽपि शुद्धब्रह्मैव यस्य तस्य ब्रह्मरूपाधिकरणे द्वैदेश्यैक्यात् श्रुतिविरोधात् अभावाद्वैतप
न्नत्वे श्रुतिसंकोचापत्तेः॥ किं च तदभावस्य तद्रूपत्वं मद्रूपत्वं वा नाद्यः अयं च मिथ्यात्वहेतोर्दृश्यत्वस्य तत्रैव व्यभिचा

नववृयादौनजताभावसत्वेनस्मान धिकरणानधिकरणत्वमसिद्धमितिवाच्यं पारमार्थिकस्य तस्य तत्रासत्वात्
जि ५ तत्रप्रतियोगिसमानसत्ताकोभयरूपस्य नेनापि ववृयाघभावस्यमद्वादौ च ला दौ च भेदां गीकारात् नववृयादौ तत्तामावस्य प्रतीतानि ५
नात्मनोत्यंतस्यैवासिद्धत्वादितिदिक् नच ब्रह्मणस्तद्भाववत्त्वं विरुद्धमितिवाच्यं यदेः खाभावाभावरूपत्ववत्
प्र भावाभावरूपत्वस्यापि उपपत्तेः सत्यज्ञानाद्यात्मकब्रह्मण एव प्रपंचोपशममित्यादिश्रुतिसिद्धतदभावरू
वेदां० पत्वविरोधाभावात् प्रामाणिकार्थस्यदुर्परिहार्यत्वादित्यादिकमेतन्मतानुसारिणिविवर्णितीत्यलमति
विस्तरेण अत्र च प्रतियोगिदेशानधिकरणस्य तदनाधिकरणदेशस्य वाभावस्य प्रतियोगित्वेन परं
स्यासिद्धसाध्यतैतनिवृत्तये इदं द्वयं अत एव तन्नानवस्येत्याद्यन्यत्र विस्तरः॥ मिथ्यात्वमेवं निर्वचनीयत्वं
५ तदुक्तं मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयतावचन इत्यतियद्वासदन्यत्वमनिर्वचनीयत्वमित्याह ५
सदन्यत्वे सतीतिनचासत्यत्तिर्व्याप्तिः सत्वप्रतियोगिकान्यत्वादिधर्मयोगपद्यरूपांगीकारेतत्स्यप्रपंचां
तःपातित्वबाधोपतासतोनिस्वरूपत्वात् किंवासदस्तिवानवानाघंत्र्यसत्वव्याप्तातात्त्वबाद्धितीयतत्री
२तिदि त्तिव्याप्तिनेववल्कमशाकात्वादिर्क्॥ सम्यक्तत्तादीसत्वया दिकानां विज्ञाय तत्तुल्यसमग्रतादीन्यस्य
तिखात्मनिदेस्युनूदेहादिधर्मान् मनसाविशिष्टा समयतादीनितिपुत्रादीनां साकल्येवकलादीन्
कत्वेतद्भ्रातीतीतदभावेन जता पत्तिः तद्भावाभावस्यतत्वादि तिवाच्यं। तत्रतस्यापारमार्थिकत्वेनभ्रातीति कनज्ञतादस्यत्वोनसमोनसत्तो
कस्येवतस्यतत्वात्॥ अतएवववृयादिगतनञतत्ताभावस्य पारमार्थिकस्यस्वस्त्रोघ्रातीतीतिकत्वेनतस्यतत्रनञतद्रूपत्वात्‌
नेर

विज्ञामेतस्य चयः॥ अज्ञानसान्निध्यात्मनि चित्तधर्मान् कामादिकान् कल्पयते हि लोकः। मनो हि सान्निध्यपहमित्य
नेदारध्यस्य वाध्यस्यति [illegible] तस्य धर्मानि॥२१॥ तद्वाप्यधिष्ठानविदात्मरूपे संसृष्टरूपेण चेत्तत्रा स्वरूप
तो नात्मन एव युक्तो ध्यासो न चाप्यात्मन इत्यपेये संसृष्टेति॥२२॥ एवाधिष्ठकारः संसृष्टरूपेणैव तत्र तत्राध्यस्यते
त्यनुषंगः न चेति॥ तत्त्वात्मना पीत्यर्थः॥ तत्राज्ञाने केवलस्यात्मनः स्यात् संसर्गाध्याज्ञात्तद्रूपस्य चित्ते। देह
स्याद्भिलस्य तस्य योगाभिलाध्यासात्केवलेन चात्मनः स्यात्॥२३॥ आत्माध्यासात् केवलन त्वंस्वचित्तस्याद
ध्यासः सर्वलोकप्रसिद्धः॥ कुत्पन्नानामप्यवज्ञोपल्वनादिः कर्तृत्वादिः स्यादनर्थस्य हेतुः॥२४॥ आत्मनः
पं४ संसृष्टरूपेण तत्र तत्राध्यासं प्र चयति॥ तत्राज्ञानइत्यादिना॥ आत्यंतिकाध्यासविनाशसिद्धिरात्मस्व
रूपैकचिवेचनात् स्यात्॥ अतो वेदान्तविचारणोत्पातात्सिद्ध्ये संप्रतिसंप्रवृत्तो॥२५॥ इति प्रथमवर्णकं॥ वि
चार्यः स्यात्सकलस्य वेदो विचारितः सोपि विधिः पुनश्च प्राधैत्यस्य वेदान्तविचारशास्त्रेना नंभणीयं विषयव्य
पेतः॥२६॥ पूर्वकाण्डे नैवगतार्थत्वादिति भावः॥ अत्रोत्पत्तेविच्यर्थेकैः स्याद्यद्यपि सर्ववेदस्तदा नाहि ब्रह्मविचा

स्यत्वा॥ अथ यान्मुनिः सर्वविदेव तस्मादन्येन सिद्धा न विचारणे र्थाः॥ ३॥ नहि अयादित्यन्वयः। अतो द्वितीय
वेदां॰ वर्णके विचारशास्त्रस्य च कार्यतायां हेतुद्वयं स्याद्विषयादिमत्वं॥ गतार्थता तावदुक्ति निरस्तौ स्य स्वत्व सा सन्दे
पत्वार्थिका र्थं॥ ५॥ तदुद्वयमिति विषयप्रयोजनवत्वं अगतार्थत्वं चेति हेतुद्वयं स्यादित्यन्वयः॥ अ
नेतथैवान्त्येस्त्रैषशास्त्रेनानर्थार्थेन स्तत्तन्त्र ये षु। ऊहा कार्या किंतु कार्यो विचारो जिज्ञासा कथा लक्ष्यते चे दि
वम्॥ २९॥ अव्याहार्यस्तत्र कर्तव्य शब्दस्तेनैवोक्तेः स्यादथोक्ति र्व्यर्थैव तस्य श्रुत्या मङ्गलस्योपपत्तौ नौ शब्दो सौ ५
६ मङ्गलार्थो निघार्यो॥ ४॥ अथ शब्दार्थमाहस्रानंतर्यमिति तिर्र्वाति नं वाच्यति ने ति। किं [illegible] सा पदस्ता ने
ऽर्थके विपुल न लक्षकेरा आधेय शब्दस्य आनन्तर्यार्थत्वे ब्रह्म जिज्ञासने द्वा आनन्त्यत इत्यर्थः स्यात् स च ा पुनरुक्तं अ ६
स्यानन्तर्यत्वात् न हि प्रत्यधिकरणं इहा क्रियते तर्हि कृतया विचारकृत्या हन्ते हेतोः द्वितीय [illegible] भाष्यकारो ह
जिज्ञासा स्यादिति अध्याहार्य इति कर्तव्य पदाध्याहारं विनाविचारलक्षणार्था योगादिति भावः अध्याहृते च
कर्तव्यपदेतेनैवानन्तोक्तेरथ शब्दो व्यर्थ एवत्याहत्तेनैवेति मंगलार्थत्वमाशंक्याह॥ तस्य श्रुत्येति अथ शब्दस्य

श्रवणेनैव मंगलकार्यायपत्तौ न तदर्थकत्वं नान्तावतापि केनाप्यथशब्दस्येत्यादिस्मृतस्य मांगलिकत्वसि
द्धेरिति ॥ विचारकर्तव्यतयान्वयस्यासावोयं नापि मंगलार्थः ॥ अर्थोपि कश्चित्प्रकृतानचात्रेकुतस्तदर्था
नन्तरार्थकस्यात् ॥ ४१ ॥ वाक्यार्थेनान्वयासंभवाच्च न मंगलार्थकत्वमित्याह ॥ विचारेति ॥ विचारकर्त
त्ये व्यनेत्यर्थः ॥ प्रकृतादर्थाद्यस्यानन्तरं त्वमथशब्दस्यार्थमुत्यत आह ॥ अर्थोपीति ॥ अत्र जिज्ञासायां ॥ तदर्थेति ॥
तस्मात्प्रकृतार्थात् यदर्थात्तन्त्वित्तदर्थकं स्यादित्यर्थः ॥ विचारणाच्छुष्कलक्षाणां हि विवेकवैराग्यशमा
दिके च मुमुक्षुता स्यात्तदनन्तरत्वमथेति शब्दो वदतीति सूक्तम् ॥ ४२ ॥ तदनन्तरत्वं विवेकादिचतुष्टयानन्तर्यमि
त्यर्थः ॥ अहं ब्रह्मास्मीत्यादिकवाक्यतो हि क्रियाफलं नित्यमतो न हि स्यात् ॥ वेनाहमित्यादिकबोधमेतत्स्वत्रस्थिता
तः पदतो निरस्य ॥ ४३ ॥ अ॰ अतः पदतः अतः शब्देनेत्यर्थः ॥ अनेन तत्त्वं वदतोथशब्दात्तस्यावधेर्हेतुचतुष्टयस्य ॥ वि
चारहेतुत्वमुदीरितं यदर्थान्तराच्छब्दे पनिवर्तनाय ॥ ४४ ॥ तदेव हेतुत्वमनूदितं स्यात्तः पदेनेति वदंति वृद्धाः ॥ य
यादितानूपानिवर्तकत्वात्तस्यानुवादः सफलोयमत्र ॥ ४५ ॥ श्लोकद्वयमवतारयति तस्यावधेरिति तत्तस्यात्रानं

नयस्य अवेषः प्रतियोगिनः विवेकादिचतुष्टयस्य अर्थाद्विचारे हेतुत्वं यदुक्तं तत्स्वपान्हे पनिशासायत्र अनूदितं स्या
दित्यन्वयः ॥ क्रियाफलं नित्यमिति ब्रुवंती स्मृतिः प्रबाध्या वचनांतरेण ॥ नन्वेवदनित्यं कृतकं समस्तमित्या
वेदां० दिकन्यायबलात्तेन ॥ ४६ ॥ य [illegible] तद्यथेहेतिवचः समस्तं क्रियाफलं नश्वरमित्येवाव ॥ त
तर्कवादानुगुणवादरूपा क्रियाफलं सिद्ध्यति नैवनित्यं ॥ ४७ ॥ बाधकं वचनांतरं दर्शयति ॥ तत्तद्यथेहेति ॥ यत्र
७ यस्मात्कारणात्तत्तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते इत्यादिवाक्यमित्यर्थः ॥ हन्तिवाक्याया विशिष्टः पूर्णितपात्
त्यमिताखंडसान्द्रानन्दत्तिर्या जिज्ञासायाः सेवत्तिः फलं स्यात्कमप्येषा खंडचिद्वृत्तेरेव ॥ ४८ ॥ हन्तीति ॥ हन्ता
तिव्यक्ता हन्तिजन्माक्षणां निवृत्तिमतीतियावत् ॥ तत्तर्थतन्ता ॥ एषां चैतन्यपर्यतित्यर्थः ॥ असाध्यथा त
धि पदृतो कारीतस्मात्स्वयं ब्रह्मविचारणीया ॥ निराकृतत्वात्यधिकार्यभावान्नानस्यतास्येति हि बोधमेतत् ॥ ४९ ॥
अधेति अथातः शब्दार्थाश्र साध्यि ॥ साधितइत्यर्थः ॥ अधिकार्यभावादस्य विचारशास्त्रस्य अनारभ्यतां तिय
बाधेस्ताश्च निराकृतमित्यर्थः ॥ इतितृतीयवर्णक ॥ ज्ञानयदि ब्रह्मविचारतः प्राक्तदानहि स्याद्विषयत्वमस्य ॥

अज्ञाततायाविरहात्फलं च ज्ञानन्तु योनेत्यविचारणीयं॥५०॥ विचारशास्त्रारंभलक्षं यदि ज्ञातं तत्र यत्र असत्वब्रह्मणः विषय
त्वं न हि स्यात्॥ तत्र हेतुः अज्ञाततायाविरहादितिं लिं चेत्ति॥ किंच अज्ञाननिवृत्तिरूपफलं नास्तीत्यविचार्यं ब्र
ह्मेत्यर्थः॥ ज्ञातं न चेत्तर्हि कथं विचारो ज्ञातं समुद्दिश्य हि तद्विचारः॥ तथा च चिंताकलितस्य शास्त्रावेद्यत्व
ज्ञातं न प्रतिपाद्यत्वं नास्ति॥५१॥ विचारशास्त्रारंभलक्षज्ञातं चाज्ञातं वेति विकल्प्याद्यं निरस्य द्वितीयं प्रत्याह पूर्वपक्षी
ज्ञातं न चेदिति चिंताकाले तस्य चित्ते अनारूढस्य शास्त्रावेद्यत्वात् प्रतिपाद्यत्वलक्षणसंबंधो नास्तीत्यर्थः॥
अत्रोच्यते विचार्यतां ब्रह्मपदप्रसिद्धं प्रमाणरूपानपदप्रसिद्धिः आपातरूपा हि ततश्च शास्त्रमानत्वं णीय
विषयादिमत्वात्॥५२॥ ब्रह्मपदप्रसिद्धं यत्तद्विचार्यतामित्यर्थः॥ विचारमेव मध्ये माशंक्य आपातप्रसिद्ध
नं दोषस्तत्राह॥ प्रमाणेति॥ किंवाहमित्यात्मतया प्रसिद्धं ब्रह्मेति नैवानुपपन्नमत्र॥ सच्चिद्रूपात्मतया प्रसि
द्धमानं दर्शनादि विशेषतस्तु॥५३॥ नज्ञातमित्यस्य विचारसिद्धिर्य एष मामान्यविशेषभावः॥ संपूर्णशब्दादिकं वा

वेदां॰ स्यभेदानिर्देशके ब्रह्मणि कल्पितः स्यात् ॥ ५४ ॥ श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ प्रसिद्धं चेन्न विचार्यमित्याशंक्याह ॥ प्रसिद्धेति ॥ सा
मान्येन प्रसिद्धस्यापि विशेषतोऽप्रसिद्धत्वात् न दोष इति भावः ॥ विशेषतस्तु न ज्ञातमित्यन्वयः ॥ ब्रह्मणो निर्देशकत्वात् न
सामान्यविशेषसिद्धिः इत्याशंक्याह ॥ स एवेति ॥ शास्त्रस्य चांतर्गतमेव सूत्रे भवेत्तदानंभण हेतुमतं ॥ श्रोतव्यश्चात्मेति
विधिः श्रुतो यः सूत्रे तदाक्षिप्तमितीर्यते ॥ ५५ ॥ ननु शास्त्रानंभप्रयोजकमथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रं शास्त्रांतर्गतं वा नवा
न चेदुपेक्ष्यतापत्तिः ॥ तदंतर्गतत्वे च एतत्सूत्रारंभकमन्यच्छास्त्रीत्यसंगतं स्यादित्याशंक्याह ॥ शास्त्रस्य चेति ॥ तदारंभमिति ॥ ८
आत्मा श्रोतव्य इति श्रवणविधिनाऽऽरंभ्यमित्यर्थः ॥ यथैव वेदाध्ययनं प्रयुंक्ते वेदस्थितो याध्ययने विधिः स॥ तथा वि
चारं घटयेदिदं सूत्रस्य तत्रस्येति न कोपि दोषः ॥ ५६ ॥ किंच ॥ स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिवत् अस्य स्वातंत्र क्रियानप्र
योजकत्वात् शास्त्रांतर्भाव एवेति नोक्तविकल्पावकाश इत्याह ॥ यथैवेति ॥ तथेति ॥ इदं सूत्रं स्वस्य इतरस्य च विचारं घटये
त्प्रयोजयेदित्यन्वयः ॥ इति चतुर्थवर्णके समाप्तं चाद्यसूत्रं ॥ जन्माद्यस्य यतः ॥ भूतानि जायंते इमानि यस्माज्जातानि जीवं

नया॥ पक्ति धांयु मूर्तस्मिन्नु तराक्षिप्त ये लक्षणा पूर्वपक्ष स्य युक्तिं स्यात यान्वादोपि स्क्रिम ता॥

तीर २४

त्पयियंति संति॥ विशंतियदुस्तु विचार्यितांतद्ब्रह्मेत्यहं ब्रह्म गुरूपदिष्टं॥२॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति य
त्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति॥ [illegible] विषयवाक्य
स्यार्थं संगृह्णाति भूतानीत्यादिना तद्ब्रह्मेतीत्यंतेन जातानि येन नेति शेषः॥३॥ प्रयियंतिनाशं प्रतिपद्यमानानि संतीत्यर्थः॥ पु
रु ४ वशं तद्वाक्योपदिष्टं ब्रह्मानुभवति अहं ब्रह्म गुरूपदिष्टमिति॥ संदेहसत्वेन विचारणीयं ब्रह्मेति यत्प्राक्कथितं तन्न स्यात्
न लक्षणं ब्रह्मणो विद्यते स्वरूपासिद्धेः खलु लक्षणेन॥२॥ आक्षेपिकीं संगतिमाह॥ संदेहेति॥ पूर्वोपक्रमणसिद्धांतयुक्ति
उक्तनाक्षिकरणपूर्वपक्षयुक्तिं चापेक्ष्याक्षेपिकी संगतिः स्यादिति ज्ञेयं॥ न तत्स्यादित्यत्र युक्तिमाह॥ न लक्षणमिति॥ ब्रह्मणि
लक्षणाभावान्न विचार्यत्वमस्येत्यर्थः॥ लक्षणस्य प्रयोजनमाह॥ स्वरूपेति॥ यथैव संदेहयुक्तत्वहेतोर्विचार्यमस्य निकीर्ति
तं प्राक् जन्मादिकस्यान्यगतत्वहेतोर्न ब्रह्मणो लक्षणमस्ति तद्वत्॥३॥ दृष्टांतसंगतिमाह॥ यथैवेति॥ यथा संदेहस्य वि
चार्यतायां हेतुस्तथा न स्वलक्षणमस्ति॥ इतीपि ताः संगतयः अत्र तत्र द्वयं तु सार्वत्रिकमित्युपेयं॥४॥ प्रकृतस्य हनाम संगति

सिद्धांतयुक्तिः पूर्वस्मिन् न्याये यातद् भावतः पूर्वपक्ष ... तत्र लक्षणम्
तान्॰
वर्त्मसिद्धा॥१

माह॥यथा महेशस्यपतिश्वर्वार्थेन। तत्र श्रुसंगतिमुदाहृत्य तत्र फलं लक्षणरूपं संगतिद्वयं सार्वत्रिकमित्यंगीकार्यमित्यर्थः॥४॥जन्मा
 दिकं तल्लक्षणमस्य नष्टमन्यस्य जन्मादिकसंग्रहाज्ञानात् सच्चित्सुखाद्यात्मकतापि नैव लोकप्रसिद्धेति लक्षणं स्यात्॥५॥
पूर्वपक्षमाह॥जन्मादिकमिति॥अन्येति॥प्रपंचे निष्ठं जन्मादिना ब्रह्मणः संबंधाभावादित्यर्थः॥ एवं तटस्थलक्षणं दू
षयित्वा स्वरूपलक्षणं प्रत्याह॥सच्चिदिति॥अत्रोच्यते॥जन्मादिहेतुत्वमित्यत्तटस्थमस्यागुणस्यापि हि कल्पितं स्यात्॥यः स
 र्पधारास्रगिवेति लोके स्यात्कल्पितेनापि हि वस्तुलक्ष्मं॥६॥अगुणस्य निर्गुणस्यापीत्यर्थः ननु कल्पितेन कथं परमार्थसिद्धि
रित्यत आह॥यः सर्प इति॥इत्यत्र कल्पितसर्पलक्षणस्येव कल्पितत्वकारणत्वेनापि ब्रह्मवस्तुलक्ष्ममित्यर्थः लोकप्रसिद्धार्थ
सदृशदृष्टैनैकं सदाद्यात्मकं वस्तुलक्ष्मं॥जन्मस्थितिध्वंसमतमस्य यस्मात्तद्ब्रह्मसूत्रप्रतिपादितार्थः॥७॥लोकप्रसिद्धा ४ अर्थाः
ये घातेतः सदृशदृष्टे नित्यतया ४ सूत्रार्थमाह॥जन्मस्थितीति॥यच्छक्तिं सत्यविशदि तत्र ब्रह्मेति तत्स्वलक्षणमप्युपाते
यदर्थनिर्णायकवाक्यशेषात्स्वलक्षणं हि श्रुतिसूत्रयोः स्यात्॥८॥तटस्थलक्षणं सूत्रोपात्तं दृष्ट्वा स्वरूपलक्षणमपि तथा

तैया॰ पक्षिधांयु मूर्तस्मिन् तरक्षि ये लक्ष्या पूर्वपक्षस्य युक्तिःस्यात् तयावा दे॰पि॰ स्कीमतां

तैर २ ४

त्यपियंतिसंति॥ विशंतियद्वस्तुविचार्यतांतद्ब्रह्मेत्यहंब्रह्मगुरूपदिष्टो॥१॥ यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंतिय
त्प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेति [illegible] विषयवाक्य
स्यार्थंसंगृह्णातिभूतानिनित्यादिनातद्ब्रह्मेतीत्यंतेनजातानियेनेतिशेषः। अपियंतिनाशंप्रतिपद्यमानानिसंतीत्यर्थः। पु
नं ४ वरात्तवाक्योपदिष्टंब्रह्मानुभवतिअहंब्रह्मगुरूपदिष्टमिति॥ संदेहसत्वेनविचारणार्थंब्रह्मेतियस्त्राक्षुत्थितंननस्यात्
नलक्षणंब्रह्मणोविद्यतेतत्रस्वरूपासिद्धेःस्वलुलक्षणेन॥२॥ आक्षेपिकींसंगतिमाह। संदेहेति। पूर्वोधिकरणसिद्धांतयुक्ति
उक्तनाधिकरणपूर्वपक्षयुक्तिंचापेक्ष्याक्षेपिकीसंगतिःस्यादितिज्ञेयं। नतस्यादित्यत्रयुक्तिमाह। नलक्षणमिति। ब्रह्मणि
लक्षणाभावान्नविचार्यत्वमस्तीत्यर्थः। लक्षणस्यप्रयोजनमाह। स्वरूपेति॥ यद्येवंसंदेहयुक्तत्वहेतोर्विचार्यमस्तपनिकीर्ति
तंप्राह। जन्मादिकस्यान्यगतत्वहेतोर्नब्रह्मणोलक्षणमस्तितद्वत्॥३॥ दृष्टांतसंगतिमाह। यद्येवेति। यथामहेभस्यवि
चार्यतायांहेतुस्तथानेश्वरलक्षणेस्ति। इतिपेताःसंगतयः। अत्रतद्वयंतुसार्वत्रिकमित्युपेयं॥४॥ प्रकरणसंगति

लयहेतुत्वोक्त्याउत्पादकस्थापकभेदनिरासेतस्यात्रजन्मा
निमित्तेति॥

ह॥ अकृदितमिति॥ तटस्थलक्षणं [illegible] सत्यज्ञा[illegible]द्यात्मकस्वरूपलक्षणमित्यर्थः॥ यदर्थेयेति॥ आनंदाद्ध्येवपादिय सू१
दार्थनिर्णायकवाक्यशेषः॥ यास्केन वृद्धिःपरिणाम उक्तस्तो जन्माद्य पक्षयएवनाशः॥ अतश्च जन्मादिपदेन सर्वेतेषा
मरथवृ संग्रहणं न युक्तं॥ हेतो वृद्धिपरिणामौ जन्मवज्जन्मवज्जन्मांतर्भूतौ विवितियाव्रत॥ अपक्षयो नाश एव तत्पक्षयः॥ नि
मित्तमात्रत्वनिवर्तनाय उपादानतार्थदिककीलतंस्यात्ते॥ २॥ जन्मस्थितिलयहेतुत्वं लक्षणमुक्तं तत्र जन्महेतुत्वमात्रोक्तौ स्थिति ४
ब्रह्मणः प्रपंचनिमित्तकारणत्वमेवस्यात्॥ तन्निवृत्त्यर्थं उपादानत्वसिद्ध्यर्थं लयहेतुत्वमुक्तमित्यर्थः॥ लयहेतुत्वमात्र
मस्तु अन्यदुष्टार्थमित्यतआह॥ उत्पादकेति॥ तस्यउपादानस्य उत्पादकस्थापकाभ्यां भिन्नत्वनिरासायेत्यर्थः॥ शास्त्रयोनित्वात्
वेदा निश्वासवत्सिद्धौ निःप्रप[illegible]पनायनः॥ अनायासेनतं सेवसर्वज्ञं कथिकापतिं॥ १॥ निश्वासस्य अनायासेनसि
द्धिरित्यर्थः॥ अनेनअस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति विषयवाक्यं सूचितं॥ सर्वज्ञंस
र्वहेतुत्वादुहोत्पथोपुदरीतितं॥ वेदकर्तृत्वाप्यप्येतत्सर्वज्ञत्वं समर्थ्यते॥ ३॥ शास्त्रकर्तृत्वहेतोर्थः साध्यको न्यायउच्यते॥ न

अस्प३

यांतनत्वमेतस्यतद्भेदेनप्रसिद्ध्यति ।।३।। योन्यस्यरूपव्यातत्तद्भेदेनतस्यन्यायस्यभेदेनअश्रुत्यापिकेनाप्यत्रअश्रुत्यापिकेनांगंतत्रसर्वंसिध्य
 तीत्यर्थः ।। अर्थंवृक्ष्यातिमितश्चेलदायंसोपकृत्वान्मानतांनेतिवेरः ।। सिद्धंवेदृष्व्याहृतात्सर्वंविद्धंसंप्राप्नोतिब्रह्मनैवतिचेन्न ।।५
अर्थंविदित्वावेदार्थवित्तोवानवाआद्येनिरस्यद्वितीयंप्रत्याहपूर्वपद्ये ।। सिद्धमितिब्रह्मसर्वविल्वंनैवप्राप्नोतीत्यर्थः ।।
यथाक्रमंवेदमयंकरोतिक्रमात्पथात्वंदुनितंतंह्र्णंस्यात् ।। तद्दोषहानायवसर्वभ्यास्त्रिःकरोतिपूर्वक्रममेववेदं ।।६।। अपर्थं
अकारःसर्वशक्तिनपीत्यर्थः ।। पूर्वस्यवक्रमायस्यतिविग्रहः ।। वेदंतद्दर्थान्नुगापद्विजानूककरोत्यनायंनहिपोनुषयः ।। अर्थो
१० पसङ्घाभवितत्वहानाद्देशेनस्यापद्यूहतिप्रमाणं ।।६।। सर्वेद्गत्तावेदत्तदर्थविज्ञाताद्यागपद्यनमहत्वहस्य ।। स्वतिमितोयः १०
३ क्रमंश्वनस्तत्क्रमानुरूपंप्रकरोतिविद्वान् ।।७।। योगपद्यनवहृतदर्थविज्ञातास्तर्वज्ञतास्यादित्यत्रयः ।। यःक्रमतःतत्क्र
मानुरूप [illegible] मन्यंक्रमंकरोतीत्यन्वयः ।। अतोनवाधाप्रकृतत्वतास्यादर्थोपकोह्यन्यवृत्ताक्वचित् ।। तस्मा धु २
तःकर्तृतयापिविज्ञाःसर्वज्ञतास्यादितिसिद्धमतत्र ।। संग्रहेणस्पसूत्रस्यवापितेवर्णिकांतनी ।। पुनोक्रैलक्षणेनत्र

नीश्वरः श्र सूत्रार्थंवह्नुपमलंनितिस्मादिति

लक्षितब्रह्मणि । मानविशेषचिंतार्थमित्याह पूर्वेति पुरा पूर्वं तत्र ब्रह्मणि २
दीमि ।

प्रमाणं चिंत्यते धुना ॥ ८ ॥ नावेदविन्मनुते तं बृहंतमित्यादिना यत्कथितं परस्य वेदैकगम्यत्वमिदं तन्न युक्तं कार्यत्वलिंगेन
घ २ हि कल्पनैव ते ॥ ९ ॥ पृथ्व्याद्यं वात्मा प्यवगात्य कार्यं कर्तृत्वतः सर्वविदीश्वरः स्यात् अतो न वेदांतवाक्यविचारो विज्ञानाणी यंत्वनु
मानमेवा ॥ १० ॥ नावेदेति । नावेदविन्मनुते तं बृहंतं तं त्वौपनिषदमित्यादिना यद्वेदैकगम्यत्वमुक्तं तदिदं न युक्तमित्यर्थः ॥ तत्रो
८ घ पपत्तिमाह ॥ कार्यत्वेनेति ॥ कार्यत्वलिंगेनैवाचक्तृत्वेनैकं स्यादित्यन्वयः सोपि कर्त्ता ईश्वरः कार्यमवगम्य कर्ता तिष्ठन् तः सर्व
वित्स्यादित्यन्वयः ॥ अत्रोच्यते । कर्तृकत्वं लाघवान्नानुमानात् प्रासादादेः स्याद्विविन्नस्य पदत्तु तन्नाना
त्वं स्यात्तो तावद्वाक्यैर्नेन तु लोके फलं नकत्वसिद्धि ॥ १२ ॥ वदति । यतो वा इमानीत्यादिवाक्यैरित्यर्थः का
र्यमात्कर्त्रीखलु कश्चिदवसा मान्यतः स्यान्नहि तद्धि शामः ॥ मानांतरागम्यासिद्धेव दृष्ट्रमाणकर्त
दितिसिद्धमतत् ॥ १३ ॥ तद्धि शम इति ॥ सर्वज्ञत्वादि विशेषणेऽत्यर्थः ॥ वदान्तै स्तूयत इत्यक्ववन निरूप्ये नेति
हेमात तर्कैकत्वासिद्धतीति सर्वज्ञत्वादिनिश्चय इत्यर्थः ॥ नाक्रुसमान्तयाच ॥ यदि श्वेहेतुः सकलज्ञमुन्नो
तदेवमास्त्रस्य च केवलमितं न्नाध्यनु मानादि न तु त्रुपास्त्रमित्येव मान्निरूप्य समर्थ्यते ॥ १ ॥ श्रुतमिति ॥
नर्णकेति अनुपसंहृति मानान्तरागम्यामिति श्रुतौ वोपनिषदत्व विशेषणात् तद्वेतत्साविशषत्वे सति तन्मात्र विषयत्वेऽनु नेत्ते
मानांतराबाधितकत्वे विशेषण वैयर्थ्यात् नावेदविन्मनुते तत् मिति नित्या स्पष्ट मानांतरानियेधाद् इति भावः २

ति४

अर्थादिति शेषः ॥ आर्थिकं सर्वज्ञत्वं वेदकर्तृत्वेन दृष्टमिदं त्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ तदैक्षतेति ॥ तत्र तादृशे ब्रह्मणि मात्र

वेदां० त्यक्षादिकं मानं न वा शास्त्रमित्यर्थः ॥ सदेव सोम्येदमिति श्रुतानि वाक्यानि मानं न हि सिद्धरूपसाप

न्नत्वान्निष्फलत्वाच्च संगाद्ब्रह्मात्मतोपास्तिपराण्येतत्स्युः ॥२॥ पूर्वपक्षमाह ॥ सदेवेति ॥ सिद्धं तु माना

न्तरेणावबुध्यजना [illegible]कोऽनुष्ठेयं ति तस्मात् तत्पानुषेयं तत एव तत्प्रमासापेक्षत्वे वापत्तत्तौ वाध्यं ॥३॥ साप

११ क्षत्वमुपपास्यति ॥ सोऽकामयतेत्यादिना ॥ ब्रह्माहमस्मीति भवत्रु उपास्तिर्निदिध्यासनेदृश्य हि रूपेणेन ॥ ११

एवं कोऽपि विधवसने दमानो विशेषदोषाज्ञानं हि संभवतीति ॥४॥ नेदपीति जीवस्यस्वेदपीत्यर्थः ॥ अत्रोप

तेसंश्लिष्टस्य प्रश्नो तत्पात्मबोधा दृश्य प्रहानात्स्फलानि तानि ॥ सदेव सोम्येदमिति तानि तत्त्वमुपक्र

म तत्त्वमसीति चोक्ते ॥ [illegible] ॥ स्यादृष्यश्रममपरत्वमेषां तद्वोयतस्यानववाधहानिः ॥ माना तत्तगम्यत्त प्रा

मततत्त्वे भवत्सता वा चव नोपपत्तिः ॥६॥ निष्फलत्वे निरायकतोति सच्चिदेवेति ॥ सदेवेति ॥ उपक्रमे

ऽप्यैदो सदेव सोम्येदमितु ...क्तत्वाच्च ॥ अते तत्त्वमसीत्युक्तत्वाच्च ॥ ब्रह्मपरत्वमस्यादित्यर्थः ॥ यत्तु पोतुमपरत्वेन सापेक्ष

योगास्यप्राप्तस्य माकारणातत्तिसोन्ता॥ श्च पदे अर्पितत्त्वुपस्थापितोयोर्थः तत्प्रतियोगिकोयोगः संसर्गः
तद्गोचरनप्रमाहेतुत्वंवाक्यस्याखंडतात्पर्यं॥ प्रकृष्टप्रकाशो विधुरित्युक्तौ तत्रसिद्धेरित्याहन्तिमाज्ञापके
वेदां० स्याच्च यथेवापथवादस्थितेः सर्वशाब्दस्तुतिर्नैन्द्यतत्तद्द्वैतेतिवाच्य॥२॥ तस्मादखंडतद्ब्रह्म भवेद्वेदांत मा
नेकं॥ वेदांतवाक्यतात्पर्यगोचरत्वादितिस्थितं॥२॥ अनुमानेदर्शयन्नेतत्सूत्रार्थमुपसंहरतितस्मादिति॥
वेदांतमाननकत्वेपिविधिशेषतयात्मनः सिद्धिनित्यस्यतंगार्थेवगतौ न मुच्यते॥३॥ अपस्यस्वरूपादेःपस्य १२
१२ ७५ त्पर्ये॥ सिद्धं वस्त्वादिकलिंगमहानाद्यसत्यत्वावान्नचतत्परत्वं वेदांतभागस्य न प्रामाण्यता स्याद्धवृत्ते
फलादिश्रुतेहि शास्त्रं॥४॥ आदिशब्देन निवर्त्तकत्वमुच्यते। नहृष्टपतासिद्धविवाधनेनप्रयोजनंवेदशिनोक्वो
३४ लि स्यादित्युक्तेबोतिचासिद्धवोधाज्ञानामनंदृष्टत्वोपपन्नं॥५॥ वेदेति वेदांतवाक्यैः सिद्धवस्तुप्रतिपा
दनेनेत्यन्वयः॥ नन्वेवमनुमितिसिद्धवोधादपिमयनाशनेभवतीत्यत्राह। स्यादितितत्रदृष्टत्वाद्भयना
शनरूपप्रयोजनेयुक्तोप्रवृत्तेनुननेद्यत्पर्थः। मोक्षोयदिवस्त्वधिमेवर्त्तिर्हि एवाविधिःस्यान्नतनादिकस्यातस्मा
द्विधयवशेषपर्यन्तिशेषावज्ञम्नितद्वस्तुसमर्पकत्वे॥६॥ समर्पकत्वमित्यत्रवेदांतभागस्यस्यनुषंगः॥ एघेति॥

तद्वस्तु१

क्टे२ नुप कें१

त्वमुक्तं। तद्दूषयति। मानातेनेति। कार्यार्थत्वेदपि पौरुषेयं स्याच्चैत्यनत्यादिकवाक्यवत्तं॥ इतीनितकर्तृनत स्मरनानत्य
वं हिवाच्यं प्रवर्तते तथा सूत्र॥७॥ वेदस्य कार्यपरत्ववादिनोपि पौरुषेयत्वं आपादितं तन्नमत्तु समाधेयं तत्समाधानं तु
त्यामित्याह। कार्यार्थ कमिति। चेत्स्येति। चैत्यवंदनादिकवाक्यवदित्यर्थः॥ इतीति। वेदः पौरुषेयः कार्यार्थ
त्वात्। चैत्यवंदनादिवाक्यवदिति चोदितस्ततीत्यर्थः कर्तृनरः कर्तृपुरुषः वाच्यं समाधेयमित्यर्थः॥ कर्तुः स्म
त्रै६ तं कार्यपरस्य यद्वक्तृ पौरुषेयत्वमतो नृपेन्द्र। तस्मात्पास्ति नैव कल्पनीयात तत्रात्रोतार्थः पनिसन्द लीपः। चा
घ्रा लितमाहा कर्तुः स्मर्तृत्वमिति। कर्तुः पुरुषस्य स्मरणाभावात्। कार्यपरस्य यथा पौरुषेयत्वं नास्ति त
थास्यापि श्रुतेः न पौरुषेयत्वमित्यर्थः॥ समिमित्य खंडार्थकता ज्ञायस्य सम्यक्त्करूपाकथितापदे नतत्वं पन्कोत्रम
वेदखंडं ब्रह्मेति संचारबलेनासिद्धं॥ ८॥ सूत्रस्य संपदस्यार्थमाह॥ समिति। समितिपदेनाश्चन्त्यस्पत्ता
त्यर्थस्य सम्यग्रूपा खंडार्थकता अखंडार्थविषयकत्वात् कथितेत्यन्वयः ततः किं तत्राह। तत्त्वेति। अत्रेति
वक्ष्यमाणानुमानइत्यर्थः संसर्गा अन्यत्वमखंडत्वात् स्यादर्थस्य वाक्यस्य तु कथ्यतेय। पदार्थितार्थप्रति मोगि१

२ ...

श्रवणान्नैवब्रह्मज्ञानसिद्धमितिभावः॥ प्रतिपत्तिरुपासना॥ उपासनाया विधिर्नैवमानंवेदांतसमक्षयपनमेश्रवणे
स्यातांमानंफलंस्यात्तदुपासनेनविधानेनगम्योनत्ववाधमत्रांतु॥१७॥ विधिर्नैवविधिद्वारेणावपसमेश्रवणेमानमित्य
र्थः॥ विधानेनेति॥ विर्गवगम्योमोक्षहेतुत्वार्थः॥ अत्रोच्यते॥ इत्तनसाकंचलितो॥ बालंपुत्रस्तडुयादिकवाक्यतोपि॥ विज्ञा
यहर्षोपितज्जास्यकांत्याहर्षागतद्धेतुमतिवक्तल्प॥१९॥ वाक्यस्यतस्मिन्नजनकत्वप्राप्नोतीतिनतत्पदार्थाचशक्तिः॥
एवंतसिद्धार्थवक्योर्थवत्स्यात्तद्वाक्यतोल्लेसमुद्भवेन॥१८॥ स्त्रोकद्वयमेकंवाक्यं श्रास्यकांत्यामुखविकासेनह
र्षंविज्ञायमनुमायेत्यर्थः॥ तस्मिन्हर्षेहेतुबोधेवाक्यस्यजनकत्वप्राप्नोतीमज्ञातिश्चोवापादद्वगम्यातन्नेत्यद
निष्ठोवयान्किंरज्ञातीत्यर्थः॥ तद्धाक्यतद्भतिपुत्रस्तेजातइतिद्भुतवाक्यादित्यर्थः॥ श्रास्त्रेहितत्वमविबोध
नात्स्याद्दुःखापहानिःफलमात्मवेदवाताकर्त्ताहमित्यात्मविदापिवोस्तविविच्यबुध्यावितामित्यवोहि॥२०॥
एवमत्रमोतेवविदात्मबुध्यानामजपुंसास्तिहिपूर्वसिद्धःवोधार्थकस्यान्ननदादिकेतुबोधस्यद्दृष्टार्थतयाव
बुद्धं॥२१॥ यद्ब्रह्मतत्वानुपपत्तौ॥ सर्वतततोत्रनोपास्तिविधिःप्रकल्प्यः॥ तत्साध्यमुक्तेःश्रवणनित्यतास्यान्निःस
हितिश्रेयसमहत्सुपेयं॥२२॥ वेदांतस्याभ्यासवत्वमुक्तोनित्यस्यातिशास्त्रमितिविविच्येतिचेन्नचिरात्मानंबुद्ध्या

यथा परिणामिनि संभवतद्वति हृत्वात् ब्रह्म न सर्ववित् सर्वशक्तिश्च नैवेत्यर्थः सर्वज्ञतादिर्परिणा
मिरूपेण तु युक्ते ७

विविच्येत्यन्वयः ॥ एवमत्र मङ्गति । आत्मविदः पूर्वसिद्धं विदात्मत्वं ध्यानेनैव प्रमोनैवेत्यन्वयः सर्वत्र आत्मज्ञा
वेदां० निनोपि अहंकर्त्ता दुःखी ति कर्तृत्वादेरनुवृत्तेर्न दुःखापहारः फलमिति दूषणमलग्नकं वेदितव्यं । अबुद्ध
यद्ब्रह्म तज्ज्ञापकं अनुपयोगितत्र हेतुर्बोधस्य दृष्टार्थतयेति ॥ तद्ब्रह्म वेदान्तवचः प्रमेयं स्वतंत्रमेव ब्रह्म सम
न्वितत्वात् न कस्यचिद् विधेयतयेति सूत्रे विवक्षितो यामिहास्युपेयु ॥२३॥ इहत्र अस्मिन् वर्णके सूत्रे विव
१३ क्षितोर्थ इत्यन्वयः [illegible] ॥ समन्वयो न्यासः सर्वज्ञमुक्तानि वस्तूनि । चेतनं तदिति प्रोक्ते तद्द्व १३
न्द्रियसंयुतम् ॥१॥ ज्ञानविधेयस्य परिणामिनीतिन सर्ववित् नैव सर्वशक्तिः स ब्रह्म तस्मिन् समन्व
योयं प्रथा न एवात्र अनुमानगम्यं ॥२॥ ज्ञानं च क्रिया च ज्ञानं नार्गं त्रिगुणात्मके स्यात् लयेपि का
लपरमप्रकृतेस्तु निर्धर्मके तन्न वशक्तिरूपं ॥३॥ प्रलयकालेपि सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वादिरूपं सर्वज्ञत्वादिकं प्रधा
नस्यात् न तु ब्रह्मणीत्यन्वयः तत्र सर्वज्ञत्वादिकं अत्रोच्यते ॥ सद्वस्तु असाध्यं दमितानिवर्चित्वात् तदन्तेति तमी
क्षणाहि । तस्मात् दृशमवति प्रधानं शब्दात्र वेदस्तदमानकत्वात् ॥४॥ न कारणं सांख्यसमीनिततत्त्वं ब्रह्मैव

नुर्जगतः सदास्थ्यां अत्रेद्धितत्वेऽमवगणादेदंतो न हेतुर्भवतीति योऽन्यः ॥५॥ तस्मादिति दुर्निवृत्तत्वेऽभवणादित्यर्थः
पदनोज्ञानीदृशोऽथन सत्रार्थस्य सुप्रतिश्रवेति अत्रेडूतियोऽप मित्यन्वयः अत्र स्वकेदुत्यर्थः नतः अशावृत्तादित्यर्थः ॥
आश्रित्य सत्वाश्रितबोधशक्तिं सर्वज्ञमुख्येनतयदिद्वधा नेश्राश्रित्यबोधप्रतिबंधशक्तिं जस्तमस्यामपि सर्वविन्न ॥६
चास्तमोनिष्ठां बोधप्रतिबंधशक्तिं चाश्रित्य सर्वविन्न स्यादित्यर्थः ॥ ज्ञानं चवृत्ति खलु सान्द्रिविद्याव्यन्का
नबोधप्रकृते तदास्ति कोऽद्भवोधा [illegible] त्मकमेकवा [illegible] अत्र धानस्य कथं घटेत ॥७॥ वृत्तीद्वबोधः बोधेऽद्वृत्तिर्वा
ज्ञानं तच्च जडस्य नास्तीत्याह ज्ञाने चेति साक्षीति सान्द्रिरूपबोधेनाभिव्यक्तेत्यर्थः ॥ अनेन बोधेद्वृत्ति
ज्ञानमिति पक्षोऽपास्तः वृत्तौ द्वितिज्ञानमिति एवंप्रणान्वयः तदिति उन्नयरूपज्ञानमित्यर्थः ॥ ज्ञानस्य नि
त्यस्यानियंप्रकल्प्य नित्यपदार्थापहितत्वेहेतोः ब्रह्मस्वरूपादपि कार्यतांपत्तत्वे नित्यत्वेऽपि हि सर्ववित्त्वं ॥८॥
नित्यपदार्थोपहितत्वाकारमाणानित्यस्यापि ज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपाद्भेदं प्रकल्प्य कार्यतां च कल्पयित्वा त
कार्यत्वस्यानन्तत्वात् ब्रह्मणः सर्ववित्त्वं संभवतीत्यर्थः ॥ एवं तीति प्रवृत्यर्थोब्रह्मरूपं समस्ति हि विध

योपतत्त्वे तत्त्वं कादाचित्कमिति भवेत्। अथ कर्तृता यास्ते न प्रत्ययार्थोपि समातः। अतो ब्रह्मैव सर्वज्ञं न
प्रधानं भवेत् तत्र॥ ९॥ उक्तमेवार्थं श्लोकेन स्पष्टयति। एवं हीति। तिप्रत्ययत्वं व्युत्पाद्य रूपप्रत्ययं स्पष्टार्थः॥
वेदां० विषमेति विषयावच्छिन्ने त्यर्थः प्रत्ययार्थः तत्प्रत्ययार्थे स्पष्टार्थः। उपाध्युपन्यासात् त्वेन मुख्यं तवती नि
चेत् मुख्यस्यानुपपत्तिरिहास्ति। स्वप्रत्ययप्रत्ययस्यान्वयः॥ ११॥ औपाधिकं चेज्ज्ञातृत्वं मुख्यमिति चेत् कुतो व्या
पारवत्त्वाबुद्धेस्तु चैतन्यारोपतो यदि॥ १२॥ बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रतिबिम्बितमित्यतः। तद्व्यापारसमारोपा
१४ दात्मनो ज्ञातृतेति हि॥ १३॥ स्वच्छत्वाद्युपपेयं स्याद्दारुत्वादावतस्तत। अस्मात्पुरोपाधिकस्यापि ज्ञातृत्वस्य न १४
ष्टेगगात्॥ १४॥ अथ चेतस्य समारोपादित्यत्र तेनेनाध्वंसः बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रतिबिम्बितमित्युक्तत्वाद् बुद्ध्या
वच्छिन्नचैतन्यस्य प्रतिबिम्बितत्वेनेति यावत्॥ तद्व्यापारसमारोपात् तत्समारोपात्तद्बुद्धिगतव्यापारादित्यर्थः
र्थः॥ अनाद्यविद्यापरिणाम महपतदी नूनं जन्यमतोऽस्ति मुख्या। तत्कार्ये तत्परम्पुदीनपंति तत्सर्वथासिद्धमि
हेत्यर्थः॥ १५॥ यतीन्द्रत्वश्रवणात्प्रधानं नाचेतनं इति तन्न। अचेतनत्वपि तत्स्यगागाम स्त्रीत्वं सा
पक्षत्वादिकस्याध्याहारः॥ आसन्नसर्गत्वगुणतयोगाद्यथावक्रमं कार्यकर्तृत्वं तत्त्वगोणार्थकार्ये प्रवृत्तेतदुक्तं गौणात्वि
नदिति तस्य ब्रह्मण ईक्षणमित्यर्थः नादेति ईक्षणकर्तृता मुख्या स्तीत्यन्वयः तत्सर्वथेति तदर्थं तस्मात् अत्र सापि २

भवापत्तौ किम् ॥१७॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति सूत्रे गौणश्चेन्नेति भागस्यार्थमाह ॥ यत्त्वेति वाक्यं ॥ यथाक्रममि
ति ॥ नियतक्रमवत्कार्यं कर्तृत्वमुख्यं मात्र इत्यर्थः ॥ गौणार्थं केति ॥ गौणार्थकवस्तुप्रवृत्तेरप्रकरणात्तस्मान्ने
त्यर्थः ॥ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामादि पृथक् करिष्ये इत्युक्तेत्यादिकं वेदवाक्यं जीवस्य स
स्वरूपत्वेनोपादितत्वात् ॥१८॥ आत्मशब्दादिति सिद्धांतभागं व्याकरोति सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अने
न जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिसंबन्धे प्रमाणार्थेन तु नामादीत्यादिश्रुते नरूपं रच्यते ए
एकनिष्ठस्यालीकार्येष्वित्यर्थः जीवस्येति सद्रूपत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ अनेनात्मतादात्म्योपदेशादिति सै
व हेतुर्व्याख्यातः श्रुतौ स्थितिमिति सान्निहितेत्रि तस्मात्स्वरूपाच्चाबहुरूपतामुपपत्ते देवत्वेत्यलौकिकत्वमुक्ते
ईक्षणाभिनयतीति हन्तेति लंदहंभीत्तत्स्वरूपं तत् इमास्तिस्रो देवताः स्वप्रत्यक्षवाक्योन्नानीति जीवन्नानि मम
स्वरूपेणेत्यर्थः सन्निहितेषु नपनोन्नत्वाद्देवतासु प्रयोगः तासु प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्येतेति बोध्यं ॥
स्वलोके ममात्मनेति मत्स्वरूपेणेत्यर्थः ॥ प्रधानपक्षे तु तदात्मतैव जीवस्य हेतापततीत्याशंक्य ॥ जीवः प्रधानस्य
मादिस्वरूपतदात्मसंबंध सोऽपि न त्वग्बुद्धिरूपत्वान्नस्यात् ॥१८॥ अत्र तत्र प्रधानमेव कर्तृत्वबुद्ध्यतीति पूर्वपक्षे सेयं देवतेति तस्येव
संज्ञापतित्रनेनेति श्रौतव्याकरवाणीति पदं व्याकुर्वन् योजयति नामादि पृथक्करिष्ये इत्ये हेतेति ॥ सेयं देवतै
क्षतेत्यर्थः ॥७

पनामर्थात्तत्तदात्मत्वेनजीवकीर्त्तनेऽनर्थः स्यादित्याह तन्निष्ठानप
नरा। चेतनेब्रह्मत्वमस्वदार्थ इत्यर्थः
५ तथात्र श्रामपाठात्प्रधानमेवेति हिस्या
स्या। १ त २

वेदां॰ स्वा॰ लक्ष्मी॰

१५

त्विति अनिष्टमेवाहेतत्तनार्दन॥ सदात्म्य एषोऽणुनिर्दिश्य सर्वं तत्त्वमकेन तत्त्वमसीति चेत्कोः॥ सच्चेतनात्मत्वसमान
त्ता न सचेतनेन ब्रह्मतु प्रधानोऽस्॥ सदात्मस्वपद इतीस यत्पोऽणिमा तदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति वाक्येनेत्यर्थः श्रुतौ आणिमात्मशब्द इत्यर्थः। एतदात्म्यमेतदात्मकमित्यर्थः॥ प्रधानप्रायपाठः
सुवसं प्राये स्यात्तु योऽस्य मुख्यस्य विनिश्चितत्वात्। इत्यपत्वसत्वनियममात्रावादेन्नेसानीहृाणमेवगौ
ण॥२१॥ सचेत्ति समाये प्रा पदपो नादित्ति मिन्मुक्ते नित्यर्थः तयोः गौणमुख्ययोः तेजः स्यहालक्षणया
सकुन्त्वे मुख्यत्वविद्या नविदात्मनो सत्वा आत्मेष्टकानिलगुणात्प्रधाने प्यात्मेतिप्रयोगो भवतीति चेन्न॥२२॥ च
शब्दः एवकानार्थः सकृते सकृन्मणाक्वचिततत्वात्॥ विदात्मनः इदं मुख्यमेवास्ति त्यर्थः प्रकृत आत्मेवेति।
सदैक्यविज्ञानवतो विमुक्तेरुक्तेः सदात्मा न त्रिगुणप्रधानं॥ तस्मिन् सति अहमेणाय स्यनिष्ठा स्यादैक्यवी
त्तस्याहि मुक्तिरुक्ता॥२३॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति सूत्रेण समाधत्ते। सदैक्येति तस्य तावदेव चिरमि
त्यादिना मुक्तेरुक्तत्वादित्यर्थः सूत्रार्थः स्पष्टयति तस्मिन्सतीति निष्ठापदव्याख्यानं ऐक्यधीरिति। यस्य
ऐक्यधीः स्यात्तस्य मुक्तिरुक्तेत्यर्थः॥ अरुंधती न्यायतश्चात्मगौः स्यात्प्रधानकोऽस्त्येत्ति तदा यत्नीव अरुंध
१॰ तीवत्स्था स्थूलादात्म्योपदेशादिति सौत्रं हेतुं व्याख्याय मन्ददृष्ट्या मात्मत्वोपदेशादिति व्याकरोति। १॰

१५

तीदर्शयितुः समीपेस्य त्वमन्यस्य वदेद्यथैवं ॥२४॥ हेयत्वमेतस्य वदेत्तत्स आत्मा तत्त्वमित्यादिके वेदवाक्ये ॥ अत्र ना
त्मनिर्वलेनाय मुख्यात्मतत्त्वावगमाय वोद्धुः ॥२५॥ हेयत्वावचनाच्चेति सूत्रव्याख्यावसरेयं शंकामाह ॥ अरुंधतीति स्थू
लारुंधतीन्यायेन प्रधानकीर्त्या प्रधानोपदेशमक्षरात्मनि आत्मोपदेशः स्यादिति न शंकनीयमित्यर्थः ॥ स्थे
लसमापत्ले अरुंधतीमिति ॥ यद्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदा यथारुंधतीं दर्शयितुमिच्छुः पुमान् तत्समीप
स्थितस्यान्यस्य नक्षत्रस्य हेयत्वं ब्रूयात् एवमेव स आत्मा तत्त्वमसीत्यादिवाक्ये एतस्य प्रधानस्य हेयत्वं वदेच्छ्रुया
दित्यर्थः ॥ किमर्थमित्यत आह ॥ वोद्धुरनात्मनिष्ठत्वे निवर्त्तनायेति ॥ वोद्धुः श्रोतुः स आत्मा तत्त्वमसीत्युपदे
शश्रवणादनात्मरूपतया तन्निष्ठो मा भूदिति तन्नि[illegible]ष्ठत्वनिवर्त्तनाय मुख्या
त्मतत्त्वावगमाय मुख्यमात्मस्वरूपं वोधयितुं प्रधानस्य हेयत्वं वदेदित्यर्थः ॥ एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानोपक्रमवि
रोधसमुच्चयार्थः सूत्रे चशब्दः ॥ प्रधानज्ञानात्तद्विकारज्ञानेपि भोक्तृवर्गज्ञानासंभवादित्यर्थः ॥ सच्छब्दवाच्यात्म
निचेतनस्य लयश्रुतेश्चापि न सत् प्रधानं समस्तवेदान्तजवेदनानां दृढकार्यं न समन्वतत्सिद्धेः ॥ व्याख्याय
दिति सूत्रार्थसंग्रहश्लोकः ॥ पूर्वार्द्धेन चेतनस्य जीवस्य प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यात्मनि लयश्रुतेः सुषुप्तौ लयश्रवणा

४६ प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति॥ आत्मन एवेदं सर्वमिति॥ आत्मन एष

अथवाना। सत्तासच्छब्दवाच्यं न भवतीत्यर्थः। स्वस्मिन्नप्ययादिति सूत्रार्थः। सच्छब्दवाच्यकारणं श्रुत्याहि सौम्य यत्रै
तत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो
वेदां० भवतीति श्रुत्यर्थः। एतत्स्वपनेऽप्यपास्याल्लयाय यत्र सुप्तो पुंसः स्वपिति नाम भवति तदा पुरुषः सता संपन्नः एको भवतीस
स्वपितिनामवृत्तिः कथं तत्राह। स्वमिति। स्वं प्रत्ययपीतो लीनो भवति। तत्र लोकप्रसिद्धिमाह। तस्मादिति। यस्मात्स्वं
सदात्मानं अपीतो भवति तस्मादित्यर्थः। सुषुप्त्यवस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीनो भवति स्वं ह्य
पीतो भवतीत्युक्तं। गतिसामान्यादिति सूत्रार्थं संगृह्णाति अनुत्तरशङ्कते॥ समस्तवेदान्तजन्यज्ञानानां विरुद्धफलेन
१६ चेतनकारणविषयकत्वेन समानत्वादित्यर्थः। सर्वेषां वेदान्तानां चेतनकारणप्रतिपादकत्वेन साम्यादितियावद
न हि क्वचिदपि विरुद्धमुपलभ्यते कुत्रचिद्वाक्ये चेतनं कारणं कुत्रचिदचेतनमिति किंतु सर्वत्र चेतनमेव कारण
णमुपलभ्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथा १६
यतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणा जायन्ते इत्याद्याः श्रुतयः। आत्मन एवैकारणत्वं दर्शयन्ति। आत्मशब्दश्चेतनपर
इत्युक्तं॥ श्रुतोपसंहारलिंगप्रसंगाच्चैतजत्वतः तदृतिविप्रतिषिद्धुनन्नानागतित्वेन दिशो विप्रसृता स्युः प्राणा
मोरे

कुतारूप: पर्याय त तनं यथा गोलुपके दिग्र तिष्ठते विविधमुकडुति त्रागे भ्यो नंत रमादित्याख्योदेवारूढशुग्राहक:
ते भ्यो नंत रंलोका: विषु धांसु नित्यर्थ: ॥ श्रुतत्वतस्यतनवाचि ग्रा शास्त्रसंक्रम विक्षोर्जगदेकहेतो: ॥ नाचितनं कारणम
मुपपद्य हो एवं सर्वज्ञम शेष हेतु ॥ २१ ॥ श्रुतत्वाच्चेतिसूत्रार्थमाह ॥ श्रुतत्वतदुक्ति । चेतनवाचि सर्वविद्रष्टातज
गद्धेतो: सर्वज्ञ विभो: श्रुतत्वादित्यर्थ: ॥ प्रकम्पसर्वज्ञमरूढं नहि सर्वविल्लक्षणमित्यु वाच । सकारणं सर्वज्ञम
धिपसो नचास्य कश्चिज्जनितेति वद: ॥ २२ ॥ श्रुतत्वमेवोपपादयति ॥ प्रकम्पति । ख्वेत । ख्वेता ख्वनोपनिषदि
॥ काल कालो गुणी सर्वविद्यइति सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य सकारणं कारणाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिप
इति वद: । हि यस्मात्तु कारणं त [illegible] स सर्वविन्तकारणमित्यु वाचा । य: ज्ञ: सर्वज्ञ: सामान्यत: । सर्व
सप विद्विशेषत: । स सर्वज्ञ: परमेश्वर: । कारणमित्यु वाच तस्मात्तनाचेतनं कारणं । किंतु सर्वज्ञ एवमेवाशेषहेतुरि
ति पूर्वेणान्वय: । कारणाधिपाधिपइति पदस्य अर्थ: । पठति सर्वज्ञानाधिपइति जनार्दनियस्वामिनो ज्ञो वा । तस्मा
मधिपइति सर्वश्वर नत्वमुनीनां तस्य सर्वहेतुत्वमाह नवास्य कश्चिज्जनितेति सर्वज्ञी वानु प्रतीश्वरत्वहिरण्य
गर्भस्याप्यस्तीति ततो विशेषमाह स्थितो नचाधिपइति । स्य श्वरस्याधिपानियन्ता च ना स्ति हिरण्यगर्भस्या
पि स्वयं नियन्तेति भाव: ॥ अतेन पर्नयत्रविवन्दि तस्याद्युपाधिनदस्तुपासनार्थं ॥

नोविदिक्वेव पमं वस्तु स्यादित्यर्थकस्य त्वंपदार्थयोर्निरूप्यः ॥२८॥ अथातद्दृत्या र भ्यकुत तत्त्वाच्चे त्येतदेतैः सूत्रैः सर्वभावेदं
तानां सर्वज्ञ सर्वेशान्तित्रूपत्व सिद्धमित्यक्रम सूत्र संदर्भेण्यर्थकृत्या शक्या निर्विशेषस्य स्वरूपाणि पदस्य
वेदां० यो गागुपाधुपाहितत्वेनोपदर्शितत्याकस्मिन्नु वा केपुपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्नेत्यतादिवक्षाधिलान्न वार्थेड
त्याहः अत्र तः परमिति इत्यर्थक स्पष्टं विवक्षयोजनकं निरूप्य अग्र मद् इत्यर्थः उपाधिभेद उपाधि विशेषद्दृत्यर्थः ॥
१५ सर्वत्रैवैकरूपस्यापि तौ येषामुपाधयः । तैरेवदत्ता नत मध्य नतानत्तमप्यं चयञ्चेवत् ॥३॥ ऐश्वर्यज्ञानशक्तीनां तेने
वपन मात्मनः ॥ आविर्भेतं लायत तमप्यमुत्पादेश्यतेतत तदू ॥श॥ उत्कृष्टोपाधिनात्मैव स जनीयइतीर्यते ॥ निकृष्टो १७
१७ पाधिनात्मैवोपासकः परिकीर्तितः ॥४॥ ऐश्वर्यज्ञानशक्तीनां यत्ला नत मप्य तेनेवतानत्तमप नपनमात्मनः ॥
सौ० आविर्भेतनाविर्भावस्पत्तानत मप्यमुत्तोस्मत्तो उक्ष्टा तदित्यर्थः तत ततः कारणात्वृत्पत्तस्य अभेतते नोच्यः ॥
आविर्भावस्य आत्मरूपेष्वपि तत्तदुपासनेनाइतिभुत्तोस्थानोपपः पयोग आकृत्या भित्यतत्त्व एवमुक्तं ॥५॥
इति श्रुतावित्ति तस्य अत्मा न भावित्सन्नेव दर्शितः किं विदूयस दितिश्रुतावित्यर्थः ॥ अत एव उत्कृष्टोपाधिनी एवस्य
भजनीयत्वमितेवेत्यर्थः ॥ यत्र यत्राविर्भूतः स्यादुत्कर्षः स सर्वः स्व २ ॥ इत्युपास्य इति प्राह गीतापां भगवा
नपि ॥२४॥ श्रुतिदर्शितवित्तामस्ति मध्याहां ॥ यत्र यत्रेति ॥ एतिष्ठ ॥

त४ सौ४

पं१ धो४ ति१ ति२

हेति। यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवं इति श्रुतेरित्यर्थः॥ आनंदमयोऽभ्यासात्॥ प्रा

नो२ णो मनो बुद्धिरिति त्रयस्यात्मत्वे पदानंदपदादितंतु॥ तद्ब्रह्म तत्त्वं कथित्ता विकाराः प्राणो मनो बुद्धिरिंद्रियं स्फुटं॥१॥

आध्यात्मिकास्तदध्यासो च जीवो देहेऽन्नमयादिको भ्रांतः पंचैवमेतत्पंचमाधवोक्तः संगच्छते तत्कस्य नेति विशेषः॥ ॥२॥

तैत्तिरीयके अन्नमये प्राणमये मनोमये विज्ञानमये चानुक्रम्य पं[illegible] तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्यो

ऽंतर आत्मानंदमय इति तत्रानंदमयं विचारयिष्यन् कोशान्निरूपयति॥ प्राण इति आनंदस्याद्यन्ते यत्तन्नद्ब्रह्मस

न्वयः॥ तत्र सूत्रात्मकः प्राण मनो बुद्धीना आध्यात्मिकाः प्राणमनोबुद्धयः विकाराः कथिताः स्फुनित्यन्वयः॥

असौ जीवस्य तद्ब्रह्मात्मकानंदस्य विकाराः अन्नादयः एकैः स्तोमि लित्वा एकं अन्नमय प्राणमय मनोम

यविज्ञानमयानंदमयाः पंचकोशाः॥ अथ माधवोक्तः तद्विशेषः कथित संगच्छत इत्यर्थः॥ [illegible]ः सा

त्विकरत्नय स्पुत्राणि पनि[illegible]हृदयात्मनीति॥ प्रियादिरूपाणि विकारा भवंति ब्रह्मैव तत्कल्पनयैव कल्प्यते॥३॥ विद्यामेवा

हा चित्तस्योत्पत्ति प निश्छद कल्पितेन सति अविद्यया तत्कल्पनया तत्र प्रियादीनां कल्पनया एकरूपं ब्रह्मैव प्रियादिरू

पाणि विकारा भवंतीत्यर्थः॥ प्रियादिकस्यैव समूहस्तु पादेवादिः आनंदमयतायां॥ तेनैवानंदमयेन प्राणः पु

दुःखस्य च विशेषाभावेन मनोमयत्वाद् दुःखात्मकरत्वेतुमनोमयव्याप्तत्वादित्यर्थः॥ दुःखस्य मनोमयधर्मत्वं दे
यत इति कल्ला आनंदमयपूर्णत्वमितरत्र॥

वेदां० वेन्नो विज्ञानमयोपाधयः॥४॥ ततः किं तत्राह प्रियादिवत्स्यैवेति। तेनैव पूर्णा इति वाक्यस्यार्थमाह॥ तेनेवेति। यथा प्रा
णमयव्याप्तदेहस्य तत्प्रतीयते। चलनं प्राणकार्यं तु यथा चेष्टा प्राणसंयुते॥५॥ देहमनोमयव्याप्तमनः कार्यं प्रतीयते।
चेतनत्वात्मिका ज्ञानशक्तिः सर्वेत्रैव हि॥६॥ विज्ञानमयतो व्याप्तमनः प्राणयुतं यथा। देहस्तेपि कर्तृत्वमहं
करोमीति भासते॥७॥ मनः प्राणेति। मनः प्राणाभ्यां युक्त इत्यर्थः॥ तथानंदमयव्याप्तदेहहस्तपदादिषु सवि
ज्ञानमनः प्राणविशेषाः स्युः सुखस्य च॥८॥ तथा तावता दानंदमयपूर्णत्वमुच्यते। हस्तादौ दुःखमानेन तु मनोमययुत
१८ ततः॥९॥ सविज्ञानेति। विज्ञानमनःप्राणविशिष्टदेहहस्तपदादिषु सुखस्यानंदमयधर्मत्वं च तत्र अन्यत्रत्वं
मायानिष्ठतमोजन्यत्वाद् देहजाड्यं प्रतीयते। न जो जन्या प्राणमयक्रियाशक्तिः प्रतीयते॥१०॥ मनोमयादि त्रि
तयं तत् सत्त्वगुणजेत तथा॥ ज्ञानशक्तिस्तमोमिश्रसत्त्वहेतुर्मनोमयी॥११॥ तमस्त्वेति मायानिष्ठसत्त्वगुण
जन्य इत्यर्थः॥ ज्ञानशक्तिस्तथा प्रतीयत इति एवं ज्ञानयः मनोमयादौ तत्र एवं विशेषं दर्शयति। तमोमिश्रमिति। तमोमि
श्रः सत्त्वगुणेन विज्ञानमयकारणं॥ शुद्धानंदमयस्य हेतुः शुद्धसत्त्वगुणस्तथा॥१२॥ प्रियादयः सुखस्यैव विशेषाः १८

इति सांतिनः॥ मनोमये तु ना गाधा प्रमा गाधा स्विंतरत्रहि॥ श्रीनागाधाः इतिता मम सागाधर्मी नामदेवसादयः इति सांति
उपलभ्यतरति पूर्वेणान्वयः॥ उत्तरत्र विज्ञानमये तु यागाधा वैदिकाः कृष्याद्या लौकिकाः क्रियाश्च सांती त्यर्थः॥ अती
व्युत्पादिकरणोनोर्थः त्रियं तादिष्टाप्तिसमुद्भवः स्यात्॥ मोदः प्रमोदस्तत्रत्रादिके ष्टेन्निष्पन्नयापात्रियपाप्रसू
तः॥४॥ तदृष्टेति तेषां मिष्टानां पुत्रादीनां प्राप्तिः प्राप्तिः तत्समुद्भवस्तज्जन्यमोदः स्यादित्यन्वयः॥ तनये
ति॥ तनयादिके निष्टेः निष्पन्नया कृतया उपक्रियया उपकेरण प्रसूतः जन्मः प्रमोदः इत्यर्थः॥ यत्स्मृतिकालप्रति
भासमानमज्ञानमुक्तेः सुखमात्रमस्ति॥ आनंदः स्यादेन तदेवि तेस्याद्भ्रहेतिमायानहितं सुखं स्यात्त॥५॥ सुख
मात्रं सुखसामान्यमित्यर्थः॥ भायानहितंसुखं ब्रह्म तु देविनितमुक्तेः स्यादित्यर्थः॥ ज्ञानशान्तिनाद्वियेकापितद्वी
तन्भेदत्तः अथाकरणां शक्तिः स्यात्कर्तृशक्तिस्तचापरा॥६॥ भोगशान्तिस्ततोयास्यान्मनः करणा
शान्तिजं॥ कामादिवृत्तिसंज्ञः स्यात्तद्विकारो मनोमयः॥७॥ अत्रांतः करणाम्मनसा बाह्या वागादयोद
शा॥ उपलन्क्षाः स्युनेते यामंतनी वा मनोमये॥८॥ ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तौ विद्युतलिंगविग्रहा क्रियाम धो०२
क्तिं कार्यमूतः कास्मिस्याणानिधानकः॥९॥ तस्य प्राणास्य विवृत्ति मेवेत्याणमयानिधः॥ प्राणादिवृत्ति संज्ञाय
ज्ञानशक्तो ज्ञानोविज्ञानकर्ता युतं॥ विज्ञामास मितत्वेन विज्ञानमयएवतत्॥ तदेवेसन्वयः॥ अमनवेधि
षु हिदृश्यान्ते सा दिक्षुतीमितन विज्ञानत्वेन विज्ञानमवेत्रकृतिरस्यतु॥२

मितिश्रीमाधवो जगौ ॥२०॥ अयं प्राणमय इत्यर्थः । कोशोपहितानंदमयस्यापि तत्र वर्त्तते इति कृतो मतेन ॥ जीवो
यमानंदमयो नैव ब्रह्मा विकारवर्गपठितत्वहेतोः ॥२१॥ एवं विषयं बोधयित्वा एकदेशिमतेन विचारमारभते । कोश
वेदां० ष्विति । पूर्वपक्षमाह । जीव इति । प्रियादिकोशेष्व समन्वितत्वाद्ब्रह्मणि तायाश्च समीचितत्वात् । प्रियादियुक्तो
सुखहीनजीवस्वरूपलाभाय नैव उपास्यः ॥२२॥ प्रियादियुक्ते दुःखहीनं यज्जीवस्वरूपं तल्लाभायेत्यर्थः ॥
मध्ये विकारप्रचुरत्वयोगे मुख्यो न्यूनं सेशमसंभवेन ॥ विकारार्थनिष्ठापकत्वं वयुक्तं तत्प्राचुर्यार्थत्वमस्त्विति स
१६ मति स्याह्यः ॥२३॥ तत्प्रायेति । विकारप्रायपाठः । विकारार्थनिष्ठापकत्वयुक्तमित्यर्थः ॥ इतिसंगत्तिरिति । सं १६
शयाभावात् प्रायपाठेन निष्ठापकत्वेनाद्याप्यपूर्वविकल्पसिद्धांतयुक्तभावेन प्रवृत्तत्वात् प्रत्युदाहरणा
संगतिः स्यादित्यर्थः । अत्रोच्यते । अभ्यासानंदमयं रसो ह्ययं देष इत्यादिवाक्यवर्गात् पुच्छाभ्यासतो ब्रह्मणो
तत्पदस्य ब्रह्माय मानंदमयो न जीवकः ॥२४॥ अभ्यासमिति । आनंदमयं प्रक्रम्य रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीति ॥ यदे
ष आकाश आनंदो न स्यादित्यादिवाक्यवर्गात् तत्पदस्य आनंदमयपदस्य अभ्यासादित्यर्थः ॥ तत्र प्रिया
स्व०१ दिपुच्छत्वेन त्वादानंदमयस्य पतद्वयेकत्वात् ज्योतिषाद्यधिकरणन्यायेनैव स्यात्तथैव चानंदमयोऽधिकेऽसः ॥२५॥ आनंदमय

स्व

पदस्य नाम्ना सङ्कल्प तत्राह । तस्मिन्निदिति । आनंदमयप्रकरणस्थं स्वसेत्स्वर्थ ॥ यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणस्थवसंतेवसंते ज्योतिषा यजे
तेति ज्योतिः पदं ज्योतिष्टोमस्यासं तथैवेत्यभिप्रेत्याह ज्योतिः पदमिति यागपरं ज्योतिष्टोमयागपरमित्यर्थः ॥ यथा
नंदः प्राणनकर्तृत्वेनासाह्यादिकोवा लोके संचलेत् स्वजीवेत् तस्मात्सर्वानेष आनंदयुक्तान् कुर्यादित्याघस्तिपं आर्य वा॰ कं॰ १
वा॰ रक्षा । कोह्येवान्यात्कः प्राण्यादित्यादिवाक्यार्थमाह । यद्यानंदरूनिसंचलेन देहस्यान्तर्वायमादीन्द्रियेष्वेषनो
स्तु सादीन्द्रियसाधनकदर्शनादिक्रियाकर्तृत्वं विज्ञानमयोपाधिकस्यात्मन एव स्वप्रहिताष्टाआतेत्यादिश्रुतेः । जी
वं प्राणनेकमेषवा संकुर्यात् । आनंदात्मानो सत्व प्राणेन साधनेन मया तत्क्रियां कुर्वीदित्यर्थः । प्राणस्य तां प्रति
कारणत्वमेव कर्तृत्वेन तेनात्मनः स्वयं प्राणनत्राणिति सत आत्मा सर्वाज्ञवदुतिश्रुतेः । इत्यादीनि तथा चान्यासो
स्तीति भावः । यद्यपि च सर्वात्मनस्ताद्यालिंगादिकानवगस्याहे सम्भिवानं । अत्र नात्मवर्गः प्रतिपत्तिहेतुर्मुख्यस्यतत्स
न्निविन्यवैव ॥ २७ ॥ विकारार्थकमद्दृट संनिविपठितत्वादानंदमयोपि विकारोस्त्वित्यत आह वा ध्वं चेति । कुरच
नानंदमयस्य प्रतिपत्तिहेतुनित्यन्वयः । तच्चावानात्मनामेतत्स्यतिपन्हं सं गत्वेन तत्संनिधिरन्यथास्ति इत्वे
नैर्थानस्पष्टगं ॥ नुरोधेन विकारत्वानापत्तेः सर्वात्मत्वलिंगादिकारस्तान्निर्वेषवान्यथासिद्धयुक्तो इति भावः ॥

ब्र॰ धा॰ १

३ कोश चतुष्टयांतरत्वेनानंदमयस्य ... ...

प्रियादिनोपाधिकस्वतस्पर्शीरीनैतद्विदितत्वतःस्यात्। मयहेवत्तत्त्रयमांतप्राप्यत्वात् [illegible] यपुत्रस्य प्रियाविना यं॥स्य
अतश्चानानंदविकानवाचीनवदयंतत्रकृतेतिसूत्रात्। रसोहिलब्ध्वेति चलस्थल [illegible] र्दह्यतस्यापिनजीवस्य॥सर्व॥
वेदां० तद्विदितत्वतइति। अन्नमयादिशरीरपरंपरयातेनजीवनैविदितत्वतःमोतत्वादित्यर्थः॥हिभ्यस्मात्कोभयात्तत्तदे
तस्मात्प्रयमानंदप्राप्यत्वात् चातुर्यपुत्रस्य प्रियाविनायास्तांमय [illegible] यात्रत्तत्रयमानंदमयप्रह्व आनंदविकारत्व २०
धीननवेचत्तत्रहेतुःतत्प्रकृतेतितत्रकृतवचनेनमयडितिसूत्रादित्यर्थः। पूर्वपक्षोत्तरार्द्धेनस्तत्सूत्रापेस्वोक्तेइतिदर्शि
तिसंसर्गस्वेवार्येत्नब्धानंदेलवतीतिमेवस्तुतेस्वअानंदमयानस्जीवइत्याह भसंहितोति। एकदेशिमतनेत्यं नयोःपदे
२० संप्रदर्शितः। अथाचार्यमतेन्यायःसंग्रहेणप्रदर्श्यते॥२०॥ अत्रनयम्याप्रायकात्वे विकारार्थकोबोद्धव्योव्याख्याने
दसयस्यांगप्रधानंवेतिसंशयःपुच्छब्रह्मपदाभ्यांचसंशयोसोसमुत्थितः॥२१॥ आधिकरणमारचयति। ब्रह्मेति
आधारपदेवःक्षयवार्थिकत्वस्यात्स्वतद्गुणपुच्छपदस्यतुल्यात्स्याद्वसेचानंदमयांगमत्रतत्त्रायपाठादितिसंगतिः
स्यात्॥२२॥ सुखमनुगुणाद्वहवित्रिनिर्णोयनमोयात्वापायवयं प्रबाधः॥ एवंनयत्रेतितदंगमेवसंदेहतःप्रायगितः
प्रदेशे॥२३॥ वस्तुदाहतत्संगतिमाह आधारेति। तत्रापेति। अवयवप्रायपाठादित्यर्थः॥ननुसंप्रमाणावात

२ पुच्छशब्दा[illegible]क्यार्थे आधारे पक्षिशरीरे स्य पूर्वमध्यपश्चिमभागापेक्षया पश्चिमभागे च

प्रायपाठस्य निर्णायकत्वमित्यत आह एवमिति। नालं मलत्वाचकस्य पुच्छशब्दस्य आधारार्थकत्वे अवयवार्थकत्वे
वैलक्षण्यानुपपत्त्या स्यादिति संशयोऽस्तीत्यर्थः एतत्संमतिप्रयोजनके विशेषकरणासिद्धान्ताभावेन पूर्वपक्षस्थानं दर्शय
ति। मुख्यलक्षणादिति। एवं ब्रूत्यधिकरणादित्यर्थः॥ नचेति। अत्र प्रायपाठस्य बाधो नास्तीति भूत्वा ब्रह्मानंदमयं
मन्नवत्यवतत्र हेतुः संदेहतदुक्तिः [illegible] तदुक्तिः संदेहसत्त्वेन प्रायपाठस्य निर्णायकत्वादित्यर्थः॥ इदमानंदमयवृत्ति
तां न पुच्छमयट्कृता नार्थक इति नोपपः प्राचुर्यरूपार्थकताकचस्यात् तस्यैव तत्स्वक्रम व्यंजनेनाह॥४॥ तदुक्तमिति।
विकारप्रकरणेऽजनेनेत्यर्थः॥ सर्वांतरत्वेनाहितस्य तस्मादन्यस्तस्य ब्रह्मणि इति तत्त्वात्। यद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिहितस्य स्व
धानता ब्रह्मपदश्रुतेः स्यात्॥५॥ नेतरस्य चानंदमयाधिकारस्यादं प्रधानत्वविरोधसंकेः आधारत्वोपेदनलक्षणा
मुख्यार्थलाभस्तस्याप्यसिद्धेः॥६॥ अभेदेति। अप्रधानत्वयोर्विरोधप्रसंगादित्यर्थः॥ अन्यानियारस्स च मुख्यार्थ
ति नार्थतालक्षणया न वस्यात्। न वस्य तिष्ठापदत्वं समस्तापि विष्ठा न तोन्येति तयोर्विभेदं॥७॥ तयोः पुच्छयोर
पदार्थयोर्नेदत्यर्थः॥ वाक्यादिकागोचरतानिधानात् प्रियादिपुच्छं सविशेषं वस्तु नोपास्यमतोपि तु निर्विशेषं ब्रह्म पु५
पुच्छं तोन्निद्विदुषा ह्युपोन्तेः॥८॥ सविशेषेति। समुण्ववस्य त्वनोपास्यं किं तु निर्गुणं ब्रह्म वेद्यं तत्र हेतुमाह श्रुतेति

१ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठापदसमभिव्याहृतोपपत्तिरा[illegible]स्यास्मिन्नमुख्यार्थत्व
तिमुख्यार्थपरत्वे तत्र मतेन अवयवेरूपगौणार्थकतास्यात्। पुच्छपदस्य [illegible] गौणार्थकतां
३ भ[illegible]मनेपि[illegible]ना॥३७।

६ आनंदमयशब्देन त्वदंशे दोषः प्रसज्यते ॥४॥ आनंदमयपदेन प्रभुमानंदोल्लासाभिवृद्धितान नूक्तदोषप्रसक्त्यै ॥८

[redacted]

वित्ति आनंदब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति श्रुतौ निर्गुणस्य ब्रह्मज्ञानिनं प्रत्यभयस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ आनुर्व

वेदां० त्यार्थपानिमेहत्वे तस्य प्रकृत्यर्थविरोध त्वात् । स्यान्नादिशो बाल्यत्वात् ॥ भ्रमाव मतो सुखं किंचिदिहात्मनि स्यात् ॥४२॥

तद्दिनो घोत्ति आनंदविरोधिनं दुःखस्याल्पत्वेनापि भावमित्यर्थः ॥ प्रकृत्यर्थेति प्रकृत्यर्थविरोधकत्वादि

त्यर्थः । यथा विभ्रमयोग्या मदं तिष्ठदाल्पत्ता मता आनंदमयत्त्वमप्येवं दुःखाल्पता प्रवक्त ॥४॥ प्रकृत्यर्थ

२२ विरोधत्वेनायं दोषः प्रसज्यते नविः प्रभुनदीप्तिः स्यादित्यत्र न तमोऽस्तिहि ॥४१॥ इति चेत्प्रभुनानंदोल्लनू २१

णीयस्त्वपारवल्गुप्रवृद्धभावात्प्रभुप्रकाशमात्रतीऊहत्यैवविरोधिधीः स्यात्तु भानानंतदाद्युत्तदतावधीः स्यादि

त्यत्वहूनि । प्रभुर्नोकिसंन्द्या ॥४३॥ प्रकृत्यर्थविरोधत्वे विरोध्यनुवृत्त्यभाव मस्तु पत्यदूषण मुक्तौतदस्तुपराम

त्यजति शब्देति तद्भावेति । विरोध्यनुवृत्त्याभावप्रतीतिस्थले तदाअल्पत्व निवृत्तिः प्रभुर्शब्देल्लसास्यादित्यर्थः

स्त्रतः आनुर्वाविल्लमवरो नाहिंसमत्तं नचानंदमयान्यात्स आनंदस्यैव सत्त्वमत ॥४४॥ सत्त्रभ्यासे त्यर्थ । यथानंदमयस्य

स्यात्सत्त्वे निश्चितं तदा न सत्त्वमास्थितानंदपदं तस्यैताद्वृत्तेन ॥४५॥ तस्यनित्यत्वयिथानंदमयाभ्यासत्रासोद्दिलं । त्रप्रि

त्वनिश्चयोस्यैतिस्थिन्नान्याश्रयआपतेत ॥४६॥ ननु नत्वेति आनंदपदस्यानंदमयपदत्वनिश्चयेन तदभ्याससत्त्वासि

३६ ३१

२ मुख्यार्थत्यागे निमित्तं विकारः रूपमुख्यार्थस्य भंगः तथा च न वेप्राचुर्यमपि मुख्य इति काच्यौ। तत्र दूषणं आह
प्रत्यासस्य ब्रह्मलिनिमित्तं यदुत्स्यर्थः।। मुख्यार्थभंगाभयः दूरतः स्यादानंदस्य ब्रह्मत्वमुख्यत्वात्।। स्याद्ब्रह्मशब्दस्य
वर्शीर्षपदे स्याल्लाघपाठस्य परामर्शोपि।।१४।। स्याद्ब्रह्मेति। ब्रह्मशब्दस्यानंदमयावयवलक्षकत्वान्मुख्यत्वं
स्यादित्यर्थः।। आनंदमयवाकारस्य ब्रह्मशब्दोऽत्र लक्षकत्वमूते। आनंदमयपदेनैव तत्स्पृष्टेन तथा सति। अन्यस्य अवधा
नं पुच्छं ब्रह्मशब्दो ब्रवीत्यर्थं। तस्मिन् ब्रह्मपदाभ्यासादिति सत्रार्थः इति।।१५।। अस्मिन् पदे सत्रार्थे कर्मात्य
ति। आनंदमये ति। विकारशब्दोऽवयवार्थको न तु तत्र शब्दान्महितत्वधानेऽत्य स्वो वैवयव क्रमस्य बुद्धिस्थि
तत्वादितितस्मान्नाशः।।१५।। विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादित्यस्यार्थमाह। विकारेत्यादिना। अवयवार्थकत्व
ति विक्रियते ऽनेनेति विकारोऽवयवः इति विवक्षितत्वादिति भावः। तत्पुच्छेति। अवयवपुच्छस्याद्धात्तद्ब्रह्मस्य प्रधान
नस्यादित्यर्थः। अवयवाधाय हि कोशश्रुतिः पञ्चात्मनानात्ववाक्यानंतत्वं अस्यैतस्य गोचरानुकस्य चित्तु पुच्छस्य
केवलं तस्य प्रधानं।।१६।। तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति तस्याद्वपदमाधारात्मा वाहिका वा चास्वकल्पितानंदमयस्य
ब्र ला २ समर्पितं पुच्छपदलक्ष्ये ति।।१६।। अवयवाश्रमस्य बुद्धिस्थत्वादित्यतस्माधानमनानंदवत्स्फुरत्यपेति।। ब्रह्मावबोधाये ति।
हि यस्मात्कारणात्व ब्रह्मज्ञानार्थं पञ्चात्मनां कोशानां श्रुतिः कल्पना। चकारस्य तु शरीरार्थस्य नेव त्यन्न्ययमन्तत्व
व

स्त

त्कोशश्चेन्न स्यात्त्वेन तात्पर्यमित्यर्थः ॥ अस्यानंदमयस्य इतरांशेन्द्रियानंतरं च स्यादित्युक्त्वा स्यादत्र चेत्तत्प्राधान्येन ब्रह्मपु
तेश्रुतं तद्ब्रह्मपुच्छपदोक्तस्यात्मनः अवयवक्रमस्य बुद्धिस्थत्वादिति पूर्वोक्तेतोरिति भावः स्वकल्पितेनेति स्वास्मि
वेदां० न्कल्पितस्य आनंदमयस्य आधारतया तदवयवं तस्मादेव तस्मात्पुच्छपदात् तथा आधारत्वेन ब्रह्म अर्पि २२
तमर्पितमित्यर्थः ॥ तदीयस्वस्याखिलहेतुतोक्तेः प्रियादिवामोदहकार्यरूपजीवाभिधानंदमयायउक्तस्त
२२ च्छभावेन तन्निर्मज्जेत ॥ ५३ ॥ पुच्छशब्देनाधारोलक्षितस्तत्र पुच्छत्वं तेन तदवयवपदेशात् इति सूत्रात्तदर्थमाह तदी
यस्यात्ति सर्वाधिष्ठानस्येति तदीयस्वस्य ब्रह्मण अखिलविकारजातं प्रतिहेतुत्वेन इदं सर्वमसृजत
इति वाक्योक्तेः वापदेशादित्यर्थः तस्य हेतुत्वव्यपदेशादिति सूत्रे विग्रहो दर्शितः तदेवोक्तोति । नहि स्वविकारानं
दमयं प्रति ब्रह्मणो मुख्यावयवत्वं संभवतीति भावः ॥ यत्सत्यमित्यादिवचः श्रुतितंतं ब्रह्मणः अस्मिन्नपि गीयते च
मिन्नार्थकत्वेस्य गमनं नयोगादत्रानंदमयत्वसंगः ॥ ५४ ॥ मांत्रवर्णिकमेव च गीयत इति सूत्रार्थमाह यत्सत्यमिति
सत्यं ज्ञानमित्यादि मंत्रवर्णे इति पाठे यद्ब्रह्म तदेवास्मिन्नपि ब्राह्मणे पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्राह्मणवाक्येपि सर्वं
न्नेन गीयत इत्यर्थः तयोर्मंत्रब्राह्मणयोः प्रसंगः इति पाठ इत्यर्थः ॥ किंचानेनानंदमयो वक्ष्याः प्रियादियुक्तस्य हीनो

५×३६ तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिश्रुतौ कार्यरूपउक्त इत्यन्वयः ॥ ५५ बौ०

श्रो १ ल श्रु

यपन्नं स्वच्छत्वमपेतनवाक्यगीतं तन्नसंदिग्धमितिविनेदत्तस्य॥५५॥ नेतरोनुपपत्तेरितिसूत्रार्थमाह किंचेति श्रियादी
ति सावयवस्य सकृत्त्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रार्थं संगृह्णाति रसोहीति रसः एवायं लब्ध्वान
दीभवतीति आनंदमयो जीवो रसं ब्रह्मानंदं प्रति विविक्तं लब्ध्वा आनंदीभवतीति लब्धृलभ्यरूपेण भेदव्यपदे
शाच्चेत्यर्थः आनंदमयो ब्रह्मयोः युक्तं स्यात्पुच्छमस्थानतयेति चेन्न ब्रह्मत्वमेतस्य नवानुमेयब्रह्मत्वनिर्धा
रणतः सुखस्यापद्य॥ कामाच्च नानुमानापेक्षेति सूत्रवाक्यार्थमाह कामायमिति आनंदमयो ब्रह्मेवेतियु
क्तं स्यान्नं तेति शेषः पुच्छमस्थानत्वादानंदो ब्रह्मेत्यत्र आनंदवदित्यर्थः ब्रह्मत्वमिति कामयितृत्वसुखस्यानंदस्य
न्यगुणत्वात्पुच्छमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेनैतस्यानंदमयस्यापि ब्रह्मत्वं नानुमैं विकारार्थकमयड्योगादित्यर्थः कामात
का मस्य ब्रह्मत्वदृष्टेः आनंदमयस्यापि ब्रह्मत्वानुमानापेक्षानकार्येतिसूत्रार्थः किंचेतिचार्थः॥ तस्मिन्नस्य च तद्
यदन्तिमुक्तिं वदायदृहीतिमहानुभावा तास्वत्रघानपरमत्वेव्यंभेदानुवादोपितदेकासिद्धेः॥५८॥ नेदव्यपदेश
श्चेत्ताहिसमुक्तब्रह्मानवेधस्यादित्याशंक्यानंकेतस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीतिसूत्रं तस्यार्थमाह तस्मिन्निति
पुच्छा क्यान्ते ब्रह्मणएव हमेवब्रह्मेति बोधवतो जीवस्य मदाद्येवैवयस्तस्मिन्न्हृदयपद्मत्वादिर्विदं मुक्तिवन्तिका

यं५

स्तितस्मात्स्वप्रधानं परं ब्रह्मात्र वेद्यं विद्धि कार्यज्ञानाय जीवमेवानुवादइत्यर्थः॥ सर्वाधारो ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा स
न्नेवेत्याद्यस्ति यच्छ्लोकवाक्यं। तत्रा। भ्यासात्स्वप्रधानं तदुक्तं मंत्रे सत्यं ज्ञानमित्यादिके स्मि॥ ५२॥ पूर्वं ब्रह्म
वेदां० पदं पुच्छेत्यस्व प्रधान ब्रह्मपरत्वं साधितमानंदमयवाक्यस्येत्यादिनाऽइदानीन्तु ब्रह्म पुच्छेत्युक्त तस्य स्व
प्रधानत्वं साधयन्नुक्तं ब्रह्मानुसंधत्ते सर्वाधारोऽत्र। प्रतिष्ठा प्रतिष्ठाभूतं तस्यैवार्थः सर्वाधार इति। पुच्छवत्
पुच्छं॥ ब्रह्मस्वप्रधानं। असन्नेवेत्यादिय श्लोकवाक्यमस्ति तत्र श्लोकेऽभ्यासादित्यनुमानं बोध्यं। उक्तमि
२२ ति। सत्यं ज्ञानमित्यादिके मंत्रे उक्तं तत् स्वप्रधानं ब्रह्म। अहमस्मीत्यर्थः॥ अंतस्तद्धर्मोपदेशात्॥ ज्योतिर्विका
नोनविमंडलेयः पुरुषः प्राणद्युपास्तिप्रवर्तकः समीनूं ज्योतिर्नखाग्रावधि सर्व एव विकल्पनानन्तसनोजनेत्रः ॥१॥
उन्नामतस्य। अखिलपापहननेयो विरसोऽघोऽघविवर्जितः। स्यात्तदेहेषु एषोन्तः प्यतेतं श्रीकाशिकाना २२
यकमीशमीडे॥ २॥ अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व
एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै
सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं य एषोन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादिविषयवाक्यं

ध्यस्तु वैसि ध्यां तमुक्त्या चेत्सर्वपरो ऽस्ति किं तिन्नवेत्तु ॥ दृष्टांतसंगतिस्तत्र च नव तीति बुधा जगुः ॥ ८

तस्याधिसंगच्छति ज्योतिर्विकारमेति श्रुतेस्तस्य यथेति कोपः मर्कटस्य आसः पृष्ठलोगो ऽप्येतत्तेजस्वी तन्नु ख्यं पुनः नेकं यथा
त्येतत्तेजस्वित्वात्तस्य देवस्य अर्हनिनि त्रेइत्यर्थः तमाहविकस्यां तिश्रुतो सर्वस्य पाप्मभ्य उदितइति उत्तः सर्वपा
प वर्जितइत्यर्थः तमाह अखिलपापहानेरिति श्रुतिगतोदितत्वाद्यर्थमाह वेदसो वैवर्तिमुख्यत्रेमाख्यं वर्तुलः
प्रमाणेस्तत्वप्रधानं कथितं तथा प्राकृतस्याद्रूपत्वादिव्युत्पन्नभावो हिंसामयो जीवइहापि तद्वत् ॥ ३ ॥ संगतिमाह मुख्ये
५५ तिप्राकृतरूपत्वेन पदानंदमयेन नंदपदाभ्यासो ऽसावेत्तद्रूपमय थाकथितं तद्दृष्टिहापि हिंसामयं पुरुषो जीवः स्यान्न संसा
री हिंसामयः पुरुषो ऽस्मीति एवं सिद्धांत मुक्त्वा पूर्वपक्षत्थानादृष्टांतसंगतिनित्यर्थः हिंसाप्रयेकरूपादिकत्तृपयो गा
दक्षादिकाघातसमीनरागात्मा लोके श्व रत्वस्य वृक्षावधित्वाद्देवस्य कर्माधिरहत्तत्राचात् ॥ ४ ॥ समस्तपापपराम
स्पसत्वाद्रुपासनीयो नविनवदेवश्च आदित्यबिंबन्हिः तिचो ऽमेयत्र नतस्त्वतेपादिविवर्जितेप्रा ॥ ५ ॥ पूर्वपक्षमाह हि
सापकरूपादिकेति सावधित्वादितिये चमुष्माद्यं चालोकास्ते यां चेष्टदेवकामानां चेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः समस्त
पापाभावस्त्वेहेतुः कर्मेति कर्माधिकानस्याभावादित्यर्थः ॥ अत्रोच्यते ॥ आदित्ये हिरण्मयं तेनमय भारतः स्यादीशान
स्तस्य धर्मो श्रुतो हिंसेवद्धत्वाभेति सर्वात्मकत्वं स्यादीशानेसर्वहितो नजीवो ऽक्षाद्रूपानं स्यादित्यत्रस्तु माहत्त

वेदां स्येतितस्यधर्मोणाश्रुतत्वादित्यर्थः तत्रतावत्सर्वात्मकत्वंतद्धर्ममुपपादयति सैवर्क्सामेति सैवऋकृ तत्सा
मतदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्मेति श्रुत्युक्तेः अग्न्यादि सर्वात्मकत्वमित्यर्थः श्रुतौ तत्रेदं पुंस्त्वमपरामर्शः विधेयापे
क्षया अन्यत्लिंगत्वं उक्थशब्दविशेषस्तत्साहचर्यात्साम स्तोत्रं उक्थादन्यत्शस्त्रं ऋक् अत्र अभेदप्रयोगा वेदा इ
त्यर्थः ॥ स्यादुक्थं देहेऽनघ्रिकैनिपणिपिजन्मान्तरोपार्जितदोषसंसर्गः रवरूपी त्वस्ति समस्तपापैः स्पृष्टत्वाद्
२४ ब्रह्मण एव धर्मः ॥७॥ सर्वात्मकत्वं सा भवत्यनेवस्ते अग्निरिव पुंसोपिच पर्वणीस्ते: इतिश्रुतेतत्त्सकलात्मकत्वम २४
स्यत्रनस्यैवनेपे तत्रस ॥ सर्वात्मकात्रमकू सर्वात्मकं सा भवतीत्यथवः रविमंडलस्थस्य ब्रह्मणस्य पर्वणीते
स्वअग्निरिव पुंसोपिस्तः भवतेडत्यर्थः इतिश्रुतमिति ॥ इयमेवाग्निः सामेत्यादिना छिदेवतत्मत्वः पृथि
व्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रादित्यगतशुक्लभारूपपंचविधत्वे साम्नस्याग्निवाय्वादित्यचंद्रादित्यगतपरः कृष्णा
श्रोत्रादि ख्यातिरक्षरूपत्वं चानुक्रमतस्यकर्मभवति विविभिश्रुतं तत्वा ॥ वाग्वक्षोत्राणि सामेत्यादिनाश्र ध्यात्मऋजुः वाक्चक्षुः
चश्चक्षुर्गतशुक्लभारूपचतुर्विधत्वे साम्नः प्राणछायात्मनमनो दृष्टकृष्णभारूपत्वं चानुक्रमणयथाक्रमुख्यगतीति
विविविश्रुतमित्यर्थः ॥ गायन्तिसोके यदेमपुमांसं गायन्तितमश्रीरमितभव तच्चानतस्तोधनेता भवे इतिश्रुतेचापि
श्रा २ श्री झा त

त्ये१

महेशलिंगं॥८॥ नीतिनि तत्र धड्मे वीणायां गायं ततेगायंतितित स्मात्तेघनसनयउतिश्रुतमित्यर्थः श्रुतौतत्र॥ तत्रालोक
इत्यर्थः वनस्पसनिलीनोयेयांति घनसनपइत्यर्थस्तमाहघनत्वामवंतरत्ति॥ श्रीनामचंद्रस्पसमस्तगानेरचित्वम
स्येवनचतनस्प। कांत्यावलेनापिद्युतानपादिमंदंत्र एवेतिहीनितत्वात्॥७॥ पूर्वोक्तसर्वमानमीयमानत्वस्यम
स्याल्लिंगत्वेसपुरस्यातिश्री गामचंद्रस्पतिमनुलोकेराजादिर्गीयतेमत्वोम्रवरउत्पतेत्राहा। कांत्येतियद्यपिदिलितिम
दित्यादिगितावाक्येनमर्भवेतो नकृत्वादित्यर्थः तत्रश्रीमद्गूर्जितमितिपदद्वयंव्याख्यातंकांत्यावलेनापिद्युतइत्यने
नः स्मरतोविरहवितिः पशुम[illegible]त्यादिः। रूपचविसेतः समुपासकानामनुग्रहार्थधृतविग्रहत्वात्॥ आवायेरेदंःसमुपा
सनार्थकार्यस्थएवास्पमहत्वनस्प॥ कार्यस्पहताश्चविनेदहानात् तस्मादुपास्यः पन मेघाएव। आदित्यजीवा
त्प. धर्मीश्वनस्पतिवन्यआदित्यस्तीनितत्वात्॥१२॥ कार्यस्थंसर्वशशीतांदिनिष्कइत्यर्थः तत्रहेतुमाहकार्यस्योपा
धिग्रिमपादेन। इतितत्वादितिं आदित्येतिनिष्ठन्नितिसृत्पाधस्थगुक्तत्वादित्यर्थः॥ आकाशस्तल्लिंगात्॥ आस्पलोक
स्यकोहेतुनितिपृष्ठतिजेवलिंः श्याला वत्याति योविप्रानाजाहपकाशहत्पसो॥१॥ आस्पलोकस्पकागतिमितिआकाशइ
तिसवाचेतिवाक्यस्यार्थमाह आस्पतिआसोराजजैवलिनित्यर्थः सर्वाणिहवानिसमुत्पद्यतंनिरवादेवतस्मिन्विलयंप्रयां
ति.५ न्ति॥ आकाशाश्टवाऽखिलतामहान्निस्थितोचसर्वांतिमसंश्रम-स्यात्॥२॥ सत्यइत्यादिवाक्यतैंते परोवरीयानेव

काथितोः प्यनंतं०॥ उक्तिमपइत्येवमुपासनीयस्तामीमांसामाकाशमुपाश्रयेहेतोः॥ सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाश
वेदां० देवसमुत्पद्यंते आकाशं प्रत्यस्तं यंति॥ आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति वाक्यस्यार्थमाह सर्वा
णीति। खादेव आकाशादेवेत्यर्थः॥ अखिलत्वं सर्वभूतस्येत्यर्थः स्वस्वपरावधीवानुशीयस्स्वस्वोनंतदृति वाक्य
स्यार्थमाह॥ सत्प्रभव इत्यादिना उपासनीय इत्युपेतेन॥ अतसएव इत्यादिवाक्येन कथित इत्यन्वयः॥ रूपवत्वादिकेलिंगे
२५ नीतं प्रागिश्रालिंगमतः॥ इहाकाशश्रुतिलिंगान्मान्यपानेतुमहेत्ति॥४॥ संगतिमाह रूपेत्ति इत्यादि॥ अनन्यथासिद्ध २५
ब्रह्मलिंगेन अपहतपाप्मत्वादिना अन्यथासिद्धे लिंगे प्राक्पूर्वं नीतमित्यर्थः॥ इति प्रत्युदाहरणसंगतिः॥ मत्याख
कारणत्वेन प्रतिपाद्यते यात्तरे आकाशस्य प्रधानत्वाद्वितो वादयवर्जनात्॥५॥ प्रथमसूत्रोक्तदन्यलिसर्वकारणता
दिकं तद्विशेषणस्यत्वाप्नुणरूपपन्नंततः॥ द्वावा[illegible]दिरेतावाकाशपनयैतत्दनुसानत्त श्रुतिप्रजरवमुशीथसंपाद्योप
स्यन्तापिति॥७॥ पूर्वपक्षमाह गत्याख्येत्यादिना विनाघेति असज्ञातकिंचित्यादित्यर्थः तत्रहेतुः प्रथमसूत्रादिति।
पक्षं पक्षेवेत्यर्थः ततः गुणरूपत्वात्पन्नत्वाच्चेत्यर्थः॥ अत्रोच्यते ब्रह्माकाशावस्थलिंगादिहस्यादाक्ये सर्वस्वदृत्तादे
लनत्वात्॥ एतताकाशस्यसर्वहेतुत्वहानात्संकोचःस्यात्सर्वशब्दस्य तत्र गत्या ब्रह्मलिंगात्साकाशावृत्तस्यादित्यन्वे
यं लिंगहमध्यतः सर्वाणि वातादीनां हेतुतासंभवेनाकाशादेवेत्येवकारस्यवाधः॥ सर्वात्मभे सर्वहेत्तानिरायः किंचा

त्रैव स्याल्लयाधारतादिः । सर्वेति सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । अत्रैव ब्रह्मण्येव । लयाधारतादिः स्यात् उपपद्यत इत्यर्थः । आदि
शब्देन ज्यायस्त्वपरायणत्वग्रहः । स्वर्गं गतानां नरः कृतजीवनानां करोतीति चोदीयमेतत् । नाकः परायणं स्यादिति दाल्भ्यप्रश्नस्यो निर्णिदा स्थिरताम
दीर्घ ॥१०॥ आकाशस्य परमात्मतां वक्तुं कथां प्रस्तौति स्वर्गेति । स्वर्गादागतेनां असाकृतं जीवनं यस्य सः [illegible] सा वनः प्राण इत्यर्थः । अत्र स्थिरतां
अप्रतिष्ठादोषमित्यर्थः । तं ह शिलकः शालावत्यः श्चैकितानं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य सामेत्युक्त्वादितिजूर्यं । अन्य इति ।
शालावत्यः । यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्द्धा ते विपतेदिति निंदित्वा नित्यर्थः । कर्मद्वारा स्वर्गलोकस्य हेतुः पृथ्वीलोकः सा
त्प्रतिष्ठेत्युवाच । शालावत्यस्तं विनिर्दिष्टान वदेः सिमेत्युक्त्वा जैवलिर्नृपतिस्तु ॥११॥ प्राहानन्ताकाशमेवाचभूते त्वाकाशे स्यादंतवत्त्वेन
अमुकं । तद्वत्कुः स्वदूषणं तुल्यमेवेत्यानंत्यं सा ब्रह्मलिंगं नृपोक्तं ॥१२॥ उवाचेति अमुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इ
ति होवाचेति श्रुतेरित्यर्थः । तमिति । अंतवद्वै किल ते शालावत्य सामेत्युक्तायस्त्वेतर्हीत्यादिना निंदित्वेत्यर्थः ॥
नमुक्तं न सक्कमित्यर्थः कथमिसत आह तद्वत्कुरिति भूताकाशवत्कूराजः अंतवत्त्वदूषणं तुल्यमेव स्यादित्यर्थः ।
[illegible]लितमाह इत्यानं [illegible]त्यमिति । उद्गीथस्य वयवः प्रणवः स एव आकाश एव परं [illegible]त्यपि तद्गुरोः स्यात् श्रेष्ठ
[illegible]रांतरत एव अनंत एवं श्रुत्या घनत[illegible]एवतया परिकल्पितः स्यात् ॥१३॥ स एष परोवरीयानित्यादि श्रुत्यर्थं
स ख्यापति उद्गीथेनितद्गुरोः रसतमत्वादिति [illegible] परः श्रेष्ठ इत्यर्थः । वरीयानिति पदं व्याकरोति श्रेष्ठ इति अ[illegible]रांतरे
[illegible]त्यन्त अतिशयेन श्रेष्ठ इत्यर्थः । अनंत[illegible] एवतयेति अनंताकाशरूपतया अयमुद्गीथः संपादित इत्यर्थः

उद्गीथ आकाश एवेति संपादनादुद्गीथस्यानंत्यादिकेन स्वतंत्रतीति भावः॥ नप्राप्यमस्य खस्य सर्वार्थहेतोः संपन्नत्वात् स्वस्यत
माभ्युपातात् एवं चात्र ब्रह्मैव सुतत्ते नाकाशशब्दाद्वाच्यं ब्रह्म प्रस्तुतं ब्रह्मवाक्ये॥१४॥ खस्य तत्ताकाशस्येत्यर्थः सर्वे ति ब्रह्मपा
वेदां० दृत्तिरोधः ब्रह्मवाक्ये प्रस्तुतं ब्रह्म वाच्यमित्यन्वयः॥ प्रश्नोत्तरयोरेकार्थत्वादिति भावः॥ अत्रोत्तमे मूढिंल्लेन तत्ताक
शब्दतो नैव तद्ग्रहणं॥ पूर्वः प्रत्ययः पृथ मत्वतोस्य विरोधिसद्भावविवर्जितत्वात्॥१५॥ तद्वचनैः कृताकाशब्दत्ती
तिविरोनषपत्रेः नवनेपवसृत्यनुवर्षः विरोधीति॥ अत्र संज्ञानविरोधित्वादित्यर्थः॥ प्रधानतामसर्वपदार्थहेतोः एव
२६ स्यत्युक्तानतुपुष्कतस्या आकाशस्यादोगमयं तत्तमेवमनेवत्रधानार्थकदृत्यवेहि॥१६॥ सर्वेति सर्वं वस्तु कानग
स्येत्यर्थः पुष्कलस्याकाशस्य अतस्त्वकाताः॥ कश्चिद्ग्रोप्युदेशं भातः सन्नद्रुम्... पक्रसर्वीयविधिं॥ प्रस्तो
तारं प्रारब्धार्ध्यपणालयः प्रस्तोत्तर्या देवतासामन्... ॥ अत्र प्रस्तोता तामविद्वान् यदि त्वं प्रस्तोष्यसि यौतिकमनदाते मू २६
र्द्धा पातनं नामेत्येवमुक्तोऽप्य हूत्को सा देवतेत्यर्थः प्रीतगभ॥ प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्
प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति॥ कतमा सा देवतेति वाक्यस्यार्थमाह॥ कश्चिदित्यादिना॥ प्रस्तोतारीति
द॥ सब्रा॥ऽउत्याकृतमेव सम्यक् सर्वाणि ह्यतानि विशंतीति तस्मात्तज्जातानि सात्राण पदादि... प्रस्तावमा
न्वायत्तयानुवृत्ते॥ ॥२॥ प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति प्राणमभ्युज्जिहते॥

ह्रिं ५ पेरव्या ६

मुषादेवतात्रस्तावमन्वायत्तेतिवाक्यस्यार्थमाह॥ सप्राणइत्याहेति॥ अस्य ॱ हेतुमाह छेत्ती त्यर्थस्तं महान्तस्मात्जाता
नीति॥ एवंप्राणास्यदेवताध्ययतत्तानुवर्त्तते॥ अनुवृत्तत्वात्प्रस्तावोत्पन्नत्वप॥ आधृतत्वोपनंतारव्ये वस्तुनि स्थि
तिकाभणान॥ अस्वाकाशवत्त्वो ब्रह्मपंप्राउनतथात्रच॥४॥ ब्रह्मैकधर्मनिष्ठस्यापक्रमादेस्वदर्शनात॥ चद्यातिदे
शरूपत्वान्नएथक्संगतिस्त्विह॥५॥ प्रत्युदाहरणसंगतिमाह॥ आधृतयोरिति॥ स्थितीति स्थितिरूपस्तत्॰ स्थि
तत्वादित्तियावत॥ ब्रह्मधर्मेत्तिब्रह्मासाधारणधर्मपरस्येत्यर्थः॥ अतिदेशाधिकारणत्वात्पूर्वाधिकरणसंगति
मेवाहएथक्तिहिनाम्यवाकोऽनन्यथासिद्धबहुललिंगानुसारेणारूपवत्वादिनी तप्राणश्रुतिलिंगान्नान्यथादि
तव्यत्तिपूर्ववदेवसंगत्तिनित्यर्थः॥ अत्रप्राणः पंचवृत्तिः प्रसिद्धं प्राथम्याद्येहेतुभिः एवमुक्तेः स्वंप्राप्त एववत्र
वपन्नोसिद्धांतायएवंविधाजनीयः॥६॥ कतमादेवतत्पर्वपूतनार्थकप्राणृ तः॥ प्राणोवप्राणपदृत्तं॰ प्रश्नोपक्रम
संभवात्॥७॥ प्राणश्रुतेनसिद्धस्यास्यमत्त्वंतयादिति॥ प्राणइत्यत्रस्यापिप्रश्नतुल्यार्थकत्वतः॥ यापूर्व
प्रश्नानुसारेणतत्वतद्रुतस्यवाएषायाप्रवत्तनायाः स्याद्देवतायाः प्रेचानता॥८॥ सप्रेष्याइत्यमालिंगाद्धा
नोसात्रयुज्यतेब्रह्मैवप्राणइत्येवंसिद्धांतः एववत्तव्यम्॥९॥ सिद्धांतयोजनोदर्शयतिकतमेत्यादिनाकतमासादेव

यदा पुमान् स्वापमुपैति तर्हि वाक् २

नेति वेत्तन वाव के देवता शब्देन प्राण शब्दः प्रागेव सन्वयः ॥ [illegible] सर्वधीदिति भूतानां

संवेशः प्रलयः उद्गम उत्पत्तिः एतल्लिंगाद्ब्रह्मैव प्राण प्रयुज्यत इत्येवं सिद्धांत उत्यन्च वदेः । प्राणमप्येति चक्षुरा च

वेदां० दि इन्द्रियाणां प्रलयोदयस्य सुप्तौ च जाग्रत्यपि बोधकस्य ॥ ११ ॥ प्रत्यग्वृ संवादबलान्वितसावाक्यान्तरस्य ब

लस्य सत्वात् । सर्वाणि हीत्यादिकवाक्यमेतत्समस्त [illegible] मू तत्र [illegible] दिहेतुं । १२ । वायोर्विकारं वदतीति युक्तं सा क्रं.१४

नाणिनदिंद्रियाणि अत्र तत्र तथा मुद्यमाप्य योज्ञा मूतोस्यादिः परिकीर्तितः स्यात् ॥ १३ ॥ आदित्यमन्नं वयम्यदाह

२७ विप्रः प्राणानुतां स्योत्स हपा न्तस्व ॥ प्राणेन हि ब्रह्म भवति दीदं मं कोत्तरं सूत्रनिवर्त्तनीयं ॥ १४ । तर्हि तेन वगतार्थ २७

त्वादिरमधिकरणं व्यर्थमिति चेदधिकाभ्रेकानिवर्त्तकत्वादवैयर्थ्यमित्याशयेन प्राधिकार्थं कामाह । यदा पुमानि

त्यादिना । चक्षुनादीत्यादिपदेन मनः श्रोत्रे गृह्येते सुप्तौ च जाग्रत्यपि इन्द्रियाणां प्रलयोदयस्य बोधकस्य इति

वाक्यांतनस्यान्वयः ॥ वाक्ये पठति यदा पुमानिति । यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्रा

णं मनः प्राणं श्रोत्रं स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायंत इति वाक्यांतनस्यार्थः । तस्यैव विशेषणं प्रत्यग्वृत्त्यादि ।

नवैतदृत्यर्थः नन्विंद्रवाक्यमिंद्रियाणां लयोऽप्यवं प्रतिपादयतीति कथं तद्बलेन सर्वाणि ह वा इत्यादिवाक्यं तत्तलयादिहे प्राणानुप्राणा
तु प्राणवंवेदित्यत आह ॥ य इत्तसामान्यादिति तस्य हेवेषनसमृत्तिश्रुतेरिंद्रियाणिलिंगात्तस्य रूपाण्यपि वीक्षतस
तानासामानीत्याह
देवता ... नायत्तेत्यादिना प्राणानुप्राणां ... आदित्यमिति विषयवाक्यायणं आदित्यद्रति
हावाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुद्वे संतंगायतीति सेवा ... देवताक्रियमन्वाय
नेत्यादिनोपपत्त्या चाहत्तास्यामित्यर्थः ॥ प्राणानां वेद्यमितदीयलिंगात्तस्य मन्वतवलयादिरूपात् । मानोत्त
मानोविषयवाक्यप्रवलिष्टतास्यान्म तु वेदवाक्यं ॥ ५ ॥ सूत्रार्थे वस्त्वसिद्धतत्य ... ति प्राणमेवेद्रमिति ॥ अ
वेंद्रियाणां वलयादिदृष्टतथा यदा वा इति वाक्यं सर्वाणि हीत्यादि यदस्ति तस्य व्यवस्थितिः स्यान्नहि
तद्बलेन ॥ ६ ॥ अत्रेंद्रियाणां चेति स्वार्थप्रकाशसूत्रप्राणाश्रितानां यामिंद्रियवृत्त्यालुप्तप्रवोधवाड
वंतीति प्रत्यक्षतेंद्रियाणामेवहृष्टमित्यर्थः तस्येति यदा वै पुरुषः स्वपितीत्यादिवाक्यं तथा दुन्द्रियमात्रलय
वत्वात्प्रत्ययः नापल्ता ... दिसन्निधानात्स्ववाक्यसंगं प्रवलं हि लिंग । प्राणस्य वाक्यांतरसन्निधानाद्दृह
ल्पपि प्राणपरत्वं तस्यात् ॥ ७ ॥ स्य स्यात्तान्कारणेवाक्यांतरसन्निधानात्स्ववाक्यस्य लिंगस्य वलवत्त्वात् अ
प्राणस्य ... नाप्रमेतत्यत्वयः प्राणप्रस्यप्रत्यार्थः कथमित्यत आह । प्रेमत्यपीति । मनः प्राणित्तजीवायप्राण
... समादित्यं कामविनिहावाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवंतीति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्तेत्यादिना
ते

भा३

८

स्य ७ कोप श्रोतस्य २

नपरमात्मना॥ [illegible] वश्यते श्रुति कालादो वेक मेत्तो तिहि श्रुतिः॥१॥ पूर्वपघात्पर्वदर्थमुपपादयति
मनइति॥ श्रुति निति प्राणबंधनं हि सौम्य मन इति श्रुति रित्यर्थः॥ प्राणस्य ब्रह्मकात्मानं पे विद्वुस्रो मनी श्रिणः
वेदां० ब्रह्मवेदिनः एवस्रु तितिश्रुत्यंतरं तथा॥१८॥ इतीति प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनोवि
दुस्ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यमिति श्रुत्यंतरं प्राणस्य ब्रह्मणि चैकत्वदर्शी प्रतीत्यर्थः॥ स्यात्प्राणमेवत्यवधान
एनसमस्तरूपकल्पितत्वाल्लिंगात् तत्कारणं प्राणपदेनलक्ष्यं ब्रह्मैवचोपपदन मद्वत॥२॥ सेवगैविधावग
तेयदावउक्त्यादिकं स्याक्षयमेकथाकांउ श्रीयसंस्थेन तत्तानिलो त्यों मा नोपि तु ब्रह्म तद्वसवो॥२१॥ २८
२८ उग्रोपेति कौ थयक [illegible] नसथानि [illegible] त्यादिके नवदावेपुरुषइत्यादिवाक्ये धस्यात् येनन्तसौ [illegible] पल मेकवाक्यं
क्रितमव [illegible] तलेयादिहे तु वायुविकारं प्राणे वदेदित्यर्थः॥ अन्नं प्राणं अनिलास्यः वायुविकारो नास्य पितु
पु२ किं तु ब्रह्मवत दृष्टव्य सेवनजामीत्यर्थः॥ ज्योतिस्थ्यानाभिधानात्॥ ज्योतिर्द्युलोकात्परतः समस्ताद्धनि त्रिवर्गादुपरिष्ठि
[illegible]२ तेषु॥ सर्वादिलोकादुपरिस्थितेष्वुत्तमेषु लोकेष्वपि सत्तमेषु॥१॥ यज्ज्योतिसं [illegible] दूरवाद्धि
त्रेवा कौ [illegible] य कार्यमज नीय मो [illegible] ज्योति [illegible] वावत यदिदमस्मिन्नंतः पुरुषे ज्योति [illegible] विषयवास्य
स्यार्थमाहो॥ ज्योतिरिति द्युलोकात्परतो यज्ज्योति [illegible] तिदी प्यतेत [illegible] वेति [illegible] ज्योति [illegible] तकु त्रहै
नेन जामि॥२॥ अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं २
घ२

(स्पर्शनादेहस्य पटुष्णताधीः सा दृष्टिरेषा खलु जाठरस्य। पिधानतः कर्णयुगस्य या स्याद् घोषश्रुतिस्सेत्यत्र तिरंतरग्नेः)
दृष्टि घो

व्यत इत्यत आह समस्तादित्यादिना। अनुक्तमोऽध्यावृत्तिः सोत पद्व्याख्यासत्तमव्यावृत्तिसर्वोत्तमेष्वित्यर्थः। इदं वा वत्तद्दिवादेरप
धि माहतेदृहति। पूर्वत्रास्तु ब्रह्मलिङ्गस्य सत्वात्तद्धीर्नेह ब्रह्मलिङ्गं समस्ति। यद्वा ज्योतिर्लिङ्गं तत्तस्ते जष्टतत्त्वं यदद
लिङ्गं न तद्धीः ॥३॥ वस्तुहास्या संगतिमाह पूर्वत्रेति। तद्धीः ब्रह्मनिर्णयः। दृष्टान्तसंगतिमाह। यदेतिति एतत्तज्ज्यो
तिः तेजो ऽस्मित्यर्थः ॥ आदित्यादिज्योतिस्त्र ब्रह्मसिद्धा। रेतिर्मे स्वैरेपरूपाहितस्या पुनक्तस्तसस्याध्रुमर्यादत्तादि
युक्तो ध्यासः कुक्षिगतत्समत्वात् ॥४॥ एतत्पद्यमाह। आदित्यादितिति। भास्वदिति भास्वरूपात्मिकादीप्तिसंस्था
दित्यादेः हि यस्मान्नारूणत्स्यादत्तः स एव ज्योतिरित्यर्थः। तत्समत्वादिति सारूप्यनिमित्तत्वादग्नेः घस्यत्तज
स्प ६ स एव तेजस्य ध्यासः इत्यर्थः ॥५॥ दृष्ट्यो घोषानुमितत्वमतत्त्व कौन्तेयक संवाञ्जसः स्यात्। तस्येति वाक्ये न हि ज्ञा
ठस्याब्रभेत्वमेवेति सरूपतोऽन्क्ता ॥६॥ श्लोकद्वयमेकं वाक्यं। घोषश्रुतिः घोषश्रवणमित्यर्थः श्रोतव्यमेनं जाठरस्
नार्थः इत्याह्यमिति। तस्यैषा दृष्टिर्यदेतत्स्पर्शेनोष्णिमानं विजानातीति तस्यैषा श्रुतिर्यदेतत्कर्णावपिधाय निनदमिव
श्रु २ शृणोतीति श्रुतिसिद्धो घोषानुमितत्वमित्यर्थः। तस्येति। [illegible] ॥ तस्यैषा दृष्टिरित्यादिवाक्ये नेत्यर्थः ॥ ६
ष्टं तदेतद्दृष्टं मिष्टं पास्तेत्स्व लुप्यताद्यल्पफलं श्रुतं यतः। महत्स्व नोपास्तिफलेन तत्र स्यान्महत्फलस्यात्तौ था सते श्रु २
नाप्या दृष्टमिति। तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो विश्रुतो भवतीत्यत्र यदल्पफलमित्यर्थः।
६ स्पर्शनादेहस्य पटुष्णताधीः सा दृष्टिरेषा खलु जाठरस्य। पिधानतः कर्णयुगस्य या स्याद् घोषश्रुतिः सात्र तिरंतरग्नेः ॥५॥

श्री ८

श्रुतो तदेतत् ज्योतिरित्यर्थः। चतुष्पदः चतुर्विधेति सेव इति यावत् विश्रुतो विख्यात इत्यर्थः॥ त्रिपादिति ब्रह्म यदुक्त
मासीत् पूर्वत्र तत् ज्योतिरिति हृत्ति चैतत्। ज्योतिः श्रुतिः सान्निध्यात् बलिष्ठा दिवो दिवीत्यस्ति विमानिति वेद॥२॥ नपुंसकत्वा वेद
वेदां० त्तात तदेतस्य त्रिपात्स्वरूपं ब्रह्म यदुक्तं तत्र तस्मादुपास्यं भवतीति तत्स्यात्। लिंगतः क्रान्तिमहत्त्ववाहा॥४॥ त्रिपादिति ब्रह्मेति
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति श्रुत्युक्तं मे महासीदित्यर्थः॥ एवं प्रपञ्चतरमाहा दिवः उक्तो न प्रत्यभिज्ञेतेति। अत्र पा
दप्रतिज्ञा भूपलिंगादप्यसन्निधिबाधकत्वार्थः। अत्रोच्यते ब्रह्मज्योतिः शब्दितं पादकीर्तितं भेदज्ञाबोधैः षड्विधं च उक्तं
गायत्र्यामुक्तं ब्रह्मणः स्पादिरतिः स्वावान्विश्वा विप्रवत्तं ग्रसमस्तु॥१॥ त्याया यान्य यस्मात् दशा एकैः त्रेपं च सर्वो पादस्य स्व
का०श०८ त्र [illegible] स्वरूपा अस्तित्वित्वात् पत्न पादे भूपले नित्यं रूपं स्वात्मनीत्याह वेद॥॥॥ पादकीर्तिविचित्तता वा नस्य महिमा अतो
२८ त्र्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति श्रुतौ पादानां कीर्तितत्वात् ज्योतिः शब्दवाच्यं ब्रह्मस्या २८
दित्यर्थः पादकी [illegible] मुपपाद्यति। यद्भूतादीनित्यादिना। एतत्वावत् पृथिवी प्राणो हृदयत्र्याणि षड्विधं यत् ह्येत
उक्तो तावान्। विपत्तः रूपं च गायत्र्या पाधिकत्वं महिमा विभूतिः पुरुषस्य विप्रवतः प्रपंचात् त्याया यानि स्वत्वे पं ज्याय
प२ स्त्वमुपपादयति यस्मादिति। यस्मीतकारणात् सर्वापि प्रपंचे अत्र स्य पुरुषस्य ब्रह्मणः एकोंश स्यात् तस्यैवास्य त२
पुरुषस्य स्वप्रकाशस्वरूपस्वात्मनि त्रिपादमृतं नित्यं रूपमस्ति तस्मात् ज्यायानित्यर्थः इत्याहेति अत पाद
र्तन

कीर्त्तनस्य हेतुः सिद्ध इत्यर्थः ॥ पापस्त्वप्रेम्णा वृषिकंस्य चैव पालस्यैवाधिकेऽभ्यसनः स्यात् इत्यस्य वेधार्थमुदीरितं स्यात्त
विपादिती देनतु तद्विवक्ष्या ॥२३॥ यद्ब्रह्म एकप्रथितार्थकत्वात्त्रिपाद्युसंबंधिमदेवरूपस्तुल्यप्रदेशब्रह्माण्ड इतितस्यात्तद्
त्रतघोगतस्तेव वन्ति ॥२४॥ प्रथितेति प्रसिद्धार्थवाचकत्वादित्यर्थः तथागतं द्युसंबंधादित्यर्थः । तथा चापूर्ववाक्ये
द्युसंबंधित्वेन यत्प्रसिद्धं तदेकब्रह्मस्वरूपं द्युसंबंधात्प्रत्यभिज्ञायमानं ब्रह्मैव दर्शितमिति भावः पद्धत्या संकीर्त्तितवा
चकत्वाज्ज्योतिः पदेनाप्रस्तुतं ब्रवीति । पुनरनेन तत्र प्रकृतस्य हानं प्रनिप्रहानाप्रकृतप्रसंगः ॥१४॥ ज्योतिः शब्दा
सर्वमप्येपि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति कीर्त्तितत्वात् ज्योतिर्वाक्ये मध्यगं ब्रह्मैव उक्तं तदेवत्वं प्रत्यायतो नेत्यर्थः ॥१५॥
न्यापतद्रूति । मंद्रशन्यायादित्यर्थः ॥ ज्योतिःश्रुतिः स्तुतिः च वाक्यावाक्यांतरोदीरितालिंगाद्युक्तौ तद्युक्तमर्तादि
कपादमुख्यंलिंगहित्वा क्वांतरकीर्त्तितं स्यात् ॥१६॥ कार्यचयार्थमिति उदीरिता सा नत्कारणत्वेन तद्धायोगात् ज्यो
तिः पदस्यात्र वैलक्षण्यो वसर्वत्र वा नामसकरवेष्टान्ति ॥१७॥ दीप्यमानकार्यज्योतिषि तत्कारणत्वेनानुगतेब्रह्म
णि लक्षणया दीप्यमानत्वव्याख्यानमित्याह । कार्येति । मासपक्षे सर्वे नैवेत्यन्वयः ॥ वाचैवार्थ्यमिति ज्योतिषां ज्यो
तिः शब्दो मासके हि वक्तुं नो सूर्यादीनां नामसकेत्र स्वदेवार्थ्यापंत्या द्युसामगं चेति वदे ॥१८॥ आमनंचनि ध्यायंतीत्यन्त
थंगः वहूति । तद्देवाज्ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति श्रुतौ ज्योतिः शब्दो मासके प्रयुक्त इत्यनुषंगः । तस्मा

त१ तीप तथ

यथन्नामकेवलज्ञातं तज्ज्योतिः प्रकृत्याद्यमतस्यात्। व्रह्माचायार्थायमालीतिब्रह्मज्योतिः प्रद्योप्रभवन्तीति पुनः ॥२८
घुमर्यादित्यादिमिहिरा स्यपुनरुक्तोपयथा योगि तिं॰ पावकत्वेतयेव द्रुपास्यर्थमतस्यतत्कालस्थितेस्यात्तद्धाधानत्रि
कृतावापपन्ना ॥२८॥ घुमर्यादितिा अत्र वादिवं पादुस्युनरुद्रु त्यर्थः तदितिघुमर्यादत्रामित्यर्थः आधानेतिलोके
वेदां० ख्यितत्याधानवद्रुत्वेचद्रुपास्यर्थत्वादेवापपद्यद्रुत्यर्थः। यतोप्यच्चोयानुमितं हि कार्ये प्रत्यक्षकार्यमवती
तितन्न। नामप्रतीकं स्यिद्धे ब्रह्मस्यतथेवकुत्राग्निमपि प्रतीकः ॥२९॥ एवापिख्वकारः कार्यङ्योतिष्पप्यस्तेका
र्यज्योतिर्निर्वक्तवतीतियत तन्नेत्यर्थः नामेति। नाम्निवत्मोनोपदर्शनादनियतेसारूप्यमितिभावः यत्तोप्रव ३०
३० नोपासनया महत्फलात्फलेन साल्पं भवेतितन्न। अन्नादत्ताद्यघुन्नोगुणान्वितस्य धानेनवान्नादिफलानकीर्ति ॥२२॥
अन्नादेति ४ अन्नादत्वादिद्युन्नगुणाः स्युनपुन्नगुणान्तः दन्वितस्यतद्विधिशिष्टस्यत्यर्थः अन्नादीति। अन्नादो वसुद्दानोविंद
तवास्वित्यादिनान्नादिप्राप्तिफलस्य कीर्तेः उक्तत्वादित्यर्थः ॥ प्रतीकाः स्यादृपिदृष्टतादिरुद्धानत संभवती
त२ ब्रह्मस्यांछन्दोसिवा नान्यनुपूर्वेवाक्यो। नब्रह्मधीः स्यादितिन्नवाघ ॥२३॥ स्पष्टीनिद्रहस्यत्याद्युन्नस्योत्तनमाहपूर्वी
छन्दो गायत्रीकाद्रसंसर्वमत्तयदिदंकिचेतिगायत्री छन्दसः प्रकृतत्वात्तस्येवपादत्वपदेशानब्रह्म प्रायुतिशंकार्थः
१ छन्दोभिधानान्नेतिचेन्नतथाचेतोर्पणनिगमात्तथाहिदर्शनादिति सूत्रदुतिवचनेपंतस्यार्थमाह। उत्तनाउन॥१

तत्कारणं तत्पदतो हिलक्ष्यं सर्वात्मकत्वस्य समीचीनत्वात् नैवासदारोपणमत्र युक्तं सर्वात्मके ब्रह्मणि सत्तिमेव
नीयं ॥२४॥ समाधानतात्पर्यमाह ॥ तत्कारणमिति ॥ अन्तर्हान्ति वस्तु मात्रायां गायत्र्याः सर्वात्मकत्वायो
गादिति भावः उक्तं सर्वात्मकत्वं गायत्र्याः ध्यानार्थं मारोप्यतामित्यत आह नैवेति ॥ सर्वात्मके ब्रह्मेत्युक्तं नी
य विद्यमाने सति नैव युक्तमित्यर्थः पूर्वं यं हृदुदीनितं स्यात्तद्वानेतस्तत्कारणतोऽप्या चेत्तं समाधानं समु
दीनितत्वान्नाप्युक्तं ब्रह्मेति तथाहि ॥ ह्वरा ॥२५॥ सूत्रे तत्पदपादिमा गस्यार्थमाह पूर्वत्रेति ॥ तदूक्तम्
तं हेदसदोते त्वव्दीक्षितेनेता तदनुगतेकारणब्रह्मणि चेतः समाधानस्य अभिधानात् ब्रह्मेनात्र इत्तमित्यर्थः ॥ स
त्रेदृश्यतदूतिदृष्टं नेदृष्टमित्य त्र समाहारमिति ॥ विकारसद्भावतो ब्रह्मोपास्तिरन्यत्र दृश्यतो एतत्म वेदितं शास्त्रे
मैतिश्रुमुपासते ॥२६॥ व्यधानेतरनुस्यतामित्यादिश्रुतिकोविनातालक्षकात्मगायत्रीशाब्दोपदादस्यगोपाला ॥२७॥
तथाहि उक्तमेवस्पष्टपतिविकारद्वानतदुत्पादिना ॥ इत्यादीति ॥ एतत्वोवदृचामप्युक्यमोमांसनदुत्यादि
श्रुतिश्चपास्तेकीर्तनादित्यर्थः ॥ महातीत्यस्य व्याख्यावाधधानदु ति ॥ ब्रह्मेति गायत्रीभूरः कृपामित्यपन्नायो पूर्वो
क्तेस्मिन्यातिलक्षकदृतिरेवं वप्रवेवाक्यप्रस्तावि दृष्टमेवति ॥ भावः ॥ यथावचनदृतेः पादगायत्र्याः स्याद्वलुप्यदा ॥
तथा वलुप्याद्वस्मेति गायत्रीपदबोधितं ॥२८॥ गायत्रीवद्वतुष्पात्वगुणसामान्यतस्तथाऽप्या चेतोऽर्पिते

नि॰ च॰

यन्तत्वेतोयगमीसितं॥२४॥ गायत्रीपदमेतत्तेनब्रह्मणः कथनादिति। छंदोभिधायिनः साम्यात् ब्रह्मणो गायत्र्युपते॥३०॥
उक्तं गायत्रीमुपपादयति यथाघउद्वक्षैत्याक्षिप्य एवं समुच्चयान्ततयैतिपदं छंदोदिना गोतितिव्याख्यायत्र्यास्मिनूपन्द्गा
पदं ८ यत्रीसाहस्रपनीति व्याकरोति गायत्रीवदिति। गायत्र्याइवयच्चतुष्पात्वं तद्गुणसामान्यमित्यर्थः वेतोयतोगाय
वेदा० गायत्रीपदार्थं क्रमीतितमुक्तं एतेन गायत्रीपदेन ब्रह्मणः कथनादित्यन्वयः इतिगायत्रीतिपूर्वेणान्वयः एवं
चेतोयेणपदस्यविलसमाधानार्थकत्वमुक्तं इदानीन्तु गायत्रीपदमर्थइतिवोध्यं तथाहीतिप्रवेश्याकरोतिछंदइति
साम्यात्साहस्रयादित्यर्थः अग्न्यादयः पंचचन्द्रराधादयोपिसंतः कृतमित्युरीयीसेषाविराडित्यभिधानद
श्री षड्विंशाक्षितमुक्तंसाम्यात्॥३१॥ तथाहीत्याद्युक्तमेवस्पष्टयतिअग्न्यादयइतिअनिरुद्धचंद्रमासिवा ३२
पुष्पेतिपंचवक्तृःओत्रमनस्त्विवाकूप्राणाश्चेतिपंचएवंमिलित्वादशेत्यर्थः इत्युदीर्यतितेवाष्टेतपंचान्ये
दूप ८ पंचात्मयदशासेनास्तत्वतमित्युपंचमेत्यर्थः उक्तेति। चतुष्पान्त्वसाम्यादित्यर्थः दक्षान्तरेदसंवत्समाने
क्रियां दस्याद्दशतागुणेनायथैववाघादिषुसंचितपापसहस्राणितत्यदस्यात॥३२॥ एवं पद्यातत्त्वा
दीर्यस्पष्टयतिदशानेनेत्यादिनासप्रकारमिति। सैषाविनाति। सैषाविराडितिप्लुतीप्रहुक्तमित्यर्थः
तत्पदगायत्रीपदेष्टमुक्तेस्यादित्यर्थः चतुष्कंदत्तइदंघृततुल्यकं एतस्यापतिमावनुपातनेत्रिजयंजेछः॥
दशासंततस्तत्कृतमित्यत्रकृतशब्दार्थमाहचतुष्कमिति। इतप्रसिद्धचतुर्गायत्र्यस्यादयोहाव्यःस्वार्थिकतद्धितेनात्रयो

रूपातः समुदीरितो रूपुसावहाघर्थकतत्पदस्या ॥ ४ ॥ सुवेनेति अयः सुसावेरुदैवतयैवा नूनिपातनउयुन्ने चादित्यर्थः ॥ चतु
र्दिग्विद्यमानानादर्शनापीत्र न विधा ॥ अनूपानत्रयोयास्तीति चतुर्भागक उच्यते ॥ रूपा ॥ चतुर्दिक्षु विद्यमानानामंकानां सु
विनाशानां प्रदर्शनार्थेत्यर्थः ॥ एकैरूपत्वास्यचपूर्ववदत्रोच त्वानि संत्यं कपदोदित्तानि सुषि त्रयैदन्दिष्टाणित्तो दृयेस्यात्स्वती
सुदीरूयेकमुदीनयेति ॥ रू६ ॥ कचित्त्वयानरूस्य निपात्यमानस्यानंपसिच्यामितिवर्णयेति ॥ स्यानानिवल्यानि भवंति
चारूचतुर्भिरेकैरुभिरन्वितानि ॥ रू७ ॥ द्वास्या मथैकेन भवतितत्र स्थानंकृताख्यं चतुरेकयुक्तो ॥ अेको भवेझांक नरूपबिं
दुद्ध्यात्मकेन त्वेन सेन केस्यात ॥ रू८ ॥ पूर्वोक्तानि पात्यमानामित्यन्वयः स्थानानीति पूर्वादावितिशेषः एकेनेति एके
नाखेनान्वितानि भवंतीत्यर्थः दृग्यात्मकत्वेकरूपमुच्यते तत्र चतुर्थपंचमीणि स्थितानि तत्र त्रिपुकृयचैकमपिद्वयोः स्यादितीनि
तंतस्य दृग्यात्मकत्वं ॥ रू९ ॥ एकेति कथामिहि तुल्यमास्त्रत्रोचातइ तिासंतिअतर्भवंतीत्यर्थः दृग्यात्वयोगेनकृतानिधाना
वाधौदृयोतस्यविनाघंदोन्काः ध्येयप्तरत्वंचविनाहत्वमत्रवाधौदिकेतदृगता गुरौ ना ॥ ५० ॥ विनारूपदोन्कादुत्ति दमान्त्स
क्रियाडितिश्रुतविति ताव ॥ अन्नादत्तानंवफलंक्रमात्स्यादंकं विनाडित्यपि कीर्तितत्वात ॥ अंकादिकस्यान्यतयाद
तस्यतस्थानतोन्नादफलेवयुक्तो ॥ ५० ॥ पूर्वोक्तो ध्यानफलमाहअन्नादतेति अनंतयति स्वीपचतुर्रकेष्वितभी
वपितत्वयेत्यर्थः पूर्तासिधायः रतना माधवा जितो भवेघ्ननतरणत्तस्मैअंकादिकाधाक्रयेयसुयत्तिजितान
टपय ॥ कृनाभिधंघ्रतमसौकृता य ॥ स्वा ४
इति द्धिः ॥ ८
ॡ २
स्वा १

वतीत्यतएवेवेदे॥७॥ जयालूत स्यान्यजयस्तुत्तः स्यादेवववाद्यौ दिदशात्मिके वा॰ कृता निधान्त्रं सफलत्वहेत्तो रन्नादिनी
तिश्रुति मामितार्थः॥४२॥ अतएवेति। एतं त्र्यंकादिकं मेतत्सर्वं यदन्नमत्ती वलक्ष्मतेकृतं॥ अतएव कृत जयादितसइव
वेदां० जयः वेदस्त्ताइत्यन्वयः वेदङ्इति कृतायविजितायाधरेयाः संयंतीतिश्रुतावित्यर्थः अत्यर्थमाह घूतेति घूतानि धृ
तवाव कं सवासोअपश्चेति घूता निधायः कृतनामयेयं कृतसंज्ञकइत्यर्थः पाठांतरे तु कृतसंज्ञक स्वासोत्रपश्चेति क
तायः अयोघूतं त्रव न्येकादिकाअयाः त्र्यंकादिकापा घूतानीत्यर्थः ओतसंयंतीत्यस्य प्राप्तिपर्यन्तमुदं तो जितस्या
३२ यः जितानवंतीति॥ स्तुतीति॥ सेषा विनाउन्ना दिनोतिश्रुतिवाक्येष्विदइत्यर्थः तन्निकृतार्थः वाद्यादीति॥ एवेत्यस्यार्थः स्ता
दूपद निधत्ते विनाधुवार्थः अन्नमिति॥ कृतेवु नदेहकृदित्यमीति॥ पादेस्वंतु ध्यान्तसमीनयार्था॥ अत्रैव पर्यं प्रकृतं नहिदंह ३२
तारिके हदसि कणा मात्रे नेलादिया दस्य पदस्यापपत्तश्चेवमिति तस्यार्थमाह भूतं वेति॥ उतस्य गायत्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्राप्ति पाद
मितंगीकार्यमित्येवमस्यार्थस्तमाह॥ अत्रैवेति॥ पूर्वगायत्रीवाक्ये प्रकृत प्राप्ति पादामित्युपयमित्यर्थः नहोतिअतः
कदं अकृतंन त्यर्थः दस्हदित्यत्र हृत्यहमेति हृदं कत्वं हतहृदयमित्यर्थः॥ तावानितीये पुनु बोति तं स्पाह
त्रम पन्ने खलु संगतार्थः॥ ब्रह्मार्थेस्तोऽङ्गवात्मवसवे यद्वैतदिद्वादिवृत्ते॥६७॥ तावानस्यमहिमाततोज्या
पुरुषपुरुषदुपादिनियमः कुव ब्रह्म पदं गायत्री पदस्य ब्रह्मार्थकत्वेसंगतार्थो स्यादित्यन्वयः तत्र हेतुः पुरुषान्तितरा

एवं चास्याप्यविपुरुषपदस्यैव प्राणत्त्वन्तुष्ठ्यादहृत्मोक्तमिति भावः सैवामिति सान्त्सकृष्णेसंगतार्थेत्यर्थः यदेतदिति
यदेतद्धृदमितिश्रुतिवाक्यमित्यर्थः॥ वाक्यांतेवाएतद्रूस्यादिकं सात्स्वैवब्रह्मप्रस्तुतत्वेऽसंभवकृत्स्नानामानां
ब्रह्मणोद्वारपालानां हृत्संस्थानां [illegible] ब्रह्मपुरुषत्वाभिधानात् ॥१५॥ तेवा एते पंच ब्रह्मपुरुषा इति वाक्यंब्र
ह्मप्रस्तुतत्वे ब्रह्मणः प्रकृतत्वेसंभवकृतत्वेसंभवकृस्यादित्यन्वयः ब्रह्मपुरुषत्वेति हृदय[illegible]षुस्थितानां
प्राणादीनां ब्रह्मपुरुषत्वोक्तेः हृदय[illegible]ष्वपि ब्रह्मसंबंधावगमात्तदुपपत्तेः ऽस्मिन्पक्षे वाक्ये ब्रह्मप्रकृतमिति
लै॰५ भावः [illegible]दं पार्वोदान्द्रेणा[illegible]पती वी दिन्द्रं घ्रपाण्यन्वितद्वानपेः प्राणाव्यानापानसंदोऽसमानोदानाख्याभ्यां
पंचभिर्ब्रह्मपुंलिः ॥१६॥ युक्तेः पंचद्वारपा [illegible] हृदि बोध्यपः को यो नाम कं स्यान्महेश्वराः [illegible]देमा गुप्ययता हृद
तुये पन्नैव ब्रह्मद्वारपालानां विधानं ॥१७॥ युक्तेश्रुत्यर्थंवदन्नायं [illegible] त्वा[illegible]दसोध्ययत्वेनियाकरोति। [illegible]द्रिरित्या
दिना। दहरमात्रेति। उपाधित्वेनापास्यत्वान्मात्रपदस्यतत्त्ववाणगणवर्त्तीतिवागात्मत्वेनापतिव[illegible]त्राय तेचति
निरुक्तेनामत्वेव पुनःक्तमितिभावः नैवंति। हृद्ब्रह्मोपास्त्यंगत्वनत्तेषांविधानेन पुनःक्तमित्यर्थः आदित्यवर्ण
घ॰ मितिवर्णनाबराख्येः प्राणादिवातेः परिपालितत्वात् हृदः सुषीणामुपसंपन्नभवत्वेवक्रुतोदवस्तुयित्वमुक्तं॥१८॥

ह ए

गायत्र्याख्यब्रह्मणो हार्दस्योपास्यत्वंगत्वेन द्वारपालादिगुणविध्यर्थं तस्यैवार तस्य हृदयस्य पंच देवसुषय इ
त्यादिवाक्येन त्रैदेवसुषित्वं श्रुत्यादयत्ते। आदित्येति हृदं हृदयस्य त्यर्थं श्रुतावुक्तौ सुक्ते नेवदेवत्यर्थ॥ विभक्ति
वेदां० भेदादुपदेशभेदान्न प्रत्यभिज्ञा भवतीति चेन्न। बहिः श्रानेनात्वक्षानीनम घ्योहृत्युभमग्रोवुनन भास्विधाः स्ति ।१४८
सर्वत्र तस्मिन्नपि वर्तमानं ब्रह्मात्तेनाकाशगते बहिः स्वात दिवः परस्यादेवकाशभेदाद्दिवीति संकीर्तितभिन्नपदे
षः॥५०॥ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधादिति सूत्रार्थमाह। विभक्तिभेदादित्यादिना सव
३२ च्चेति॥ तस्मिन् सर्वत्र वर्तमानमपि ब्रह्म तेनाकाशगतेनाकाशावच्छिन्नं बहिः स्वात्तद्बाह्याकाशरूपा
द्दिवः परस्यात् तद्देवत्र वकाशभेदात् तल्लद्वकाशावच्छेदाद्दिवीत्युक्तमित्यर्थः। तद्रूपत्वपुरुषार्थप्रत्य ३२
भिज्ञा[illegible]नु नवाधते। विशेषणविभक्त्यर्थोनेयस्तदनुसारतः॥५१॥ प्रधानप्रातिपदिकार्थप्रत्यभि
ज्ञाबाधकत्वं मुख्यान्तविभक्त्यर्थस्य नास्तीत्याह। प्रकृत्यर्थेति। तस्यैवार्थस्य पुरस्कार्यतेति। उपदेशद्वयेप्यस्मिन्नप्रत्य
भिज्ञा विरोधतः। न दोषवृत्तिसूत्रस्य सिद्धान्तस्यार्थ ईरितः॥५२॥ प्राणस्तथानुगमात्॥ कश्चिद्दिवोदाससुतं
न्द्रमग्रो हेइदनं तत्काननं पौरुषेणेन्द्रप्रियं धाम ययौ। तं प्रत्युवाच ते वरं ददामीति ज्ञानादेव वृ॥१॥ त्वमेव तं देवृवृणीष्वेति हि
यं मनुष्यस्य तं हितं तमं वैस्य। प्रतर्दनं शक्रः वदं तमेव प्राणो ऽहमस्मीति मुनाधिराज॥२॥ प्रतर्दनोह वै देवोदा

ह ए

लीनिंद्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण चेत्याख्यायिकार्थः संगच्छतेति काश्चिदित्यादिना। मनुष्यस्य
यमतिशयेन हितं मन्यसे तं वरं त्वमभिलाषितं मे मह्यं त्वमेव प्रदेहीत्येवं वदंतमित्यन्वयः। प्राण इति। प्राणोस्मि प्र
ज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेतींद्रं० प्राहेत्यर्थः। प्राणस्य मुख्यस्य निवर्तनाय प्रज्ञात्मेत्युक्तमत्र वनि
र्गुणस्य। निवृत्तये मामिति देवतात्वे प्राणस्य लिंगं श्रुतिसंस्थमेतत्॥ २॥ उक्तश्रुतिगतपदकृत्यमाह। प्रा
णस्येति। निर्गुणस्य निवृत्तये मामित्युक्तमित्यर्थः। एतन्मामित्येतत्। प्राणस्य देवतात्वे लिंगमित्यन्व
यः। तथात्र खल्वित्युदितं श्रुतौ स्यादुत्थापनं विप्र हधारणं च। मुख्यानरूपत्वं दृहि लिंगं न वाचमित्या
दि तु जीवलिंगं॥ ३॥ अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति श्रुतावुक्ते देहोत्था
पनं देहधारणं चेदं मुख्यप्राणरूपत्वे लिंगं न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि तु जीवस्य लिंगमि
त्यर्थः। स एष इत्यादि यदुक्तं मंत्रेन ब्रह्मणः स्यादजरादिकोक्तो लिंगमध्वनेकेषु बलाबलस्य विनिर्णयायेत्यग
तार्थमेतत्॥ ४॥ स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत इति यदुक्तं तद्ब्रह्मणः लिंगं स्यादित्यर्थः। त्वहं॥ अज
रादिकोक्तेनिति। अगतार्थमिति। एतदपि कारणं श्रुत एव प्राणादित्यनेन गतार्थं न भवति तत्र हि ब्रह्म लिंगात्प्राण
श्रुतिर्नीताऽत्र तु श्रुतिसंगायन्याया

नोच्यते किंतु श्रुतिस्वारस्यैवान्यलिंगश्रुबालाबलनिर्णायार्थं द्रदमधिकरणमित्यर्थः ॥ प्रधानेतरः प्रकृत्यर्थस्तदन्वेदसमाश्रयात्।
गुणत्वतः प्रत्ययार्थोनीतः पूर्वं यथा तथा ॥६॥ प्राणादिकपदार्थानां स्वतंत्रासंगतिरपि भा। तत्साये न्हो ऽत्रवाक्यार्थप्रत्ययो नी
वेदां० यते ऽन्यथा ॥७॥ तथात्राप्यस्य धानीयतइत्यन्वयः ॥ प्राणः प्रसिद्धापवनो मतं स्यादत्रेति चेद्ब्रह्मपरत्वतोऽत्र। पदान्वयः स्या
वगमाश्रुतौ ये प्राणः परब्रह्म तदस्मि पूर्णः ॥८॥ ब्रह्मपरत्वेनात्रश्रुतौपदान्वयस्यावगमादित्यर्थः ॥ प्राणोयमत्यंतोहिताद्धिरू
पः कृपं नहि ब्रह्मसुरेश्वरोक्तेः ॥ ब्रह्मावबोधे न विनोत्तमार्थस्तत्काभिनोनेतिहिवेदवादः ॥९॥ जानातियः कश्चन मां परस्मै
३४ विहिंस्यनेनतस्य च धस्य मोक्षः नकर्मणा ब्रह्म च धादिकेन ज्ञानेन नाशादिति हि श्रुतिभ्यः ॥१०॥ कर्मन्यपार्थं नतुहितादिकस्य पदा
र्थजातस्यहियोग एवः। तात्पर्यनिश्चायक इत्यतोत्र प्राणोक्तितो ब्रह्मविनिश्चयः स्यात् ॥११॥ यथोक्तहेतुनात्र ब्रह्मत्वमु ३४
क्तमेवसाधयति प्राणोऽयमित्यादि तोभिनइति। मुमुक्षोनित्यधीः मोक्षोन विहिंस्यतइत्यत्र हेतुः ज्ञानेनेतिशा
क्तेलेनसर्वस्यापि पापस्य दग्धत्वादित्यर्थः। इतिहीति सयाहमंवेदन्नहवेत्तस्यकेनचनकर्मणालोकोमीयते नस्तेयेन स्तो४
नभ्रूणहत्ययेत्यादिश्रुतिभ्यः ज्ञानस्य अत्मत्वविघ्यतइत्यर्थः। तस्मात्पूर्वापरपर्यालोचनयाब्रह्मपरमेवप्राणपदमित्यु
पसंहरति। कर्मन्त्वयेति। ब्रह्माणोसंबंध इत्यर्थः। वक्तासुरेशोऽत्र तदात्मबोधोक्तेः प्राणः परं ब्रह्म नहीति युक्तेः। साक्षं
क्रिजहन्मियत्तान्वकेभ्यः प्रायश्च मा मूर्खावधिर्नोविहीना ॥१२॥ इत्यादिवाक्योदितलिंगसत्वात्तद्देवतापारस्त्येनिहितत्वेन।

शा२

अध्यात्मसंबंधबहुलत्वमस्मिन्नुपसमा॥ [illegible] दृतो ब्रह्मणस्त्वमत्र ॥२॥
आत्मान्विताइदुत्तरेण वसतो देहस्य ताद्याः खलु ये त्वधर्माः॥ तेषां बहुलत्वे प्रतिभासते स्मिन्नलं देवतोपासनमित्यत्र ॥२८॥
नवक्तृनात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन्निति सूत्रार्थे माहवक्त्राहुः॥ इत्यादिना अनवक्तृ इंद्रो ना
मकाश्चिद्विग्रहवान् देवताविशेष इत्यर्थः॥ ततः किं तत्राह तदात्मतोक्तेनेति॥ मामेव विजानीहि तु पक्ष्मप्राणोस्मि प्र
चकस्य ज्ञात्मेति स्वात्मवाचकोद्देस्तस्येंद्रस्यात्मत्वेनोपदेशादित्यर्थः॥ किंच देवतायाः प्राणत्वेऽलिंगात्मत्वमस्तीत्याह त्वाष्ट्रमिति
अरुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छमिति श्रुतेरर्थमाह यतीनिति श्रुतेषु वेदांतवाक्येषु तद्येषां मुखेन वर्तते
ते अरुन्मुखा इत्यर्थः स्तमाह॥ आम्नाये ति॥ सालावृकेभ्यः अरण्यश्वभ्य इत्यर्थः॥ तेद्धवातेति॥ इंद्रदेवतोपास्तिनित्यर्थः प्य५
किमिंद्रपदे न विग्रहोपलक्ष्यते तं विन्मात्रमुच्यते विग्रहो वा आद्ये वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धं न द्वितीय इत्याह सूत्रे अध्यात्म
संबंधेति॥ आत्मनि देहे अधिगत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा तस्य संबंधो यस्य तत्ये शरीरस्य त्वादिलिंगो अध्यात्मसंबंधास्तेषां
बहुलत्वमित्यर्थः इत्यभिप्रेत्याह॥ आत्मान्वितादुक्तिरस्मिन्नध्याये इत्यर्थः॥ प्राणस्य प्राणवद्स [illegible] शरीरेस्यातावद्गु
भवतीति वोक्तं॥ आयुःप्रदत्वं न पराशेसुरस्य किंतु प्रतीचः परमेश्वरस्य॥१२॥ अध्यात्मसंबंधबाहुल्यं प्रदर्शयति॥

क

तिः२

वा॥ श्री

प्राणस्येति इत्तिशोक्तमिति यावद्ध्यस्मिन्छरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति श्रुत्युक्तमित्यर्थः नपनागीति नपनाचीनस्य इंद्रस्य
वेदां० त्यर्थः ॥ प्राणस्थितावींद्रियसंस्थितिश्च श्रुता पन ब्रह्मण एव युक्ता ॥ देहस्य वास्थापकता श्रुतिश्च सेह स्वस्य वपुनो दिता स्यात् ॥ १६ ॥
श्रुतेति ॥ अथातो निःश्रेयसादानमित्यादिश्रुत्युक्तेत्यर्थः निःश्रेयसपदस्य स्थितिर्थः तेमाह इंद्रियसंस्थितेनिति पुनः दितेति
इंद्रस्य नीयंपतिगृह्योत्थापयतीत्युक्तेत्यर्थः श्रुतिर्देहस्य धारणामित्यर्थः ॥ यथार्पिता नेमिरन्रेषु नाभावराः स्थिताः सुःश्र
३५ करस्य तद्वत्प्रभूतानि शब्दादिकसेज्ञमात्राः स्वबोधकादेषु समर्पिताः सुः ॥ १७ ॥ प्राज्ञोपतत्प्रकल्पकल्पितं स्यात्प्राणाव ३५
तत्कल्पितमस्तीसर्वं ॥ अथैव स प्राण इति श्रुतं च सर्वाश्रयत्वे पर मेष धर्मः ॥ १८ ॥ इति श्रुतमिति तद्यथा स्य स्पानेषु नेमि लि
रर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रा स्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः स एष प्राण एव प्र
ज्ञात्मानंदोजरोमृत इति श्रुत्य तद्यथा पिनं दृढ़ वता या मस्त्वीत्यर्थः श्रुतिमर्थ ठति यथार्पिता नेमिरित्यादिना ^
चक्रपिंडकाभामित्यर्थः ॥ अन्ये द्विविधि यव बुद्धिवा ना अर्पिता तदधीनत्वात्तद्वैव स्वरस्य त्यर्थः तदेव स्पष्टयति स्था नासौ
यंचेति नाभिस्थानीयपरेमात्मानि सर्वकल्पितमित्यभिप्रेत्य प्रज्ञामात्राः प्राणा अपि नाडस्य स्वापे माहाप्राणा

तः प २ मयर

शी २

अध्यात्मसंबंधबहुत्वमस्मिन्नस्य स्मा[illegible] दृ तो ब्रह्मरूपत्वमत्र ॥२८॥
आत्मान्विता इत्यत्र निवसंतो देहस्था तात्पर्याः खलु ये त्रयधर्माः । तेषां बहुत्वे प्रतिभासते तस्मिन्नतद्देवतोपासनमिति यद्यु ॥२९॥
न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन्निति सूत्रार्थमाह वक्तुरिहुये ॥ इत्यादिना अवक्ता इंद्रो ना
मकाश्रद्धिग्रहवान्देवताविशेष इत्यर्थः ततः किं तत्राह तदात्मतोक्तेनेति । मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोस्मि प्र
चक५ त्मेति स्वात्मवाचकाहंदेवस्त स्यंद्रस्यात्मत्वेनोपदेशादित्यर्थः किं च देवतायाः प्राणत्वे लिंगानि तत्र सन्तीत्याह त्वाष्ट्रमिति
अरुन्मुखान्यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छमिति श्रुतेरर्थमाह यतीनिति श्रुतोक्त वेदांतवाक्यं । तद्येषां सुखेन वर्तते
तेऽरुन्मुखा इत्यर्थस्तमाह । आम्नायेति । सालावृकेभ्य इत्यस्य अरण्यश्वभ्य इत्यर्थः तद्देवतेति । इंद्रदेवतोपास्तिनित्यर्थः
किमिदं पदे न विग्रहः पलान्निःतां विना त्रमुच्यते विग्रहो वा आद्ये वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वासिद्धेर्न द्वितीय इत्याह सूत्रे अध्यात्म प्य५
संबंधेति । आत्मनि देहे अधिगत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा तेन संबध्यन्ते ये शरीरस्थत्वादि[illegible] अध्यात्मसंबंधास्तेषां
बहुत्वमित्यर्थः इत्यभिप्रेत्याह । आत्मान्विता इति अस्मिन्नध्याय इत्यर्थः । आ प्राणस्य यावद्धस[illegible] शरीरेस्या तावदायु
र्वसतीति चोक्तं ॥ आयुःप्रदत्वं न परावस्तुस्य किंतु प्रतीचः परमेश्वरस्य ॥१॥ अध्यात्मसंबंधबाहुल्यं प्रदर्शयति ॥

क ति: २

वतत्वान्वितमसि सर्वमिति॥ स ... स्य प्राणस्येवेत्ता घं मासवुहै वसप्राणस्तुति। ज्ञानीहि मामित्युपदेशास्वः स्याद्यि
दृष्ट्वा सुरनाथवस्या। अहमात्माहमस्मीति स प्राप्य शास्त्रदृष्ट्या प्रपन्नमिन्द्राहयथा मुनीप्रा॥१७॥ कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशश्रु
त्याशंकावासर्वज्ञ शास्त्रदृष्ट्यात्तूपदेशो वामदेववदिति सूत्रं। तस्यार्थमाह। ज्ञानीति। यचेत्तियथा मुनीआवामदेवः प्रा
हतेपासदृं प्राहतत्पर्थः॥ जन्मान्तरीयतपश्श्रवणादिनामत्र सिद्धं स्वतो दर्शनमात्रसंश्रू। तैनैव यो हं मनुरित्यूवाच सवाम
देवःप्रभृतितप्रभावः॥२०॥ यथा मुनीप्राहुरित्येतद्विवृण्वन् मुनीप्रोक्तौति। जन्मांतरीयेति। पत्रस्वतः सिद्धदर्शिनं तेनैव
त्यन्वयः॥ ओंकारमूर्तिर्निरुपाधितं तुवाक्यं ब्रह्मावबोधस्तु तयेप्रवृत्ते। ज्ञानप्रभावाद्देहमोहशास्त्रदेहतवाक्यानि पठन्त्वि
हेति॥२१॥ ततः तस्मात् कारणात् ज्ञानहेतुर्वेदान्तवाक्यानि पठन्तुमतत्वमेनोयेदसमाप्रप्रवृत्त्यः प्राप्य शुभमिति तुतनुदे
प्रवृत्तमिन्वयः॥ श्रेयाध्यात्मसंबंधवक्तृत्वदृष्टेः पत्रादिदेवतदसंभवेनानदेवतोपासनवोधमत्रज्ञानीहि मामित्युपविश्वा
स्वदृष्ट्या॥२२॥ युक्तं ततस्तु शुभमिदं निरस्यपृथक् तयासूत्रकृदार्यवर्यः। उपासनायास्त्रिविधत्वमेव प्रसंजयामास
तदन्यपन्ने॥२३॥ श्लोकद्वयमेकं वाक्यं॥ जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादिति
सूत्रं। तात्पर्यमाह। श्रेयाध्यात्मेत्यादिनां। शास्त्रदृष्ट्यायुक्तमित्यग्रेणान्वयः। इदं तो पूर्वचन्नत्यानिरस्यपृथगेवनिरस्य त्यर्थः
तत्र हेतुर्गर्भविशेषणं तु शुभमिति तिस्त्रत्वादित्यर्थः। तदन्यापतिरेवतावत्पतितिमित्तपन्तत्रयप्रसंजयामासेत्यन्वयः॥ ज

वादिकोपासनवोधमात्रित्त्यादि। यो वा इत्तिवेदेत्यादिवाक्यानां जीवानन्दयोस्तुल्यकर्मणाभिधानादृष्टत्वोन्नीतोऽभेदोपास्य
यः स्यात्॥२४॥ इदं सर्वं यदयमित्युक्ति। ज्ञात्वादिकेत्ति। यो वा इत्तीति। यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मि
न्शरीरे वसतः सहोत्क्रामत इति वाक्ये जीवप्राणयोः सहोत्क्रान्त्यभिधानाद्भिन्नत्वं नाश्रुत्यर्थः। ब्रह्मण एव भिन्नत्वे नम
वेदां० वेद्वित्वन्तिं॰ सह प्रवृत्त्या विनिवर्तन्तिस्म्। तयोर्भेदस्तु भिदा स्वतः स्यादानेदृत्यादिकवाक्यतस्तु॥२५॥ ब्रह्म
त्युपास्यं त्रयमत्र युक्तं पदार्थभेदादुपमर्दनीयः। ऐकार्थ्यबोधाय पुनः जीवमतास्वतंत्ररूपाइन्तदुक्तं स्यात्॥२६॥
द्भिन्नत्वं द्विकत्वं नमित्यर्थः सहेति। यो वै प्राणः सा प्रज्ञेत्यादिनाः सहप्रवृत्तिनिवृत्तिर्यन्तयोस्तु भेदइत्यर्थः
२६ आनन्दइति। आनन्दाजन्मनत्यादिकवाक्यात्तु ब्रह्मोपास्यमिति कृत्वा त्रयमुपास्यमुक्तमित्यर्थः। उपक्रमा २६
दिपर्यालोचनया ब्रह्मरूपैकवाक्यार्थप्रतीतावपितस्या जीवादिकपदार्थघीजन्यत्वेन गुणत्वात्पदार्थ
घियस्वातन्त्र्यं न कत्तयात्र यानत्वादेकवाक्यार्थघियमपोधवाक्याभेदस्यान्यायत्वमुपपत्तिरित्याह पदार्थ
भेदादित्यादिना। स्वतंत्रेति। स्वतंत्रैः पदार्थैः रूप्येत निरूप्यत इति तथा साक्षादित्यर्थः। तदुक्तं पदार्थधीजन्यत्वा
त्यर्थः। अतो दुर्बल इति भावः। पदार्थज्ञातं तं गुणभूतमेव स्यात् यत्र तत्सर्वेनेहितो निर्दुष्टे श्रेत्रात्वनीत्यादि पदार्थज्ञा
स्वतं० तं तत्र भवेति न कोपि दोषः॥२७॥ सर्वत्रैव वाक्यार्थलिंगः स्यादित्यत आह। पदार्थजातमिति पदार्थगुणभूतमेव

स्यात्तैर्वृत्तेर्वाक्यार्थबोधं न निरूपणादित्यर्थः॥ अत्रोच्यते वाक्यार्थबोधस्य पदार्थधीः स्यादुपायइत्येतदुपपद्यते त्रान्त द्वाधिमा
त्रस्यवानिष्फलत्वाद्वाक्यार्थबोधैकपरैः पदैः॥ पदार्थधियो वाक्यार्थधीशेषत्वेन न मुख्यत्वं न हि ज्ञ न कृत्वमा
त्रेणपदार्थधियो मुख्यत्वं युक्तं॥ संनिपत्योपकारकाणामपि प्रधानत्वापत्तेरित्यपि प्रेत्यसिद्धान्तयति॥ वाक्यार्थे
त ति द्वारेति पदार्थबोधमात्रस्येत्यर्थः॥ प्रधानवाक्यार्थविबोधसिद्ध्यै पदानि कुर्वन्ति पदार्थबोधं। तेन प्रधानस्य न ज
नन तास्यादुपक्रमान्तैकतयान्वितस्य॥२३॥ उपक्रमैति उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकरूपतयावगतस्येत्यर्थः॥ मामेव
चौद विद्धीत्यभिधाय देशाश्रयेणाहमस्मीति समीर्यते तासएषइत्याद्युपसंहृततत्वाद्ब्रह्मैकवाक्यत्वविबोधसत्वे॥२४॥
तस्यानुसारेण परेश एव जीवान्नलिंगं परिणेयमत्र। न वाक्यभेदो सति बाधकेपि वाक्यैसत्वे बुधसंमतः स्यात्॥२५॥ वंयप
मामेवेति मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेत्यस्काधान्ते स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानंद इत्याद्युप
संहारादित्यन्वयः॥ [illegible] तस्येति एकवाक्यत्वप्रत्ययस्येत्यर्थः॥ परेश इति ब्रह्मलिंगेष्वजीवप्राणलिंगे ने
तव्यमित्यर्थः॥ इतोपन ब्रह्मणि कार्यधर्माः स्युस्तस्य कार्येनुगमस्य सत्वात्॥ कार्ये तेन तेष्वप्यनुवृत्तिसत्वाद्धेतो
र्न कार्यपि तदीयधर्माः॥२६॥ विनिगमकमाह हेताविति कार्येति प्राणादेर्धर्मादित्यर्थः॥ हेतौ कारणस्यात्रानुवृत्तिसत्वा

दित्यन्वयः न कार्यमपीति कार्याणां प्राङ्गलत्वादिति भावः ॥ प्राणस्य चाप्याप्तिर्न सिद्ध्यति स्यात्ः सर्वेश्वरायतनत्वपो पूर्वानः । तत्रापि
पिशाचो भवतीति त्रिष्वनीन संघातकर्तादिकोन्निः ॥२३॥ तत्र कार्यधर्मनयन प्रकारं दर्शयति प्राणस्येति तत्रापि द्रष्ट
वेदां० व्यापि उपचारतः कर्तृत्वश्रवणो भवतीत्यर्थः तथा च प्राणलिङ्गमन्यथासिद्धमिति भावः ॥ यस्मिन्नत्रोपाध्यन्तराश्रितो स्तः प्रत्य
त्वनस्तेन परेश्वरेण ॥ प्राणादिव्याप्तिमाचष्टेतिसमस्तलोकाद इति सिद्धं तत्त्वात् ॥२४॥ प्राणव्यापनस्य ब्रह्मायतनत्वं
२५ धर्मित्वात् तद्ग्रहस्मिन्निति ॥ इतीतिन प्राणेनापानेन मर्त्योजीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रि
२६ ताविति श्रुत्यादित्यर्थः श्रुतौ इतरेण ब्रह्मणा एतौ प्राणापानाविल्यर्थस्तमाह यस्मिन्ननेन इति श्रवणः प्राणश्चापानश्च श्री
३२ त्यवयस्मिन्नाश्रयत्वेन स्थितो सत्स्ये नत्वन्वयः ॥ विज्ञेयतोक्तेन च वक्तुर्नस्य लोके प्रसिद्धेः परमात्मत्वे वा उपाधिहस्ते
न विरोधातु तत्र तदाभिमुख्यायत्त इति तस्य ॥२५॥ वाक्यशेषे तेयं न तद्देव विद्धीतु नेदं यदिदमुपासत इत्युपक्रमे प्रवक्तव्यं ॥ उक्तोन
जीवस्य च लिङ्गमस्त्यपुपास्यता नास्य च ॥ शङ्कते ॥ याः ॥२६॥ जीवलिङ्गं च ब्रह्मरूपे वनयतीति विज्ञेयतोक्तेः तदाभिमुख्या
येति परमात्मबोधाभिमुख्याय ॥ तन्नवा चैवं विजिज्ञासीतन वक्तारं विद्यादिति वाक्यमीमांसामुक्तं स्यादित्यर्थः श्रुत्यन्तरा वा
पि वागादिव्यापनस्य ब्रह्मत्वमित्याह वाक्येश्वर्यतस् तिङ्क्तो मितियदा वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म

त्वं विद्धीति भूतत्वावामदेव्यापत्तस्य ब्रह्मत्वमुक्तमित्यर्थः। आनन्दमयाधिकृतमतो ऽस्य बुद्धिः प्राणानि घण्डे त्वनयोर्विवेकः। आ
त्मावबोधं तदुपाधिवृध्या प्राणेन कर्त्तुं स्वत एव तत्र ॥२७॥ तद्भा पश्चैतन्य विबोधनाय तद्भावपके क्यं समुदीरितं
स्यात्। शास्त्रदृष्ट्या प्रतीचः परमेश्वरत्वं सत्यत्वं इत्यादिवच्च प्रवक्ति ॥२८॥ यत्तत्त्वमेवेदं दर्शनं स्वहृदेवेतीव वक्ति न प्राणेन्द्रतितद
न्यपरपतिः शास्त्रेत्यादिना प्राणेन नात्मोपाधिभूतः प्राणो नेत्यर्थः तथा चात्मोपाधिभूतबुद्धिप्राणान्योमात्मावबो
धं कर्त्तुं संपादयितुं तयोरनयोर्बुद्धिप्राणयोर्भेदकृत्कृत्यर्थः। अत एवात्र योऽवप्राणः सोऽप्रज्ञेत्यत्र तान्मा बुद्धि
प्राणोल्ल्योज्ञास्य स्पष्टमुपलब्धौ सा चैतन्यस्पतिबोधनाय तदाह कथ्यात्मोपलब्धकयोर्नेष्यमुक्तमित्यन्वयः स्वयमुप
लब्धितवत्त्यमात्मनः इह वा प्रभित्वं सत्यं प्राणस्य स्वप्रज्ञात्मेत्यादिना बोध्यतेऽत्याह शास्त्रदृष्टिन्यादहेति। आः प्रतिशेकपरन
वाक्ये जीवादिलिंगादिति चेन्नन्न तथा स्यात्तदुपासनात्रैविध्यं स सन्तो प्रिये तवोपर्येतत्पामतीद ॥२९॥ जीवेच्छा
दिन्यंतत्र स्वार्थं स्पष्टयति जीवमुख्येति जीव इति जीवमुख्यप्राणलिंगादित्यर्थः। अतः इति चेन्न तत्सत्ता तत्रैवं व्यवका
न कार्येत्यर्थः तत्रहेतुः उपासनात्रैविध्यादिति सन्ते प्रसंगादित्यर्थः द्वा पालित्यन्त्वाह। निश्चतेतिदेवता कामित्यन्वये ब्रह्मा
र्थं प्राणपदं च पुनस्तास्मिं म्मसत्वादुपन्यस्तस्य ब्रह्मार्थकत्वस्य समाश्रितत्वादिहापि सर्वे श्रवणलिंगयोगात् ॥३०॥
आश्रितत्वादिहतद्योगादित्यस्य स्वत्रभागस्यार्थमाह ब्रह्मार्थकमिति। अपरत्रात्रेतत्स्वप्राणज्ञमनस्त्वं प्राणपदस्य च

कं२

स्मार्थकत्वस्य श्रोत्रित्तत्त्वादिह्यपि विनितत मोपन्यासादिब्रह्मलिंगयोरात्मप्राणपदे ब्रह्मार्थकं युक्तमित्यत्र च घ ॥जी
वादिचमेत्रित एषप्रकारमुपासनं ब्रह्मविप्रोष्यते स्यात्त एषां तत्रोवाक्यानि दादिदोषो न एवं न्मेद्धोत्यत्र वदंतिच द्ध्रु: ॥४२॥
वेदां० एकदेशिमतमाहजीवादीति प्राणीनेप्राणचेष्टायात्राधुख्य: प्राणाधर्मेता ॥ जीवस्याधयधेत्यादिमुख्याधर्मे:श्रके
र्ति ॥४३॥ प्राणीनेप्राणचेष्टायाइति श्रोत्रनमजामिहु पास्याम्यु: प्राणएजी दृश्यमीनेप मिरु होत्राय यातित
स्मादत्त देवोक्थमुपासीतेति श्रुतेः केस्यप्राणीमेप्राणचेष्टारूपामुमद्दत्य ध: उपलक्षणमेतदस्मत्तत्व रानीमे
रु त्यापकत्वाख्यो न्वलयो: जीवस्येति श्रुत्यथा स्यैप्रज्ञायेसर्वाणि भूतान्येकं भवंति तद्धा ख्यास्या मइत्युपक
प्यवागेवास्या एकमंगमुदूहूहत्तस्यै नामपरस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वा
सू ५ णि नामान्याप्नोतीति श्रुतेर्जीवस्य धर्मद्दत्यर्थ: ॥ सामासबुद्धिसंज्ञाया: प्रज्ञायाः हस्व सहत्ति ॥ एकीभवत्य रु
धिष्ठानविद्रूपण्यथा तथा ॥४४॥ व्याख्यास्यामइति क्रान्त्वा वागेवत्यादिकौत्तितैः वागखेविदुघमेवास्या
एकमंगमदूहूहेत ॥४५॥ उक्तेस्तुतिमर्थतः पठति सामासत्यादिना क्रान्त्वा उपक्रम्येत्यर्थः [illegible] त्ति ॥ सामा
सज्ञावास्याबुद्धेः स्वतो जातत्वेपि विभवपित्वं रूपपूर्णीशरीरमिंद्रियेसाध्यं तत्रनामप्रपंच विभावित्व मद्दसत्री
त्संरूपप्रपंचविभाषितत्व मर्द्धं स्मीरंतयाप केर्से द्विपेक्षुमध्येवागेवास्याः प्रज्ञाया: देहार्द्धरूपस्या मासत्यर्थः ॥ नाम

तू२ अ१ तू६

त्रपंचस्यासित्वेवा गद्यानुबुद्धिस्तु नैर्थ्यप्रपंचमासित्वंबुद्धेनर्थोगमस्तिपत्॥४६॥ तस्मिन्नर्थप्रपंचोयं स्थापितस्य तु स
दिना॥ हेतुः स्यात्किलतं वा नासार्थमासित्व मस्नुते॥४७॥ वागोवेत्यादि वाक्यस्यार्थं व्यनक्ति नामेति नामप्रपं
चविषयित्वा वा गद्धानालम्बतद्रूत्यर्थः तस्पेनामपनस्तात्त्र ति विहिता भूतमात्रेत्यस्यार्थमाह अर्थप्रपंचेत्यादि
नाहेतु तो भूतमात्रे त्यत्रहेतु रित्यध्याहारः स्तुत्तिस्या। नामग्राह्यार्थः किलेति। वाक्यस्य विवन्हिनार्थमाह तं वा नेति
तुकुत्वादिव्यानेत्यर्थः। स्यादबुद्धिः अर्थेति त रूपार्थप्रपंचविषयित्वमित्यर्थः। जीवास्ति याना प्रदेय मिंद्रिये विवचे
नपिस्तीविषयिता स्वंगत्वं ब्युढ इति सिद्ध्यति॥४८॥ वागोवेत्यादि वाक्ययोस्तात्पर्यमाह नीवेति। बुद्धौ पहि
तविद्यानास्वरूपसर्वमानित्ति प्रदृष्टत्वाध्यासमाचष्टे त्रनये त्यादि कस्तुति॥४९॥ बुद्धिरूपविस्तृतिबिंवद्यानेत्यर्थः॥
बुद्धिहानाचिदात्माथ वा वमानुसंबंद्धियौ॥ तस्याः संप्रेकोरत्वा वावानामामान्युपान्तुते॥५०॥ वक्तृत्वेन नामानि
लमते च ज्ञापिता रूपामिति प्रथप तीत्ये वेद्धा ताविदु पष्टु ता॥५१॥ आनुलत्यस्यार्थः प्रकाशते ति। चित चिदात्मत्पर्य
समक्तदृष्टत्वाच्चैव द्रष्टत्वाध्यासहेतुता। विद्रूपबुद्धिधर्मः स्यादित्यर्थः फलितम्भुत॥५२॥ विद्रूपष्टत्वाध्यासहेतुत्वाप
त्यन्वयः॥ स्तानिमा त्रास्वदृश्यां द्विपो त्याभियो घिकृत्य प्रवर्तते तात्वा। मात्रादृशाणां नाधिकृत्ये वंपरस्पराप द्रू
मिदेननाना॥५३॥ विवेकविल्कल्पितमास्ति सर्वेषां योपितस्यादिति वाक्ययोस्तैः सर्वोश्चयत्वादियद्यस्मितन्तुनेवे
२४ परस्मात् अर्थप्रपंचविषयि चारव्यापरस्मा गइत्यर्थस्म माह। तस्मिन्निति। तस्मिन्न हेतुरित्यन्वयः॥ क्रतौ ४८
(२)

त्यस्त्र ब्रह्मण एवधर्म॥४४॥ जीवादिधर्मैः स्वगतैश्च धर्मैः रूपास्ति नैका परमेश्वरस्य मनोमयत्वादिकजीवधर्मै

वेदां॰ रुपास्तिदृष्टेर्विहन्यते सा॥४५॥ इति वाक्ये तितत्तावाद् तादृष्टैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं

यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्रा न स्युर्न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सि

ध्येन्नो एतन्नाना तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता पितत्पादिष्कुतिवा वपो जे मित्यर्थः तद्व्याख्यामर्थतः पठति भूतनी

३९ त्यादिना भूतानि पंचमात्राः शब्दादयः पंचेति कृत्वा दश इत्यर्थः प्रज्ञा इति प्रवर्तनोत्ताश्चेति दर्शितास्य मात्राः इंद्रि

याणि दृश्यानि नष्ट्यापि व्यादीनि शब्दादीनि च मात्स्या एपधिवृत्त प्रवर्तत इत्यर्थः एवं पञ्चस्य परमिदं ग्राह्य

माहकं चता तावन्नुनोनि नानाभवन्ति किंतु एक चिदात्मनि कल्पितमस्तीत्यर्थः श्रुतौ न हीति। ग्राह्यग्राहकं

सिध्यति किंतु ग्राह्यग्राहकमेकं ग्राह्यं विना ग्राहकं न निर्वहतीत्यन्योन्यसापेक्षमित्यर्थः स्त मादपर स्परेति सर्व

य ताद्दीत्यादि पदेनानंदत्वादिकमुच्यते तेनन्वनपधर्मैः कथं ब्रह्मोपास्तिर्दृष्टेर्दर्शनात्वइहापि सा उपास्तिर्दृ

ज्यत इत्यर्थः॥ नाना धर्म विशिष्टैकोपासनस्य विधायिनः। वाक्यस्यात्र वर्णन्नेत घुर्के व्यतिकृतान्नातं॥४६॥

३९ एवमुक्ते केदेशिमतं दूषयति नानाधर्मेति। तं मामायुरिति श्रुत्या स्वधर्मसमन्विते जीवब्रह्मण्यस्ना स्वेषे

४१ स्स त आहामनो मयत्वादीति मनोमयप्राणशरीरइत्यादौ मनो मयत्वादि जीवधर्मैर्दृष्ट्युपास्ति रू

परात्मैवेदं तेऽर्थं ब्रह्मत्व दंश्च भं ॥५७॥ ध्यंकर्ते विधित्रयमिति तद्रूसादिकमित्या
दिराह्नेन एतत् देवो कथ्य प

युक्तोपास्ति विधीयते ॥५८॥ इति चेन्नैतदेवस्यात्सर्वधर्मोऽत्र तत्त्वतः ब्रह्मस्तुते तमावाच्य प्राणस्यैवाम्ज तत्त ॥५९॥
तमामिति तंमामायुरमृत मुपास्वेतिश्रुत्यात्री वह्यानाम्त्ता नस्वेषेशो मामितिज्ञीवेन आयुरिति प्राणेन अमृतामिति
अमृतात्स्यैशेन ब्रह्मणा च युक्तो उपास्ति विधीयतामितिशंकार्थः प्राणस्यैवेति प्राणोवा अमृतमितिश्रुतेनित्ति मार्वं
विधित्रयस्याद्नेत्यान्नविद्यादित्यादिकं भवेत् ॥ अन्येगुणविधानार्थोऽइति वक्तुं नशक्य ॥६०॥ उपक्रमावसानाभ्या
मेकवाक्यतानिश्चयाचात्तस्मात्सूर्वोक्तमुपासीत समग्रात्मेति विधादितिवाक्यादन्यत्रादुप्पेपनिहन्तीति इति वक्तुं न
कप ९ शक्तेइति तस्माद्भगवत्पादीयमतमेव सम्यगिति स्पसंहरतीतस्मादिति गुरुत्वमस्त्रीशिवकाशिकेशस्त्रीमत्पादपूर्ज्य
कृतानूलेशाः वाक्यादिकस्याविषयेपि वाच पथात्मिका संचरत्यंतिति विज्ञाह ॥ वेदांतन्यायरत्नोकनवनेपयेविस्खेशा
गु ६ नुग्रहादेवेत्याहर्ष त्तमेतेति । चित्रमिति यतोवाचेनिवर्तंत इतिश्रुत्यावाङ्माघविषयेब्रह्मणिवावः एवं नप्रवर्तंते तत्रापि
पथात्मिकाः प्रवर्तंत इत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री शिवरामानंदतीर्थश्रीचरण शिष्य
श्रीमायुषात्तमानंदतीर्थविरचितायां वेदांतन्यायरत्नावल्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ विस्पष्टब्रह्मलिंगि
घे १ गोब्रूवपादे विचारितो स्पष्टब्रह्मलिंगानां पादयोः स्याद्विचारणा ॥ १ ॥ सविशेषाविशेषब्रह्मलिंगवाक्यविनि

दु कै ५

र्थ्यात्॥ मूर्धियो गार्थं कत्वाद्ध्रप्रायप्राः पादयोर्लिंदा ॥२॥ पादयोः द्वितीयस्तत्तो यथा पादयोनित्यर्थः सविशेषत्वातिप्राय
प्राः सविशेषनिर्विशेषब्रह्मलिंगवाक्यानिति माह प्राय शोभूर्धियो गार्थ विषयकत्वाद्धानत्वोर्नंदहूत्यर्थः ॥ जग
वेदां० द्धेतुत्वसामर्थ्यसिद्धसर्वात्मतादिकं । उपजीव्यप्रबलिः स्यात्यादयो नितिसंगतिः ॥३॥ आदिपदोपात्तपितृ
सू० निमात्त्वसर्वकृत्वग्रहः पूर्वोत्तरपादयोः कार्यकारणत्वात्वः संगतिनित्यर्थः ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ सर्वंख
टी० ५ स्वप्रत्मतं ईश्वरत्वात्मस्मिन् लप्तालत्र विचेष्टितत्वात् । ब्रह्मातिरेकेण नवस्तु एतज्ञगादिहीनस्तत्तुपास्यास्ति
५० ॥४॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेति श्रुतिवाक्यार्थमाह सर्वं खल्विति । श्रुतोऽद्धृति होतोत ५०
दात्म ब्रह्मातितिरेकेणेति यस्मात्कारणात्त्र ब्रह्मभिन्नं वस्तु नास्ति तत्तस्मात्कारणज्ञानादिहीनः सन्नुपास्ति
कुर्वादित्यर्थः उपासको ध्यायति जन्मनीहृषेदेव मत्वा चित्तदिवसस्स्यात् । ध्येयस्वरूपेण हिज्ञायतेतत्तद्भुमा
नमयध्यानविकारएव ॥५॥ [illegible] ध्यानप्रधानो भवतीति वाच्यो मयहूप दस्पष्ट श्रुति संस्थित स्या । मनोमये ५१
प्राणशरीरमन्तःज्ञानरूपमंतः परिरितं श्रीत्ता ॥६॥ अथ खलु क्रतुमयः पुरुषः सयथा क्रतुरस्मिन्लोके
पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति सक्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि श्रुत्यर्थमाह उपासक इत्यादि

ना॥ इहात्रस्मन्नितियदेव ध्यायति मय्येवापि तदेव सः स्यादित्यन्वयः॥ मयि द्विकानन्त्रात्तुर्य प्राधान्यादिष्विति केचन वै
याकरणाः पठंति तदाहुध्यानत्रधानइति। मद्भक्तुं कुर्वीतेत्यत्र क्रतुं ध्यानं कुर्वीतेत्युक्ते तत्र किं ध्येयमित्यपेक्षायां
मनो मयः प्राणशरीरो भारूप इत्याद्युक्तौ तत्र लिंगविभक्तिव्यत्यय माहमनोमयमितितत्र। ब्रह्मोत्रं तद्ध्यायस्वेत्यन्वेध्या
येदित्यर्थः। श्रुत्या यथाक्रतुरिति प्रतिपादितत्वाद्ध्वेन यं यमिति साधुसमीचीनतत्वात्। तद्विरूपमनिशंचिंतनतो
भवेयं त्वद्रूप एव भगवन्नेवमां प्रपन्नं॥७॥ एवं विषयवाक्यार्थमुक्त्वाक विं स्वस्य श्रुतिसप्रयुक्तौ ध्यानफलेष्व
नंतामाशास्तेस्तुत्येतियथाक्रतुरितिश्रुत्येत्यन्वयः देवेनेति श्रीकृष्णेनयं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते फलेवनं
तं तमेवैतिकौंतेय सदा तद्भावभावितइत्युक्ते तदिद्रूपचेः मनोमयत्वादिकधर्मकीर्तिरुपासनीयो ननु जीवदेव। घ
त्सर्वमित्यादिकवाक्यमेतत्संविधत्ते नतु केवलस्यात्वा। उपासनं वाक्यजिदादू येन्न तु उपासनं सक्रतुमित्य
नेनाविधीयतेर्थक्रमतश्च भंगः पाठक्रमस्येति परत्वमस्य॥८॥ एवं पञ्चमा ह मनोमयत्वादिकेति। श्लोक

६ व्यासमानुवादेन शमविधायकानां सर्वं खल्विदमस्य युक्तमिति भावः। ननु स्वरूपा ज्ञानस्य तस्य विहितामु ४

वेदां द्यमेकं वाक्यं ननु सर्वं खल्विति वाक्योक्तं ब्रह्मैवोपास्यतामित्यत्राह यत्तत्सर्वमिति यत्र यस्मात् ज्ञानात्तान
त्विति ननु केवलस्य ब्रह्मण एवोपासनं विधत्त इत्यनुषंगः उपासने शममप्यविधीयतामित्यत्राह वाक्यभि
देति द्वयस्योक्तौ विधाने वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः उपासनं केन विधीयत इत्युपपन्नायामाह उपासनमिति तत्था वि
४१ हितो ऽमुपासीत मनोमय इत्यग्रिमवाक्यस्थेनेत्यर्थः क्रमतइति तस्य सर्वं खल्वित्यस्य क्रतुमित्यादिवाक्या
र्थोपजीवित्वेन तत्तत्पदत्वमित्यर्थः नसर्वमित्यादिकं वाक्यमीतमुपासनां तस्यास्तु सर्वं खल्वित्यस्मिन् ४१
ब्रह्मविषयोऽस्तु तत्राह न सर्वमिति पुंसा जीवेनेत्यर्थः न चार्थवादस्थितमप्यनुस्तुवाक्यगोसत्यनप
न्नित्वात् उत्पत्तिशिष्टेन गुणेन ननु शान्त इत्यत्र शिष्टेन न पुनरुपत्तेमा ॥११॥ अपि वेदेति स्तुतिवाक्यस्य
सर्वात्म्यानुवादेन शमविध्यर्थत्वं स्तुवन्निगमयति अर्थवादः सर्वं खल्वित्यादिवाक्ये तज्जलानिति तं ब्रह्मेत्य
र्थः ॥ उत्पन्नीति उत्पत्ति

४ या विषयत्वमेवेति ॥ उपास्तिवाक्यस्य समन्वितत्वात् मनोमयत्वादिगुणेन पुंसा ॥१०॥ ननु विधीयते

शिष्टत्वं च कर्मस्वरूपप्रतीतिसमयावगतत्वी । सा । उपास्तिः उत्पन्नशिष्टेन ब्रह्मणा न युज्यते तेन सैव ध्येत्य
र्थः । अत्रोच्यते । समस्तवेदांतवाचः प्रसिद्धब्रह्मोपदेशात्तन्मेव चिंत्यं । अतोऽत्रेयः प्राणशरीरशब्दैस्त
न्मधर्मैस्थैन हि सर्वनाम्ना ॥२२॥ आकांक्षितासन्निहितार्थमेतद्ब्रह्मैव संबध्यत इत्युपेयी । नेतेद्धितार्थश्शम
येदप्येतां मयक्षमानः खलु विक्रियादेः ॥२३॥ चित्तोपलभ्यत्वत ईश्वरेपि प्राचुर्यमस्त्यवततश्वतस्य उ
पासनीयापेणशेत्वमावादप्यर्थवादात्पनमवगम्य ॥२४॥ समस्तेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यं । समस्त
वेदांतवाक्येषु प्रसिद्धस्य ब्रह्मणः सर्वं खल्विदं त्यादावुपदेशादित्यर्थः । तन्मध्यतिष्ठा प्राणः शरीरमस्ये
ति बहुव्रीहिसमासरूपप्राणशरीरशब्दैतद्वर्त्तिना अस्येति सर्वनाम्ना हेतुना । एततसन्निहिते ब्रह्मै
व विधीयमानोपासनेन संबध्यत इत्यर्थः साधारणेन इति तथा च मयटा न जीवनिश्चायकत्वमिति भा
वः प्राचुर्यार्थकत्वमाशंक्याह चित्तोपलभ्यत्वत इति तथा च प्राचुर्यस्यापि जीवेश्वरेनोभयनिष्ठत्वाउक्त
दोष एवेत्यर्थः तस्येति मनोमयत्वादेरित्यर्थः । उपासनायाविषयत्वतः स्याद [illegible] पेक्षितं त्वेनपनाद
पीह । उपास्यत्वपादयते यापदिष्टा गुणाः समस्तोपनमश्वरेष्वेषु ॥२५॥ अर्थवादादपि ब्रह्मैवावगम्य
मित्युक्तमेवसाधयति उपासनायाँ इति उपासनायाविषयत्वेन अपेक्षितं शमविधिपनादपि यो

२५

त्वंस्यादित्यर्थः विवक्षितगुणोपपत्तेश्चेति सूत्रार्थमाह उक्तेनार्द्धेन उपासनायामुपादेयत्वेन मनोमयः
प्राणशरीरो भारूपः सत्यकामः सत्यसंकल्पः आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः इत्यादिनोपदिष्टा इ
वेदां० त्यर्थः सु उपपद्यन्त इत्यर्थः ॥ मनोमयत्वादिकमस्य युक्तं सर्वात्मकत्वात्परमेश्वरस्य । त्वं स्त्री त्वमित्या
दिकवाक्यमतद्वक्तीश्वरस्यापि हि जीवधर्म्मा न ॥ १६ ॥ मनोमयत्वादिकं जीवस्यैवासाधारणमित्य
त आह मनइति । त्वमिति । त्वं स्त्री त्वं पुमानसीत्यादिवाक्यमित्यर्थः ॥ वागादिसर्वेन्द्रियशून्यताख्यावाकित्व
४२ कामायुतत्वादिकं तु । जीवे न युक्तं यत एव धर्माधिष्ठानगोऽन्वेति न कल्पितेऽपि ॥ १७ ॥ आनापितस्थः ख ४२
लु धर्मराशिरन्वेत्यधिष्ठानइति स्थितत्वात् । अतोऽस्य जीवे नुपपन्नितस्तु ब्रह्मैवैद्धर्मयुतं विवक्षितं ॥ १८ ॥ ब्र ५६
ह्मणो जीवधर्माश्च घाज्यो तेत हि ब्रह्मधर्मा एव जीवस्य रित्याशीक्यानुपपत्तेस्तु न शारीर इति सूत्रेणाह वा
गादीत्यादिना । अवाक्यनादर इत्यादिश्रुत्युक्तमित्यर्थः श्रुतौ वागेव वाकः सोऽस्य न त्यवाकीवागित्युपल
क्षं । आदरः कामोऽस्य न त्यनादरः नित्यतृप्त इत्यर्थस्तमाह पूर्वार्द्धेन अनादर पदार्थेऽस्य नित्यतृप्तत्वे कामायुत
त्वे । आदिशब्दात्सत्यकामादिग्रहः सूत्रार्थमुपसंहरति अत इति अस्य सत्यसंकल्पादेरित्यर्थः सूत्रे तु न वर्त्ते
ऽनन्तदाह ब्रह्मैवेति न शारीरो जीव उपास्य इत्यर्थः तद्धर्मेति मनोमयत्वादिधर्मयुक्तमित्यर्थः ॥ नकर्म

२

...सुप्तः ततः कर्मत्वकर्तृत्वे ... कर्ता जीवो हि संस्थितः॥ ॥श्रुतौ पुरुष इत्यादेः प्रथमांत
तेरान्वेचिनः॥ सप्तम्यंता इतरात्मन्निति स्मृता जीववाचकात् ॥अर्थे सेदादिहाप्युक्तः प्रथमांतमनोमयः॥

त १

कर्तृव्यपदेशात् श्रुतौ विचिंत्यो भवतीह जीवः॥ इत्थाभिधायी प्रथमांतशब्दोऽस्ति श्रुतौ तत्र स्व
विशेषतश्च॥१८॥ शारीरस्योपास्यत्वाभावे हेत्वंतरं कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति सूत्रे। तत्र न शारीर
त्वनुषंगमभिप्रेत्याह न कर्मेति। एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति श्रुतौ एतमिति प्रकृतस्य मनोमय
त्वादिगुणकस्योपास्यस्य कर्मत्वेन व्यपदेशात् अभिसंभवितास्मि प्राप्तास्मीति शारीरस्योपासकस्य क
र्तृत्वेन व्यपदेशाच्चेत्यर्थः। न च सत्यां गतावेकस्मिन् जीवे कर्मकर्तृभावो युक्त इति भावः जीवस्यानुप
स्यत्वे हेत्वंतरं शब्दविशेषादिति सूत्रे तस्यार्थमाह इशति व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतंडुलो वा एवम
यमंतरात्मन् पुरुष इत्यादिश्रुतौ पुरुषो हिरण्मय इति परमात्माभिधायी यः प्रथमांतशब्दोऽस्ति त
स्यांतरात्मन्निति सप्तम्यंतो जीववाचकशब्दाद्विशेषो विभक्तिभेदेनार्थभेदस्तस्मादित्यर्थः। तथा
च समानप्रकरणे तत्र श्रुतौ पुरुषो हिरण्मय इति प्रथमांतशब्देन परमात्माभिधानं अंतरात्म
न्निति सप्तम्यंतेन शारीराभिधानं च दृष्टमित्यर्थः। तीहापि प्रथमांतत्वेन श्रुतो मनोमयत्वादिशब्दः
परमात्मपर एवेति स एवोपास्य इति भावः॥ न कर्मकर्तृव्यपदेशस्तु द्विर्जीव श्वनेष्यादिति चेन्न तत्स्यात्।

१४ एतमित्यादिश्लोकास्तु ...र्थाः ४१ ६ कौवारयामाकैः

श्रीराम
२

वेदां०

४३

हृद्देशवर्त्तीशनियम्यतोक्तेः स्मृत्यानृणां कल्पितभेदसत्वाच्च ॥२०॥ स्मृतेश्चेति सूत्रव्यावर्त्त्यां
शंकामाह नकर्मेति स्मृत्येति ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन्सर्वभूतानि
यंत्रारूढानि माययेति गीतास्मृत्या नृणां जीवानां हृदयदेशवर्त्तीश्वरनियम्यतोक्तेरित्यर्थः ॥ श्रु
त्याऽल्पमेस्थानसमभिनयेन स्वशब्दतोऽणुत्वसमभिनयाच्च। आराग्रमात्रोननु जीव एवोपास्यो
न सर्वेश इहेति चेन्न ॥२१॥ अनेकोक्त्स्वान्तद्व्यपदेशाच्चेनेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेति सू
त्रस्याशंकामाह श्रुत्येति एष म आत्मान्तर्हृदय इति श्रुत्येत्यर्थः स्वशब्दतः इति एष अणीयान्व्रीहे
र्वा यवाद्वेति श्रुत्या अणीयानित्यल्पत्ववाचकशब्देनैवाणीयस्त्वव्यपदेशाच्चेत्यर्थः आराग्रेति
तोत्रप्रोतायरशलाकाग्रपरिमाणइत्यर्थः ॥ सर्वेश्वरव्याप्तिः परदेहे हृदिध्येयत्वतः स्याद्धृदयाश्र
यत्वे। चित्तस्य वृत्ति हृद्दये महेशी रूपज्ञोतातः स्याद्धृदयासक्तिनेषा ॥२२॥ समाधानमाह सर्वेश्व
नेति ब्रह्माभिव्यक्तिस्थाने हृदयपुंडरीके अनेकोक्त्याद्गुणविशिष्टत्वरूपेणोपास्यत्वादि
त्यर्थः हृदयस्य इतेनावयवापेक्षमात्रातिशयमभिप्रेत्याह चित्तस्येति। उपास्त्यपेक्षयेत्यस्याल्प ४३

२

स्यानादिकीर्त्यते। सर्वगतस्यापि खस्य वस्तु चिका दिव्यपेक्षया॥२३॥ उक्तमेव दृष्टांतेन व्यनक्ति उप
लीतियथा सर्वगतमपि व्योम सूच्याद्युपाध्यवच्छेदेनाणुकोऽपि श्रणीयेप्यपदिश्यते तथा
ब्रह्मेत्यर्थः॥ आकाशवत्सर्वगतत्वेन शब्दादीनाम् दुःखाद्यनुभूतिसांकर्यं। जीवात्मवच्चेतन
ताः विशेषाद्धृदाश्रितत्वादिति चेन्न तत्स्यात्॥२४॥ धर्मादिमत्त्वाद्देहभावतश्च जीवस्य चे
शस्याविशेषसत्वात्॥ बिंबस्यैनेव प्रतिबिंबधर्मा लोके वर्तते मुखमिष्यते हि॥२५॥ संभोगप्रा
प्तिरिति चेन्न वैशेष्यादिति सूत्रार्थमाह। आकाशवदिति ब्रह्मणी दुःखेति दुःखाद्यनुभवप्रसंग इ
त्यर्थः तत्र हेतुद्वयमाह चेतनत्वेति चेतनतायाश्च अविशेषात्॥ अविशिष्टत्वात् हृदयाश्रितत्वा
च्चेत्यर्थः॥ ब्रह्मणो नेत्याह तावच्चेतनत्वात् हार्दत्वाच्चेत्यत्रोनुमानस्य धर्मादियोगित्वमुपाधिरि
त्यभिप्रेत्याह धर्मादिमत्त्वादिति सूत्रे विशेषएववैशिष्ट्यं तदाह विशेषसत्वादिति ननु जीवेश्वरयोर
तंतानेदाद्रोर्त्वादिवैलक्षण्यमाप्यविशेषएव न स्यादित्यत आह बिंबस्येति उपाधेः प्रति
बिंबपक्षेपातित्वादिति भावः। नेत्रतान्निज्ञापकमचेतनद्वषोपातिः श्रुतौ यद्वदेम्बुष्युपामः। यत

श्ववाक्यांतनकीर्त्तितशः सं कीर्त्तितः स्यादिह सर्वनाम्ना ॥२६॥ तस्मादुपास्यस्तदुपस्थितेतार्थमनामयो
४५२ जीऽहमिति शंका ॥ स्यान्नो द्धितार्थानवधारणेन प्रणाशनयेत्यगतार्थमतत ॥२७॥ ज्योतिर्विचानेनग
वेदां० तार्थमिदमाधिकनेणमित्याशंक्याधिकाशंकानिवर्त्तकत्वान्नेत्याह द्वाभ्यां नेति। ज्योतिर्वाक्ययथाघृष्य
गः प्रत्यभिज्ञापको न्न तथात्र प्रत्यभिज्ञापकं नास्ति यतश्च प्रत्यभिज्ञापकात्प्राणः शनीनमस्यतिसमामातेर्ग
तसर्वनाम्नावाक्यांतरोक्तः परमश्वनः परामृष्टः स्यादित्यर्थः ॥[illegible]नः। तस्मादितिब्रह्मणः सैनिधाप
४४ कोभावेनानुपस्थितत्वादित्यर्थः अयमितिस्ववाक्यगतत्वेन सन्निकृष्टइत्यर्थः ॥ नसर्वनाम्नः प्रकृतार्थकत्व
स्यात्प्रत्यभिज्ञापकत्वस्वपक्षो। साचश्वदवीतियदस्ति कंनप्रत्यभिज्ञापकमस्तितत्र ॥२८॥ सर्वनाम्नः प्र ४४
कृतपरामर्शित्वेन प्रत्यभिज्ञापक्षो ॥ सावश्वदत्वामिस्वेत्यादौतदभावेपिप्रकृतपरामर्शदर्शनादित्याहनेनस
र्वनाम्नइति ॥ स्व नावन नावनग्रहणात् ॥ यस्मादेनं जगदशेषमशेषकैतामृत्यकद्भूतंनरहन्तेतुपैसचनाख्यो।
सान्नास्तियत्रपनमेतदमेयवस्तु कावेदनाविनतइत्यक्तदितेनुपायेः ॥१॥ शुद्धादित्रिविनाहितानन्नइत्थमि
त्थासर्वश्वनस्यचसमास्पदमस्मि शुद्धं इत्थापदेश्च तिगतेनवतीत्थमर्थदृष्टीनुवेदिकतया सान्नदुष्यतीह॥
॥२॥ यस्यब्रह्मचन्द्रश्चचोमनेनवत श्रादेनः मृत्यकयेस्यापसचनेकइत्यावेदयत्रसइतिविषयकाक्या थमाहय ३

स्योदनमित्यादिनाऽऽत्वं सर्वेश्वरस्याप्यधिष्ठानमृतमित्यर्थः अपार्थस्त्वकारः तुल्यमित्येत्यस्यैव विवरणमि
त्यापदमितिरूढत्वापदे वैदिकतयेति छांदसत्वान्न दुष्यतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मणो भोक्तृता नास्तीत्युक्तं प्राकृत
ह्रदवच्च जीवस्य वाह्यतापुक्तानश्वनस्यातिमेगतिः ॥३॥ अत्ताऽत्रजीवः समुपासनीयो भोग्यादने भोक्तृते
याप्रतीतः। जीवस्य भोगायतनत्वेतोऽस्य ब्रह्मादिसंघातदृहस्ति भोग्यः ॥४॥ पूर्वपक्षमाह अत्ताऽत्रेति ब्र
ह्मादीति ब्रह्मक्षत्रादिसंघातइत्यर्थः ॥ विप्रादिर्मुक्तावुपसेचनं स्यान्मृत्युर्हि कस्यापि वदुष्टजन्तोः। मृत्यू
पसेकश्रवणान्नचैतत्स्यात्संहर्तृताऽस्य त्वमिहाततद्धि ॥५॥ स्यादग्निरन्नादिदतिश्रुतत्वाल्लोकप्रसिद्धेर
पिवह्निरत्ता। अविक्रियत्वान्न तु शंभुरत्ताऽनश्नन्निति श्रुतस्फुदितत्वतश्च ॥६॥ श्लोकद्वयमेकवाक्यं दु
ष्टजंतोर्व्याघ्रादेरित्यर्थः मृत्युनापि कस्य चिद्व्याघ्रादेर्ब्रह्मक्षत्रादिभोजनं भवत्युपसेचनमित्यन्वयः अन
श्नन्निति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति श्रुत्युक्तेर्लोढेत्यर्थः ॥ अत्रोच्यते। अत्तानामहेशो भवतीतियुक्तं
चराचरस्य घतया श्रुतत्वात्। भोग्यार्थको नादनशब्द एव त्वग्नादिकैः पिनतैप्रयुक्तः ॥७॥ स्वर्गिति भोग्या
र्थकत्वे चोदनशब्दस्य स्वर्गेदनादावपिप्रयोगः स्यादित्यर्थः। मृत्यूपसेकात्कि समर्पितेन विनाश्यता ख्या
नगुणेन योगात्। गौणोऽस्तु सः स्यादुपलक्षणार्थो ब्रह्मादिशब्दोऽखिलनश्वरार्थः ॥८॥ मृत्यूपसेकेति मृत्यूपसेक

५

नपदसन्निधापितेनेत्यर्थः विनाश्यतेति प्रसिद्धोदनगतेनेति शेषः सः ओदनशब्द इत्यर्थः ॥ अत्यापातनक्रान्ति
तिकर्मजन्यः फललोपभोगः प्रतिषिध्यते स्य ॥ अविक्रियस्याप्यत्यापातस्य संहर्तृत्वं नास्तीति न पूर्वदोषः ॥ ८
अजया अविधेयत्यर्थः । अत्तामहरः प्रकृतेरेवतः स्यान्न जायते म्रियते वेति वाक्यात् । दुर्ज्ञेयता ब्रह्मण एव
वेदां० लिंगं कोवेद तत्क्षुद्रमिति ति तस्यात् ॥ १० ॥ प्रकरणवाच्येति सूत्रार्थमाह अत्तेति । वाक्यात्प्रकृते तेरेवत इत्यन्वयः । लि
गमप्याह दुर्ज्ञेयत्वेतिष्ठतीति ति कड्डत्याविद्यतत्रमड त्यक्तेत्यर्थः । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ आ
४५ वश्यकं कर्मफलं पिबन्तौ तद्भोगयुक्तौ सुकृतस्य कार्ये । देहपरब्रह्मनिवासयोग्य श्रेष्ठहृद्देशे स्थितौ गुहाख्य ४५
मन्त्रे बुद्धिः ॥ १ ॥ तां संप्रविष्टौ च मिथो विशुद्धौ जीवेश्वरौ ब्रह्मविदः स्वकर्माः । त्रिनाचिकेताश्च वदंतीति तत्र
जीवत्वनिर्मुक्तविदेकमस्मि ॥ २ ॥ ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य कर्मण इत्यर्थः । तस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदंति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता इति विषयवाक्यार्थमाह आवश्यकमित्यादिना
पिबन्तावित्यस्य व्याख्या तद्भोगयुक्तावितिसुकृतस्य कर्मणः इत्यर्थः ओतल्लोकपदार्थो देह इति देहयहृद
यं तत्रया गुहां तां प्रविष्टावित्यर्थः गुहाख्यमन्त्रमिति पाठे न्यत्र माकाशमित्यर्थः एवं च गुहापदस्य आकाश
बुद्धिवार्थः कार्म्माः कर्मिण इत्यर्थः सकार्मः कर्मशील इत्यमरः ॥ त्रितस्त्रिणाचिकेता त्रियेस्त इत्यत्र विग्रहः
५

३४ वस्मात स्का । पिब छ द्वा ऋ कृ ज्ञो कृ व बोधने । ख थे व छत्रिस द न छ त्रित च्छिन्न धी स्तथा ४३

त्रिणाचिकेतः त्रित्वमित्यपरे नेजगुः ... तशाद्दस्यकविभिः केश्चिदीरितः ॥३॥ नाचिकेतगिनं
पाठोप्यर्थधीस्तदनुष्ठितिः त्रिणाचिकेता इत्यत्र त्रित्वमित्यपरे जगुः ॥४॥ पिबत्पदेनात्र समीरितोस्त स्वार्थो
ऽजहल्लक्षणया प्रविष्टौ । लोके यथा छत्रि पदादिता स्फुरी तारउत्यत्र वर्तते बुधाः ॥५॥ उक्तो पिबच्छब्दे समी
प संस्था गुहापदादत्र च बुद्धिजीवौ । ब्रह्मादिशब्दस्य हि मृत्यशब्दान्नित्यतार्थत्ववरेच पूर्वं ॥६॥ दृष्टान्त
संगतिमहानुक्ता वितिब्रह्मादीति पूर्वत्र ब्रह्मसत्त्वादिशब्दस्य सन्निहितमृत्युपदानुसारेण नित्यवस्तुप
रत्ववदित्यर्थः । तयोः परिच्छिन्नतयात्र युक्ते गुहाहितत्वे परमात्मनस्तु बुद्धिजीवाव ... । तयोः परिच्छिन्न २४
बुद्ध्यावभिव्यक्तिरितीदृशं हि क्लिष्टं न युक्तं सति संभवेपि ॥७॥ पूर्वपक्षमाह तयानित्तगुहेति नियत
हृदयगुहाश्रितत्वमित्यर्थः बुद्ध्यादिवितु बुद्ध्यावन्यत्रापि वर्तमानतया तत्र । प्रव्यक्तत्वेन नियतस्थानत्वं वा
च्यं तत्तु क्लिष्टं गत्यंतरसंभवे न युक्तमित्यर्थः अत्रोच्यते । आत्मत्वतो जीवहंनी गुहास्थावतस्य पानात्पमिति हि
जीवातमप्यद्वितीयोह निनेव युक्तो रश्मित्यनसाम्याच्च बुद्धिरिष्टा ॥८॥ चित्त्वेन चेतनत्वेनेत्यर्थः संख्यावतोस्त
छत्रिवणे हि लोके सदृपवत्त्वमपि समीक्षितत्वात् । यत्तु कान्तत्वेन समानरूपा बुद्धिर्द्वितीया न भवतीति तन्न ॥९॥ न
तु बुद्धिरिष्टेत्यत्र हेतुमाह संख्यावतोरिति तच्छत्रिणोस्संख्याश्रवणे सति एकरूपवत्त्वस्य दृष्टत्वादित्यर्थः । जीवस्य

५

५४ आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादिना ऽबमोक्तयोः ॥ जीवो गंता हरिर्गम्यः सोऽध्वनः पारमित्यत ॥४६

तस्मादपि पिबंतावेतौ गंतृगंतव्यत्वं हितेनैव समानभावः। गौणः स द्वितीयेत्युदिते द्वितीलोके गौणत्वेन गौरवं न वेद्वितीया॥१०॥त
न्नेत्युक्तमेवाह जीवस्यापि तेनैव चेतनत्वेनैवेत्यर्थः तस्मादपीति कारकत्वादपीत्यर्थः। श्रुते नंगामिति चेतनत्वस्य
वेदां० जीवस्वभावत्वादिति भावः। गौणत्वेनेति अंतर्नंगामृत गौणत्वेनेत्यर्थः। ईश द्वितीयत्वविनिश्चयेन गुहाश्रितत्वे च सम
श्रुतं तु पूर्वं प्रतीतं तत्पुनरुक्त्यनर्थं तस्मिन्नान्निवक्तव्यमित्युक्तं ॥११॥ ईशेति प्रथमसूत्रे तं पिबंतावितिपदेन ईश्व
रस्य द्वितीयत्वनिश्चयेनेत्यर्थः। जीवेशयोरेव विशेषितत्वाद्धं चादिभावेन गुहाश्रितत्वे ॥ तयोरिहस्यात्स्यसमा
४६ त्मनश्चस्यात्प्रक्रियेयं परिरहितेनैव ॥१२॥ विशेषणाच्चेति सूत्रार्थमाह जीवेशयोरितिर्हकाठके ग्रंथे गंतृ
गंतव्यभावेन मंतृमंतव्यभावेन च विशेषितत्वाद्गुहाप्रविष्टत्वे तयोस्स्यादित्यर्थः। आत्मानं रथिनं रथिनं वि ४६
द्धीत्यादिना संसारमोक्षयोर्गंतृत्वेन जीव उक्तः सोऽध्वनः पारमाप्नोतीत्यादिना परमात्मा गंतव्यत्वेनो
क्तः तथा। तं दुर्दर्शं गूढमित्यादिना पूर्वग्रंथेन मंतृमंतव्यत्वेन तावेव विशेषितौ। सोऽत्र चकारार्थमाह प
रमात्मनश्चेति। प्रक्रिया। प्रकरणं ॥ एवं परमात्मपरिग्रहे। रहितास्यादित्यर्थः। गुहां प्रविष्टावितिसूत्र
त्वश्रुते पिबंतावितिवाक्यमेव। न द्वा सुपर्णाविति वाक्यमस्य चिंतान्यजीवप्रतिपादकत्वात्॥१३॥ सत्वे
ज्ञेयाभोक्त्रंतदन्यभावव्याख्यानतः पैंगिरहस्यवाक्येत। सुखादिभावेन विकारमेति चित्के त्यिते चित्तेमिदं चित
स्क ॥१४॥ तद्वत्त्वमित्युक्ते चिदाश्रयत्वभोक्तृत्वधीबुद्ध्याविवेकतः स्यात्। स्वतस्त्वभोक्तृत्वमिष्टेति द्रष्टस्यनक्षा ले ५

रा म

णेन प्रकटीकृतत्वात् ॥ १५ ॥ द्वा सुपर्णेत्यस्य विषयवाक्यत्वं दर्शयति गुहां प्रविष्टावित्यादिना व्याख्यानमेवाह सु
खादिभावेनेति चिद्रिति चैतन्यकल्पितमित्यर्थः चितः प्रत्यगात्मन इत्यर्थः तद्वन्तौ इति सुखादिवृत्त्यभिव्य
क्तचैतन्यवत्स्वरूपेणाकृत्वधीरित्यर्थः तद्ब्राह्मणेन पैंगिरहस्यब्राह्मणेनेत्यर्थः ॥ द्वौ पक्षिणाविव निय
म्यनियंतृत्वाभ्यां युक्तौ यतस्ततद्वुभौ सयुजौ सखायौ चित्त्वेन नश्वरानश्वरौ गुहां प्रविष्टावन्यात्तिकमेप
लमत्तीत्यन्यो न ते वान्यः ॥ १६ ॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वा
द्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति मंत्रार्थमाह द्वौ पक्षिणाविति चित्त्वेन सखायौ तुल्यस्वभावावि
त्यन्वयः ननु चित्त्वधर्मो जीवेश्वरयोरेव न बुद्धिजीवयोः । सत्यं । छत्त्वाविं तयाप्तु द्वा सुपर्णेति मंत्रस्य गुहा
न्यायविषयत्वमंगीकृत्य तथा न वक्तुं तस्त्वं चित्त्वमत्र चित्प्रयुक्तो व्यवहारमात्रं विवक्षितं तेन बुद्धि
जीवयोरपीत्यनवद्यं ॥ श्रीतत्र उपपत्तेः ॥ प्रणाय एष न यत्ने न परिदृश्यते सा वात्मेति कश्चिदुपकोसलमा
ह विद्वान् । छायात्मतन्निरसनाय गुरुर्वचनात्वेव ह्यामयामृतमिदं भवतीति पश्चात् ॥ १ ॥ यस्माद्भूतानि
निहितं न यनेऽपयाति एष त्वमद्वये तेरखुदेपमिदं शिवस्य । स्थानेमेवेदिति समीरितमाह्नि निष्ठे योगी
शमेवाम भयामृतमीशमी ॥ २ ॥ य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्
ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छतीत्यादि विषयवाक्यार्थमाह पूर्णेत्यादि

श्वे ५

श्वे २

×प्र

नातदनुरूपमितितत्स्मातइदमाक्षिरूपंस्थानमनुरूपंनवेतनिर्लेपत्वादित्यर्थः॥ त्रीविशायाः प्राकूप्रथयंश्रुत
त्वाद्गुहाप्रवेशादियथैवनीते। तथामृताद्याश्वरमश्रुताःस्युः छायात्मके द्रष्टृतयापुनोक्ते॥३॥ द्रष्टोतेसंगति
माहजीवेशयोरितिप्राकूपूर्वत्रपश्चाछ्रुतंगुहाप्रवेशादियथैवनीतंतथापुनोक्ते यएषोक्षिणिपुरुषोदृश्यत
वेदां० इतिप्रथमश्रुतेछायात्मनिनेतव्याःस्युरित्यर्थः॥ उपासनीयोक्षिणि चाक्षुषोयंछायात्मकोद्र[illegible]श्यतयाश्रु
तत्वात्। श्रुताभयत्वादिकमत्रनेयंस्यात्कथंविश्वरमश्रुतत्वात्॥४॥ पूर्वपक्षेमाहउपासनीयइतिद्रष्ट
तएतिअक्षिणिपुरुषोदृश्यतइतिश्रुतत्वाद्याहुषइत्यन्वयः श्रुत्वेतिप्रथमश्रुतेछायात्मनीत्यर्थः॥ एतद्ब्रह्मे
४७ तिवाक्यस्यमनोब्रह्मेतिवाक्यवत्॥ इतिभावः प्रतिपन्नस्यत्वाभ्यस्वरूपपत्तेर्वित्त॥५॥ इतिप्राप्तेतिमनोब्रह्मेत्युपा ४७
सीतेत्यस्यैवइत्तद्वस्तेनीतिवाक्यस्यइतिभावः तत्वादित्यर्थः अत्रोच्यते। आत्मामृतत्वाद्युपपत्तेरत्रस्या
दन्तिमध्यस्थितइत्यस्व॥ छायात्मकोयंनतुद्रष्टृपत्तोन्तया शास्त्रीयदृष्टेनिहफोतितत्वाच्चेत्यर्थः॥ आत्मेतिआ
त्मत्वामृतत्वादीनामुपपत्तेरित्यर्थः ननुछायात्मकइत्यन्वयः॥ द्रष्टृइत्येवमुपात्तप्राद्यावानिश्चितार्थोसं
त्तोत्कार्थोनिश्चितार्थोभवतइत्यन्वयः। तथेवेतिपुरुषपदान्तमर्थलक्ष्येवानिश्चितार्थइत्यर्थः॥ पुमानर्थेव
तनस्वस्तुक्तोवाक्यस्यचस्यात्तत्हुपक्रमत्वो॥ ज्ञानेनशास्त्रोक्तमेवपुंसःस्फुरत्व तोद्रष्टृतइत्युपात्तौ॥ चा ६
चेतनस्वेतिपुरुषपदस्यानेनपन्स्यचेतनार्थकत्वात्नछायात्मकइत्यर्थः एवंचसतिद्रष्टृतइत्युक्तं॰ प्रागेवपुरु
४ ×भवतः पुमर्थो। लक्षणालतार्थो दिशितः पुरैव दृष्टिश्च सापेक्षा न या तथैव॥॥ अनिश्चितार्थो× ४

यस्यप्रस्तावात् तदुपक्रमत्वं वा फलस्य त्वर्थः । उपात्तमुपचरितमित्यर्थः ॥ एतद्ब्रह्मेत्युवाचेति सर्वं घाटुक्तियोगतः ॥ इ
ति प्राक्रमवेदृष्यपनात्रेतिनदुष्यति ॥ ८ ॥ मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र चित्तिपदस्पार्हि फलस्यादितिवेध
मयसीभवात् ॥ १० ॥ अथपरत्वे स्तुत्युक्तियोगत इति उक्तिः सर्वधत्त्वे स्तुत्यनादेति एतद्ब्रह्मेत्युवाचेत्यन्वयादित्यर्थः ॥
संभवा माधाम मनो मे मनो श्चैत्येते धर्मि प्राप्स्वान्निनिष्ठ ॥ वामत्येतत्कमनमी फलस्यादुत्त्येवेत्तनानि वास्मान्
हृत्याल ॥ ११ ॥ तथा नेत्तासर्वभानत्रदृश्येचेत्तीसीयद्यामइत्यादिकाध ॥ स्थानादीनां मुक्तिजोन्यत्रचाहिस्थानवि
ध्याश्रितनार्थनदुष्टं ॥ १२ ॥ किं वस्तेतीसीयद्यामइत्याचक्षते तस्मा हि सर्वाणि वाङ्मान्यभिसंशीति एषु चक्षुस्वेवामनो
यथाहि सर्वाणि वामानि निनयाति एव उरुवसामनो यथाहि सर्वं लोकेषु भाती तिष्ठतु ते सर्व्यद्धामन्यादिगुणनापरमा
त्मन्यैवोपपत्तेर्नेतरः परमात्मैव त्वं प्रत्याहस्य यद्धामइत्यादिनाउत्पष्टं तदइति संपत्स्यस्मादिविग्रहः सूवि ति
तः सर्वानि सर्वार्थप्रकाशाकरत्वर्थः स वर्गतस्पात्हि स्थानं कथामित्यत्रोत्तरे स्थानादिव्यपदेशाच्चेतिस
त्रेतस्यायमा स्थानादीनामिति ॥ अत यो मि धा हि गा वनुक्ते स्थानं यद्वत्तद्दत्रापिदृष्टं । गा गा ब्रह्मत्या
दिवाकापदिष्टब्रह्मैवेतत्सर्वनामादृष्टेश्च ॥ १३ ॥ अन्यत्र स्थानाद्युक्तिर्नित्यत्वमेवस्यपश्यतीत्यत्र तत्त्वमित्यत्रि
तः विज्ञाव्यापकस्याप्युपासनार्थं नदुष्टमिति एवमन्वयः स्थानादिस्यादिपदाद्रूपवत्त्वादिकेदृष्टांत

त्वेनोन्नेःहितायप्रथमश्रुतित्वाद्दैःरूपत्वस्योपासनार्थत्वेनोपादानादिहाप्युपासनार्थमल्पस्थानत्वव्यपदेशोनानुपप
न्नइतिभावःसुखविशिष्टाभिधानादेवेतिसूत्रार्थःसांप्रतंलोतिप्राणइतिगुरुग्रहस्राचाचोऽप्युपाविनका
वेदां० लवर्तमानायोपकोसलायगार्हपत्याद्यग्निभिःप्राणोब्रह्मकंब्रह्मखंब्रह्मेतिवाक्योक्तसुखविशिष्टब्र
ह्मैवयएषोऽक्षिणिपुरुषोदृश्यतएषआत्मेतिसर्वनाम्नाप्रकृतमित्यर्थःकिंचेतिचार्थःसूत्रंब्रह्मेतिजा
४८ नोपिपृसुखंविवर्याद्रवंभूताकाशेनजनामित्रह्मत्वेनेत्युहीनिति॥१५॥यद्वावकेतीदृत्यादिपाथयामा ४८
सुखमयःविशेषितस्यसुखत्वस्यगच्छतिमृत्तात्ता॥स्या।विमृत्वेनविशिष्टस्याकस्यगच्छतिजन्यत॥परस्य
मुक्तिपितोसुखे [illegible] नमब्रह्मबोधको॥१६॥उक्तमर्थमुपपादयतिसूत्रमित्यादिनाश्रुतोपनिषत्कसूत्रा
त्माब्रह्मेतिज्ञानाभिकंविषयसुखंभूताकाशंचब्रह्मत्वेननज्ञातमित्युक्तेसत्युगन्यःसंद्वावकंतदेवखमेवखंवे
तस्वकमित्युक्तमित्यर्थःसुखत्वंसुखेनेत्युच्यतेःएतौकंखंशब्दौसुखरूपब्रह्मबोधकावित्यर्थःभूताकाशेनान्य
सुखेब्रह्मशब्दस्तथासतिप्रतीकत्वध्यानेनेवस्यप्रयुक्तइतिसिद्ध्यति॥१७॥तयोःपरस्परयोगफलमाहभू
तानितथासतिति।तयोनितिरेक्तनविशेषोपित्तत्वइत्यर्थःअन्यथाप्रतीकाभिप्रायेणप्रयुक्तइतिधीःस्यादि

४५

तिभावः।कस्यासुखस्यानुपादानेभूत्ताकाशप्रतीकत्ता।ब्रह्मणःस्यादत्रयुक्तःसात्वात्मविधेतिहिश्रुतिः॥१८॥
कंब्रह्मखंब्रह्मेत्यत्रकस्यासुखस्याग्रेहण्यःखंचलित्यवोक्ताविवक्षार्थः साप्रतीकेतत्पर्थः।सुखस्यचोपतान
स्यात्कंखंब्रह्मेत्युदीरितेति।कस्यासुखस्यापयुक्तत्वादिविशेषणतयेवहि॥१९॥ कस्यसुखस्यविशेषणत्वेनेवोपयु
क्तत्वादित्यर्थः॥तस्मात्कंब्रह्मखंब्रह्मेत्युक्तोब्रह्मपराग्निरितो॥सुखाख्यगुणसंयुक्तोगमयेत्तामम
हेश्वरं॥२०॥आदौसुखविशिष्टस्यकथनात्परमात्मनः।यस्यइतिप्रावाक्याभ्यांसर्वत्रोपदिश्यते॥२१॥
सूत्रार्थमुपसंहरति आदाविति।वाक्योपक्रमइत्यर्थः।आचार्यवाक्येग्निभिर्निर्गीतततद्ब्रह्मान्वितंनेति
नतोदनीयं।विद्यामुदीर्याग्निभिरुक्तप्रोक्तंवक्तात्तवाचार्यइतीनितत्वात्॥२२॥ आन्वितंनेति।वक्ष्येदादा
यभेदादितिभावः।इतिनत्वादितिअग्निभिर्नियोर्थेस्तुतेगतिवक्तृत्वादित्यर्थः।तथाचनवाक्यभेदइतिभा
वः॥श्रुतेश्चवनोपासनयुक्तपुंसोमार्गोर्चिरादिः प्रचितः।श्रुतोयः।तस्याभिधानात्पनमेष्यक्षोयंतत्त्वाद्य पेसो
द्धृतेहिमार्गः॥२३॥श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्चेतिसूत्रार्थसंग्रहात्तिश्रुतेतिश्रुतमस्यस्तीसरूपणं

४-कौ३

ह्लोपासनेत्युक्तस्येत्यर्थः श्रुताविति अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्या
दित्यमभिजयन्ते एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनराव
वेदां० र्त्तंत इति श्रुतौ यः प्रसिद्धस्तस्यात्राभिधानादयं अग्निर्गतः परमेश्वरस्यादित्यर्थः॥ अस्मिन्प्रत्ते
संसृतिकारिणः स्युर्न स्युश्च वोपासनतोर्चिरादिना । ते यांति देवानिति देवयानं श्रुतीनितो वान्हि
४९ गतस्य पुंसः ॥२४॥ श्रुतीनिति इति अथ यदु चैवास्मिन्न् शव्यं कुर्वन्ति यदु च न तेर्चिषमेवाभिसंभवन्ती ४९
त्युपक्रम्यादित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्र
ह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्त्तंत इति श्रुत्युक्त इत्यर्थः अथ य इह वे त्युक्तश्रुत्य
धूमाद्यस्मिन्निति संस्कृतौ इति प्रवेसंवधिसंस्कारनिकामिणः यो दस्युर्देवानस्य तु न यथा प्रयाति
ह्लोपास्तिबलादर्चिराद्यभिमानिदेवान्यातीत्यर्थः देवयानश्रुतिः अर्चिरादिदेवैर्नेतृभिरुपलक्षितो गत्वा
दित्यर्थः श्रुतौ मानवं मनोः सर्गे जन्ममरणाद्यावर्तत्वेयुक्तत्वादावर्तरूपमित्यर्थः॥ अग्निर्ततोहस्त

नविष्यति। श्रौतेष्वर्चिरादिषु पातेषु प्रयुक्तेष्वित्यर्थः। यद्वा इति शेषः। ततः। तस्मात् तत्रास्मिन्नुफलत्वेन ब्रह्मलो
वेदां० केगतानां कर्मणाकल्यान्तनिपथावीत्ति। स्यादित्यर्थः॥ पंचाग्निविद्यादिकसाधनैर्यैर्निष्पपगर्भस्य
परस्त्रवाति। आवृत्तिनेषां दहनाद्युपास्त्यायेषां तितेषां तु विमुक्तिनेवा॥२८॥ तदीश्वरोपासनयागतानां
तदीश्वरोपास्तिफलन्तु येचा। सर्वेश्वरानुग्रहलब्धबोधास्तु मुक्तिमेव त्वेवनचे तनेषां॥२९॥ पंचाग्नी
५० तिआरिशाद्यद्दश्वमेधदृढब्रह्मलब्धशिष्य ह० विमुक्तिनेवेत्ये तदुपपादयति तदीश्वरेति दहरादी ५०
श्वरोपासनया ब्रह्मलोके गतानामित्यर्थः नवेति इत नेषां पंचाग्न्युपासकादीनां तत्वाज्ञानियमा
नावान्न मुक्तिनित्यावृत्तिनित्यर्थः। उपासकस्य न्निर्गिरि विबपुसस्कृत्यापकृत्स्नापन वास्थितत्वा
तत्र संभवात्त्राम तत्तादिकस्य गुरुणाव जस्यात्रन हितरः स्यात्॥३०॥ अनवास्थितेसंभवाव नेतत्र म
तिसूत्रार्थसंग्रहःग्राति उपासकस्येति अन्निर्गिरि हिमासंपादकस्य विवमृतपुरुषा तस्मान वस्याना
दित्यर्थः अत्रब्रह्मापुरुषे असंभवात्रेत्यन्वयः इत्तरं० ब्रह्मप्राप्युपुरुषानान्निर्गतः स्यादित्यर्थः ८

पादि॥शा॥ची॥श॥२

×पाठी

तएव ब्रह्मपदं प्रयात्युत्तरवर्त्मना चाप्य संवत्सरं यान्त्यथ देवलोकं वायुं ततः सूर्यमतश्च चंद्र॥मसा॥ चंद्राद्वि
द्युतं तस्मिन् विद्युल्लोकस्थितान् ब्रह्मपदादुपेत्य अमानवः ˇ [illegible] लोकप्रजेशलोकान्नयति ब्र
मेणा॥२४॥ उपासकान् ब्रह्मपदं च धीमानिति नीतो देवपथोऽत्र बोध्यः। श्रुतावमे मानवमित्युपान्ते
ततः प्राज्ञोक्तोपि हि तेचेन्न॥२५॥ देवयानमेव च प्रोच्यते सार्द्धश्लोकद्वयेन अत्र हं अहरर्चिरमानिदेवतां
एवमग्रेपि शुक्लोमितिपुपन्ने देवतामित्यर्थः उत्तरेति उत्तरायणदेवतामित्यर्थः। ब्रह्मपदात्ता ब्रह्मलोका
वा। अमानवः मनुसृष्टावनुत्पन्नः ब्रह्मलोकोत्पन्न इति यावत्। विद्युल्लोकस्थितानुपासकान्नित्यन्व
यांˇ [illegible]पतीति स एतं देवयानं पंथानमासाद्याग्निलोकमागच्छतीति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इंद्र
लोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमित्यादिकौषीतकिश्रुतेर्वरुणेंद्रप्रजापतिलोकान् पुनरुक्तांसावि
द्धान् तत्तल्लोकंगतः तत्तल्लोकस्वामिनाग्न्यादिना नीयत इत्युक्तेश्चत्यर्थः। अत्रामानवो प्रसर्जनत्वेन वरुणा
दीनां नेतृत्वेन प्राधान्येन अर्चिरादिविद्युदंतानां तु प्राधान्येनैवेति विवेकः एतत्सर्वं चतुर्थाध्याये स्पष्टं

× अमानवगुणत्वेन नेतारो वरुणादयः॥ विद्युदंतार्चिरादीनां प्राधान्येनैव नेतृता॥ ×१

६४ परमात्मनः स्थाननिर्देशस्योपपादनायोक्तइत्यर्थः। हृदेव देवस्य शरीरमग्निश्चक्षुर्मनोज्योतिः× ६

॥ अंतर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्॥ तिष्ठन् पृथिव्यादिषु पस्तादंतो यं तेन जानंति यस्य देहाः
तानंतरो यो यमयत्येष स आत्मा मम मासावमृतो महेश्वरः॥१८॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अंतरो
यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यादि
वाक्यार्थसंग्रहः आह तिष्ठन्निति तत्र देहाः तेषां पृथिव्यादीनामंतर इत्यर्थः तं पृथिव्यादयो यं न जानं
ति यस्य शरीराणीत्यर्थः एवोन्तर्यामीति स्यान्नो नेतुपपत्तौ समीचीनः॥ यच्छत्रं दृष्टांतः स
स्वाच्छिद्यते बुना॥२॥ आक्षेपसंगतिमाह स्पष्ट इति यदेषोन्तर्यामी पुरुषो दृष्टस्तदुक्तं नित्यनिरित्यत्वात् दे
हीनियंतान्नवतीह देवानत्वो पुरुषः कार्यविवर्जितत्वात्॥३॥ पूर्वपक्षमाह प्रधानमेवेति स्त्रीनित्यत्वा
दिति पृथिव्येव यस्यापत्तन मणिर्लोकोमनोज्योतिरित्यादिष्वप्याकार्यकारणसंघातस्य देवता य
मुक्तत्वादित्यर्थः ज्योतिरेवमनइत्यन्वयः॥ अत्रोच्यते॥ अंतर्यामी योधिदैवादिषूक्तः सोयमात्मा
श्रीकांतायकः स्यान्नदृष्टकोन्यस्यादृष्टताचान्यजत्वं सर्वार्थानीमंत्तृतावेतियद्धर्माः॥४॥ यत्तानियंत्र

तावेत्येतद्धर्मी॥ स्वर्गाहितत्वन्वयः हिरण्यादौ हेत्वर्थः धर्माणामुक्तत्वादित्यर्थः॥ नचाशरीरस्य नियन्तृतास्यादस्ये
वेदां० न्तिपत्त्यादितमत्र तन्नामायाः र्तित्वात्सकलस्य तेन संबंधसत्वात्यन्तमेश्वरस्य॥५॥ सकलस्य प्राणोना
दिजगत इत्यर्थः तेन शरीरेनादिना संबंधसत्वान्नाशरीरत्वमित्यर्थः॥ वित्तमान्निधानाद्युपायो वित्तो
नियमनं भवेत्॥ तद्धत्रेपारव्या॥ नियन्तृत्वं मायापन्नरूपाविद्यात्मनः॥ ह॥ शरीरेणाविनापीतित्तत्रेदं न प्रयोज
कांके विन्नियमपदेह तजगुणस्य नियन्तृत्वं॥७॥ तद्धक्तौति नियमन शक्त्युपारव्या नियन्तृत्वमित्यर्थः॥ नि
५१ यमाति नचानियमनाति निन्के देहाभावान्नियन्तृत्वाभावः साध्यः स्वशरीरनियन्तरि दृष्टादोषा मिचाना ५१ नृ
दितिभावः॥ दृष्टत्वादस्यैतन्नस्य स्यचोक्तो अन्तर्यामी स्यात् यदिदं न प्रधानान्तर्यामी देवतात्मा न वेदपुरुषो वे
स्वेदराहतयासो॥८॥ ननस्मार्तमतद्धर्माभिलापादिति सूत्रार्थसंगच्छते इति पर्वाधेनाश्रतत्व प्रधानाभि
लस्यैतन स्तद्धर्माभिलेनिति सोत्र इत्यर्थमाह दृष्टत्वादस्यैतनस्य स्यचोक्ते नेति निलापि चेतनो जीवोन्तर्यामी
ति न वेदयस्कोनितिचेपृथिवी न वेदेति श्रुतेरुक्तत्वादित्यर्थः वेदचेतिश्रोहंतया अहमस्मि पृथिवी स्यात्मानमभेदेन
जानातीत्यर्थः तस्मात् पृथिवीदेवतायाश्च विज्ञेयमन्तर्यामि ... हुपन्देवतात्मनोन्यमन्तर्यामिणं यप
×न्यत आह। नांतर्यामी ×३

× देतिवे १ × शारीरश्चांतर्यामीति सूत्राद्यभागार्थः उक्तश्चेनांतर्यामी देवतास्वेत्यादिना × ५

थिवी न वेदः वदतीति तथा। जीवस्य नोपाधिमितस्य सुक्ताम स्यादिका पोषनिषदंत्तोक्ताय आत्मनीत्य
× निर स्यथ मत्ता याम्ना ध्यंदिनाध्येः पठितत्वेतस्य ॥६॥ उपाधिमितस्य उपाधिपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः उक्तोऽ
प्युक्तानयुक्तेत्यन्वयः प्राचीनश्यो मध्ये पि स्मिदैनेनमधीयते श्रुतिसूत्रार्थं सूचयत्युत्तमार्द्धेनाय
आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यंदिनैः यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वैः अत्र अस्य जीवस्य नियम्यतायाः प
ठितत्वान्नियंतृता नयुक्तेत्यर्थः स्वत्रैमेदेनेत्यंतर्यामिणः सकाशाद्भेदेनेत्यर्थः सा माह नियम्यतायामुक्ति॥ अदृ
श्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः यथात्तद्दृश्यं गम्यं साविधाकरणीयतया। यत्तदद्रेश्यमित्यादि। वामनत्यस्य वर्णनात्॥ श्रा
श्यपता यथा तदन्तमधिगम्यतइति श्रुत्यर्थः माहपूर्वार्धेन यदितावत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षु
श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यंति धीरा इत्यादिवाक्यं अस्य श्रे × श्रो
दस्य वर्णितावर्णितावर्णिसमुदायत्वं वा नयतीत्यर्थः॥ ज्ञानेन्द्रियैः कर्मभिन्न्यग्रम्यवेशानज्ञात्यापि चच
कुनाद्यैः पाणपादि निर्वर्जितमप्यनाशीप्यं मंसमस्ताश्रयमप्रमेयं॥२॥ अपन्नात्याख्याय पश्वार्तिं तेच्य ज्ञात्यो
निं परिपश्यति धीराः तदन्तांतद्विष्पापनाख्या द्विधा तयावेद्य मस्सदेवं॥२॥ श्रुत्यर्थ माह ज्ञानेन्द्रियैरित्यादिनाक
र्मभिः कर्मेन्द्रियैरित्यर्थः न केवलमिन्द्रियाविषयः किंतु तत्ग्रहणत्वेत्याह अपि च चक्षुनाद्यैरिति अनाश्रीना मानहितमित्यर्थः

१ × नात्या ब्राह्मणत्वादिना वर्जितमित्यवर्णपदार्थः × १

×चेन्न।१४२

समर्थेति सर्वकल्पनाधिष्ठानमित्यर्थः। अत्र मेयं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः। यदिदमुक्तं श्रुतौ सुसूक्ष्ममिति तन्न्चेवमौपनिषदत्वं न स्या
वेदां० दितिचेतन्न्याविषयत्वेनाप्रमेयस्यापि वृत्तिविषयत्वेन तदुपपत्तेः। तदुक्तं श्रक्षाख्यानंदैः। तदाकारवृत्त्युत्पादनेनैव
वेदांतानां तद्विषयत्वोपपत्तेरिति। तेनेति पदाविद्यास्यादित्यन्वयः। एवं श्रुत्यर्थमुक्त्वा तदीतितं ब्रह्मानुभवतीति त
येति। हेतुः सरूपत्वचकादि दृष्टं श्रुत्या सरूपैर्जगतादिकं वा विदात्मनास्याज्जगतो न सामर्थ्यस्याद्भूतत्वे निः प्र
तीतिजडैव॥४॥ लूतादिकोचेतनः एववेदेहृष्टोति तोस्तीतित्तदेवमुक्तं। अदृश्यतादिः खल्विघतेऽत्र सर्वज्ञतात्व
५२ कृतः पुनरस्य॥५॥ संगतिं सूचयन्नुपूर्वपक्षमाह हेत्त्वरत्वादिना॥ प्रकृतिर्निमित्तं जगतोऽत्र हेतिनैव भूतयोनिर्नित्य ५२
र्थः। प्रकृति प्रधानं वेदहृतेते योगानाम्नि:। स्वजतेगृह्णते वैत्यादावित्यर्थः। लूताद्युपादानामिनित्यर्थः। तदेव अत्रो
क्तं न प्रधानमेवेत्यर्थः। अदृश्यतादिलिंगैर्नित पूर्वं प्रधानाविनाधिष्ठितत्वादिवत्प्रधानं प्रधानमंताप्यभीत्युक्तेनाहित
द्विनेप्रश्नवणात्तदेव भूतयोन्यन्तर्गमिति त्वत्पुदाहलणा संगतिः सूचिता। योनिर्निमित्तं यदितोऽह जीवं
किं ब्रह्म वास्यादिहह भूतयोनिः नियामकं नास्ति निमित्तत्वाया जीवस्य च ब्रह्मवदेव सत्वाद॥६॥ नि
मित्ततायाः इति ब्रह्मणः इव जीवस्यापि निमित्ततायाः सत्वादित्यन्वयः। अत्रोच्यते। अदृश्यताद्याश्र

म

४त्र५

यभूतस्या निर्भिर्हेत्वयस्मा दिहत्वात्कम्शोध॥ सर्वज्ञतादिः खसुषमसुक्तः सर्वेश्वरस्यैवन्वेतनस्य॥७॥ जानातिसामान्यत एव सर्ववि
शेषतः सर्वविदुच्यते यः। ज्ञानेतपायस्य सर्वज्ञतस्मात्सूत्रा निषिद्धं ज्ञस्य चतामसूपं॥८॥ अन्नेवसर्वज्ञायतइत्ययं स्याद्वाक्यस्य शेषः
समुदीरितास्य॥ नामेतिशब्दादिह सूक्ष्मभूतं स्थूलं सर्वेरूपपदादितेततत्॥९॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मा
दित्युक्तं नामरूपमन्नं च जायत इत्यन्वयः कर्मशेषसमर्थ्यतः॥० विजानातिसामान्येन॥ सामान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः विशेष
तस्त्वजानातीति सर्ववित् इत्यर्थः स्थूलं तन्नमूर्तं नरूपपदात्कं स्यादित्यर्थः श्रीलादिनेति कमन्नं स्पष्टमेवेति भावः॥
उपादानप्रायमीना॥ यातस्मादिति पञ्चमी॥ नन्वायुस्यत तस्मान्निमित्तार्थलक्षणेन॥१०॥ आयेतिप्रायपठितेत्यर्थः॥ यापंच
मीतस्या इत्यन्वयः॥ तस्मात्तनित्यया वा ज्ञेयाक्येको वा तेस्माति॥ सर्वज्ञोनृतयोनिःस्यादृक्वेवा समानतः॥११॥ तस्मात्तयपि
ज्ञयाउपादानेप्रत्यमित्ययत्यर्थः॥ यदज्ञं तत्सर्वज्ञमित्युद्देशपविधेयता॥ सर्वज्ञ एव विश्वस्य योनिनप्रकृतिस्ततः॥१२॥
प्रकृतिःप्रधानमित्यर्थः॥ तर्हि इज्ञानात्सर्वविदः परत्वं श्रुतिःकथं कीर्त्यतीतिचेन्न॥ अव्याकृतं तत्त्वज्ञानवाक्यगीतं स्याद

ज्ञंतत्त्वपरं सर्वकार्योत्पा॥२३॥ तस्मात्परः सर्ववित्स्वज्ञाख्यो विद्याधिगम्यं पुरुषं ब्रवीति। येनाक्षरं वेद पुरुषं सत्यमस्ये विद्याप्रव
वेदां० क्ष्मेति हि पूर्ववाक्यो॥२४॥ यः कर्ता ते हीति सर्वज्ञस्य वाक्यस्य लक्ष्यत्वमर्थः अक्षराद्भूतयोनेः परस्य श्रवणस्यैव सर्वज्ञत्वं श्रूयते न
तु भूतयोनेरिति शंकितुरभिप्रायः श्रुतिरिति तिश्रुत्वाक्षरात्परतः परमिति श्रुतिरित्यर्थः अव्याकृतं लिंगितं स्यात् क्षरवाक्यो
क्तं सक्षरं च श्रुते सर्वकार्योत्पा॥ तियोगस्याश्रयव्याकृतं स्यादित्यर्थः तु भूतेन प्रमाननिरासः॥ तस्माद्विति सर्वकार्योप
५३ क्र्यापरतः अव्याकृताख्याक्षरात्परोक्षरतयोऽक्षराख्यः सर्ववित्स्यात् तु परमात्मा भूतयोनेः परस्य श्रवणस्य स ५३
र्वज्ञत्वमित्यर्थः तत्रोपपत्तिमाह विद्याधिगम्यमिति हि यस्मात् येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्या १
मिति पूर्ववाक्ये च ऋक्षरो विद्याधिगम्यं पुरुषं च विज्ञेयं ततः पूर्ववाक्ये च क्षरस्य विद्याधिगम्य पुरुषत्वोक्तेस्तस्यैव सर्वज्ञतयो
क्तत्वात्स सर्वज्ञत्वमित्यर्थः॥ श्रुतो प्रावोच्य पत्र प्रभूयादिति विधि विपरिणाम मस्तामाह विद्या प्राप्यमिति। विद्यापरोक्ष्यत्त
समाख्यया वेद्याक्षरं ब्रह्म वितिष्ठिते स्यात्। तद्धि पर वा पर्वणि शिद्धि विद्याद्वयस्यैव सम्भवात्॥२५॥ ननु यत्त

द्वेशपमित्यादिनाप्रधानविद्योक्तातद्व्याब्रह्मविद्यास्तित्यतस्त्राहविद्याद्वयमपतितैतथात्वेद्वेविद्ये वेदितव्ये इति श्रुतिवि
रोधात्तपनापरप्रधानविद्यात्रयमन्याय्यमित्यर्थः॥ आगादित्रूपामपनामुदीर्थपनेवविद्या॥ अथपनेत्रूपाला॥ पाद्वष्वि
द्येतिममाख्यायावेद्वाद्भूरंब्रह्मनतुप्रधानं॥२६॥ प्रधानविद्यमुक्तिनेवायुक्तेत्याहअनराद्दीत्यादिपूर्वोर्धेन॥ अथप
रेणुपालेति अथपना यथातद्वद्रमल्लिंगमतइति एषुपालेत्यर्थः॥ पत्नी [illegible] यष्टापिवषोडश्यान्यविनाशिने
यज्ञतित्रूपितादि॥ इत्यादिनाकर्मफलैविनिंद्य ब्रह्मात्मविद्याकथिता विमुक्तये॥२७॥ कृत्स्नमन्नमत्तिजइत्यर्थः। यज्ञेतिश्रे
णुपुयजयंतीतिश्रात्विग्नः यजते यजमानइत्यादिना यज्ञानिरूपिताइत्यर्थः॥ इत्यादिनेतिइयवाह्योतेअष्टादयज्ञरू
पाअष्टादशोक्तमवरेम्येषुकर्मेत्यादिनेत्यर्थः॥ श्रुतेरावर्तितिगंतीतिस्रवाः विताशिनः अतएवाहृताः तादिहमा ह
विनाशिनइतिस्वयंप्रकाश्यः परिपूर्णात्रूपः सर्वाश्रयोऽजोयमतोनजीवः॥ विशेषणात्त्वदेनाभिन्नतोक्तेनापिप्रधानं
नाहिन्नतयोनिः॥२८॥ विशेषणाभेदव्यपदेशाभ्यांचनेतरौ विति सूत्रार्थसंगृह्णाति स्वयंप्रकाश इति नजीवइत्यन्वे

त्वविशेषणत्वमिति दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यज इत्यादिश्रुत्यादिग्रहणादिविशेषणश्रवणादित्यर्थः श्रुत्यर्थं
संक्षिपति स्वयंप्रकाश इत्यादिना श्रुतौ सबाह्येतिवाक्ये कार्यं अभ्यंतरं कारणं ताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठतीति तत्र
वेदां० क्रस्त्वाह सर्वेति सर्वकल्पनाधिष्ठानमित्यर्थः अजः कूटस्थ इत्यर्थः अनेनैव हेतुना प्रधाननिरासः तत्र हेत्वंतर
माह स्वदृश्येति अदृश्य आत्मनः पश्यतीति भवनस्य मायातो न दृश्यपदेशा दृश्यपीत्यर्थः फलाव्याप्तिकमेतदपि सर्वप्रमाति
तिश्रोतृणामभिव्यस्य। साक्षात्स्वरूपस्य स्वसमानागुणत्वे प्रधानजीवे न हि न तयो न ॥२८॥ स्वयोपपत्त्यासाधितस्ये ५४
५४ नेतनाविस्मृनुंषगाइत्यनिप्रेसाह फलाव्याप्तमिति फलस्म हितं सर्वकर्मतत्त्वोज्ञानं वपुरुष एवेत्यर्थः इति श्रोतृता
नेति एतु यरुषवं हि विश्ववर्के मेस्यादिना सर्वात्मकत्वस्य कथितत्वादित्यर्थः आत्माद्वैतलेः परमेश्वरस्य नत त्र स्वरूपम
पिकिंत्त्वंस्यात्। शंखादिपीतत्वभ्रमदर्शनेन तथाहश्रुपनेयत्वमित्याशिनेव॥२९॥ उपादानादभिन्नंस्याल्लोकोयमित्यत्र
कीर्तितः। दृष्टांतोनेतनांशोपि सर्वस्याभ्यंहिनेष्यते॥३१॥ पतिं नामसमुपेत्यापि न विशन्तुगणतानये। पतिं ण मसह

वर्ज्यते ऽनुवार्यते ॥२२॥ विवर्तलेसाम्यन्तियति नेताः संकीर्णता द्वयोः पतितानां स्तुतं जात्यो भवेत् तथाप्यनुवृत्तितः ॥२३॥ परित्या
मेति न विसर्जनान्तादित्यत्राधिकारतोऽप्युपादानस्य पतितानाम स्मात्पूरणनियमो निवार्यत इत्यर्थः [illegible] विवर्तेति विवर्ते
सा हृस्वयोः ॥ नियतिर्नियमो व्याप्तिरनुवार्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ वैश्वानरः साधारणो [illegible] विधिर्विशेषात् ॥ प्राचीनशा
लादिकं पंच विप्रा ब्रह्मात्मज्ञप्तये पतिविलेत्येतः ॥ उद्दालकाख्यामुपागमंस्ते तत्रिश्च यार्थं समनवेदिसम्पद ॥१॥ प्राचीने
ति प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलाः पंच विप्रा इत्यर्थः ब्रह्मेति को न आत्मा किं ब्रह्मेति विचारं कुर्वंतः संतः इत
यः ॥ स हेवतेनाश्वपतिं गत्वा वैश्वानरात्मानमिमं हि वेत्सि ब्रूहीति पृष्टः सतु केकयो [illegible] इति हेतार्य मुनीन पृष्टवा
॥२॥ इति पृष्ट इति आत्मानमेव वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमभवन्तो ब्रूहीति पृष्ट इत्यर्थः शृणुतावद्योपीति स्मनमीत्यर्थः इलाम
ह्वसीति [illegible] रिति औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्से इत्यादिना पप्रच्छेत्यर्थः ॥ प्राचीनद्युम्नस्यादित्वं गमेव तदात्मदृष्ट्या
सतु तद्दिति घ ॥ प्रत्येकमेषु तदात्मदृष्टेः स मूर्धपालादिकदोषकीर्त्या ॥३॥ समस्तवैश्वानरचिंतनं वयस्त्वतामित्यादि
तिना प्रवक्ति ॥ षष्ठ्यामृषीणां समुपागतानां वैश्वानरोपासनतत्ववेदी ॥४॥ प्राचीनुशि तिद्युम्नो कम्पूर्यादिकं वैश्वानरस

४केकये ति तऊन्यः कैकेय इति या पं ११ ४८

मूर्द्धाद्यंगमेवैश्वानरात्मदृष्ट्याप्राप्तुमित्यर्थः स्वतिस्वघां वैश्वानरस्य एकैकांगतदृष्टिं कुर्व्वतां तेषां मूर्द्धपातादिदोषकी
वेदां० र्त्तनेन तत्समुच्चयं विवक्षितमित्यतश्चायः मूर्द्धपातादीत्यादिश्रद्दत्तं दंधत्वषाणां चक्रमणा देहविशीर्णतावृत्तिभस्याद्याष
णदोषश्रवणात् स्वतनमिति यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भू
तेषु सर्व्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदे
५५ हो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोन्वाहार्यपचन आस्यमाह
वनीय इत्यादिवाक्येनेत्यर्थः । हृदयादिप्रदेशेषु मीयते ज्ञप्यत इत्यतः प्रादेशमात्रः प्रादेशपरिमाणो वा ततः । प ५५
यस्त्वेतमित्यादिश्रुतिगतपदार्थमाह हृदयादीति ततः प्रादेशमात्रः प्रादेशपरिमाणो वा तत्पृष्ठे । विश्वं मिमीतेत्यप्यनो
नरूपं जानातीत्यर्थः सोभिविमानत्युक्तः । अभ्यासाभिमुख्येन विमीयते ऽहं ब्रह्मेति यः सोऽभिविमानः ।।६।। विश्वं मभिन्नं
परोक्षतया जानातीत्यर्थः तमाह विश्वमिति अभ्यासाभिमुख्येनेति अभितः अभिमुख्येनेत्यर्थः तस्य वक्ष्यमाणमहं ब्रह्मेति ।।

x रव्या १

तियमभावे न समस्तजीवा श्रस्येतियद्वात्मतया स्थजीवाः। ततो भवेद्विश्ववत्रायमुक्तो विश्वानरो वा सकलात्मकत्वात्॥७॥
नेयपेन एवं परस्परस्पर्धाद्वैश्वानरः स्वार्थिकतद्धितान्त। वैश्वानरे तं [illegible] यः स सर्वलोकादिगभोगपत्त्रावृत्त्यात्॥८॥
वैश्वानरपदं स्तुत्यादम्रतितियमेत्यादिना मार्द्धश्लोकेन समस्तजीवाः नियमत्वेन अम्रसंतीति विश्वनरः यद्वा श्रु
त्मत्वेन समस्तजीवाः श्रम्रसंतीति विश्वनरः पश्चात्तन माह विश्वानर इति विश्वथ्वात्मो नरश्चेति वा विश्वनर इत्यर्थः
तत्र हेतुः सकलेति। ननु स्पर्धादिकं कथमित्यत आह हन्नं तु इति स्वार्थिकेति। न। ह्यसवायसादिवत् स्वार्थिकाण् प्रत्य
यांतत्वाच्चेत्यर्थः तं उक्तरूपं सर्वतोत्रिमतो कादिगतमोगपत्त्यर्थः। भूगादयो लोकपदोदिताः स्तुत्येता निर्देहः स्तुतिः ह
त्मभवत्रात्मजीवाः स्तुतः जन्ममवति हेत्वोगपमितिहृत्वाकादिपरार्थ उक्तः॥९॥ आत्मभवत्राज्जीवाः स्तुतिः पञ्चयः श्रन्नं भोग्यं
भवति। अन्नभवदेहभोग्यं पवित्रं हृत्वाभित्यर्थः। इहेति। यहत्वेतमित्यादि स्तुत्वा वित्यर्थः। अयं स्तुतेजस्वात्मगुणयुग्मद्वारा द्वि
रवरूपत्वगुणाधिकवह्निः प्राणमस्तु तानानागातियुक्तवायुः सूक्ष्मेहृह मध्यं भवकृतलवतरवे॥१०॥ आपोधनत्वा रत्नगुणः प

नस्य वास्तिः प्रतिष्ठात्वगुणात् पृथिवी। पादौ सुवो वह्निरिति तीर्यते ऽस्य लोमानि वीरुधः हृदयं शिवस्य ॥१३॥ अप्यात्मा हि यत्सोः स्यात्तु दद्वि
वेदां० णः सिर्भ नोम हेमस्य स्मती ये ते ऽत्र आवङ्कातथेवा हवनीयस्युक्त इती मामूपं पति विं तत्ती य ॥१४॥ ध्रुवयस्व रूपं स्पष्टयनत्त
स्पहवा एतस्य तपादि वाक्यस्यार्थं माहस्त्रस्ममित्यादिना त्र्ययं वैश्वानरः सुतेजस्त्वगुणात् द्योर्मूर्द्धास्य स्यात् तथाक्तः स्या
दित्यर्थः अयं वैश्वानरः विश्वरूपत्वगुणात् अर्कः चक्षुरस्य तथोक्तः स्यादित्यर्थः एवमुक्तरूपनीजइत्यादिश्रुतौ वि
५९ श्वरूपत्वं बोध्यं श्रुतौ पृथग्वर्त्मात्मा गमनमात्मा स्वभावो यस्य वायोः स तथोक्तः तदा हृत्प्राणस्त्विति यस्मिन्मूत्र ५९
स्थाने पृथिवी पादावित्यन्वयः हृदयं शिवस्य वैश्वानरस्याग्निः हृत्पत्यः स्यादित्यन्वयः अत्र श्रुता वित्यर्थः ॥ साके
त्यस्वरूपस्य समीतिनत्वाद्बहुस्याह हैतस्यादित्रियस्तुतन्ना साकेतस्य रूपस्य वजात्वेः ग्रोमत्वात् वन्दं के तउरीनितोऽस्ये ॥१५॥
एवं यत्वेतनभवमित्यादि विषयवाक्यस्यार्थमुक्त्वेदानींसं।

त्रिमान्कोऽपि कीमाहर्सर्वात्मपतिज्ञा अयमुक्तो हेतुरित्यर्थः वैश्वानरोऽनाज्ञस्य वित्योपमग्निरित्यादिकवाक्यप्रसिद्ध
देहस्य वांमं हृदयादि कुंडस्य जाठरपत्यादिनत्वास्य कल्प्यं ॥१४॥ आस्यानुवृत्तस्य चजाठराग्ने मुखं तदेव
हवनीयं कुंडं एतद्धृयोपपाद्यलिंतानिष्पाद्याद्वैश्वानरच्चोक्रेष्मसस्वपुन्कं ॥१५॥ अयमग्निरिति अयमग्नि
वैश्वानरो योपमंतः पुरुषइति श्रुतिवाक्यप्रसिद्ध इत्यर्थः श्रुतो पुरुष इति पुरुषाकारे देह इत्यर्थः आस्येति
सांक्रोहितस्य ज्ञाहान्यानेनित्यर्थः ॥ मुखामिति आस्यमाहवनीयः तद्यज्ञत्तो प्रथम मागच्छेत्तद्धोमोपमिति श्रु
त्या प्राणम्हुत्यापाद्यानस्य आस्यानुमतस्य वैश्वानरस्य आहवनीयकुंडत्वेन मुखं कल्प्यमित्यर्थः । वैश्वा
नरेति एतत्कल्पनाद्वयसाहित्तो वैश्वानर प्राद्याद्ये इत्यर्थः ॥ भवेद्युलोकादिकल्पनक्लृप्तिर्मूर्द्धादिकानां श्रुति
कीर्तितत्वात्तत्र त्रेतादिकं वह्न्यपि कल्प्यते चेत्तत्कल्पनात्र हि येनुमेयो ॥१६॥ श्रुतिनगेवद्यनेत्रेणुतिः
कल्पनेत्यर्थः ज्ञाठेद्युमूर्द्धत्वादिवत् । वह्न्यापासो पादाग्नित्रयाद्युपपत्तिरित्याप्रोक्तं हवनादिकमिति द्यु
मूर्द्धत्वादिकल्पनायां श्रुतिवृत्तत्वेन प्रतिबद्धनवत्तानादिभावः । सहोवाच मूर्द्धा नमित्यादिना तेनैव
मूर्द्धादिकस्य [illegible] लोकादिभावः द्युमूर्द्धादिकल्प्याबृहन्वृहल्लभाववपुर्व्यापनादेति वात्मत्वमवः ॥१७॥

सहोवाचमूर्द्धानमुपदिशन्नेषवाअतिष्ठाआत्मावैश्वानरइत्यादिश्रुत्याकथितइत्यर्थः॥ तत्रुत्याकल्पनया
आनैपितत्पुमूर्द्धत्वादिनतिपावत्॥ व्यहनसन्ब्रह्मत्वमैत्पन्वयः॥ ब्रह्मभवतीत्यर्थः॥ स्वत्राठनः अन्ना
नब्रह्मत्वशाद्वानुपपत्तिरितिभावः॥ अत्रोच्यते॥ वैश्वानरोसौ परमेश्वर एवनान्योत्रसाधारण्यो
वेदां० विशेषात्। स्यादग्निमात्रेपिचवन्हिर्देववैश्वानरः कुन्निगतेपत्तुल्यः॥ १५॥ आत्मेतिप्राक् शिवजी
वयोश्चतथापिसर्वशपत्त्वस्वा॥ द्युमूर्द्धत्वादिहेतवोविशेषायुक्ताः॥ श्रुतस्तस्यहवेतिवाक्ये॥ १६॥ स्या ५७
५७ दितियद्यपिवैश्वानरप्राक् विश्वस्माअग्निभुवनायदेवावैश्वानरंकेतुमह्नामकृण्वन्नित्यादिश्रुतौ
अग्निसामान्यो वैश्वानरस्यसुमतौस्यामराजाहिकंभुवनानामभिश्रीरित्यादिश्रुतावग्निपूर्वीतान्या
प्र ३ देवतायो अयमग्निर्वैश्वानरइत्यादिश्रुतौजाठरो यो मातुल्यः साधारणः स्यात्। आत्मेति शब्दं
शिवजीवयोश्चसाधारणस्तथापितस्यहवाएतस्यवैश्वानरस्यमूर्द्धैवसुतेजाइत्यादिवाक्यश्रुतौ वि
शेषस्तयोर्वैश्वानरात्मशब्दयोः सर्वेशपरत्वएवयुक्तमित्यर्थः॥ श्रुतौ विश्वस्मैभुवनायवैश्वानरमग्नि

अग्नां केतुं विश्वं सूर्यमहरेव चक्रतवंतो देवाः तदुदये दिनव्यवहारादित्यर्थः। वैश्वानरस्यान्यविश्वानरस्यस्तुभतोस्या
मतत्स्यास्मद्विश्वाया सुमतित्यस्त्व [illegible] त्यर्थः तत्र हेतुः। भात्त्रीनितिद्दिग्य स्माऽदुर्वनानाम यं नाज्ञा केसुख हेतुः
अभिमुखाभ्यानस्यत्या निश्रीरीश्वरः तस्मात्स्य भोगमन बुद्धोस्याभ्मितिस्तुतिवाक्यार्थः। वैश्वानरान्ने हंति वाध
कत्वे स्मरत्युक्तरूपगामकं एते: स्यात्मा स्मरत्तो हेनेवस्समोनितत्वात्तन्मूलेवदस्यप दंत इत्यर्थः॥२४॥ स्मर्यमाणमनु
मानं स्यादितीति सूत्रार्थं संगृह्णाति वैश्वानरो न्ये निति वैश्वानरन प्राचस्य हर्निर्वाधकत्वे पनमात्मपरत्वे हेतुः
स्मर्यत्युक्तरूपगामकमनुमापकं स्यादित्यर्थः यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः सूर्यश्चक्षुर्दिशः
श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नम इति स्मृते तन्न स्यात् अग्नेर्नात्मकरूप प्रतिपादनपरायाः उदाहृत श्रुतिवन्मूलं
भूतां तत्र कल्पनेमानाभावात् तथा च स्मृतोपि परमात्मन एवोक्तत्वात्तन्मूलश्रुतौ विद्यमानवैश्वानरपदेन
त्परमेव तत्पतिपत्त्या हस्मात्तावितिसूत्र इति शब्दो हेतौ यस्मादेवालिंगमास्तितस्माद्वैश्वानरः परमात्मैवे
ति। वैश्वानरो नैव महेश्वरः स्यात् शब्दादिभ्यः खलु जाहुनादौ: अग्नित्रयस्यापि विकल्पनेन प्राणाहुतेना
श्रयतात्मत्तेश्च॥२५॥ अंतः। प्रतिष्ठानस्य श्रुत्युक्तात्तस्यैव वैश्वानरत्वेति चेन्न उपासनायाः परमेश्वर

स्पतद्वन्हिरूपेणसमीनितत्वान्नः॥२२॥ यद्वाप्रतीकपरमेशाहृष्टेः समीनितत्वादिहनोक्तदोषः नमुख्यवैश्वा
नरत्तोदाम्निर्घुमूर्द्धत्वादेःकापित्तस्यहानात॥२३॥ घुमूर्द्धत्वादिःपरमेश्वरस्यध्यानायसन्नेवहिसर्व
वेदां० हेतोः॥ त्रकीर्तितोजाहनवह्निपन्हेलवेदसत्कोस्यनदोषसन्निः॥२४॥ किंचैकत्र्याहुः० पुरुषत्वमस्यतत्सीम
वन्नेवतुज्ञाठनाग्नौ॥ नवह्निर्देवोनचभूतवन्हिर्वैश्वानरः स्यादतएवहेतोः॥२५॥ शब्दादिभ्योन्तःप्रतिष्ठाना
५८ न्नेतिचेन्नतथाहृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपिचैनमधीयतइतिसूत्रार्थसंग्रहःक्रान्तिसार्द्धश्लोकचतुष्ट ५८
यना। तत्रवैश्वानरोनपरमात्माशब्दादिभ्योहेतुभ्यइतिभोक्तवैश्वानरइतिशब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दः सन
परमात्मपरंजाठराद्दौरूढत्वादित्यनिश्चत्याहस्त्रेतिसप्राहुः वैश्वानरनशब्दइत्यर्थः। शब्दादीत्यादिशब्दार्थमा
होत्तरार्द्धेन। हृदयंगार्हपत्यइत्याद्याग्नित्रेताकल्पनेनतद्यद्भक्तंप्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यादिनाप्राणा
हुत्याधारतासंकीर्तनाच्चेत्यर्थः। वाजसनेयकेत्वग्निरहस्येसएषोग्निर्वैश्वानरइत्योयोगात्तत्ताभाम्पाबुद्धि
दोऽपिवैश्वानरोग्निर्नवसचाकृत्याधानतालिंगाज्जाठरएवेतिभावः अन्तःप्रतिष्ठतीतिकिंचपुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं
वेदेतिवैश्वानरस्यान्तःप्रतिष्ठानश्रवणाच्चतस्यैववैश्वानरत्तासुक्ताइदमन्तःप्रतिष्ठानंजाठरसंभवतिनचघुमू

×त्यग्निराद्रस्य वैश्वानरे×)

ऽर्थत्वाद्यनुपपत्तिः अग्निसामान्यात्मकत्वात्तु नित्यपरिग्रहेऽपि तस्योपपत्तेः । यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान
रोदसी अन्तरिक्षमिति मन्त्रेण द्युलोकादिसर्वव्यापत्तस्मिन्नवगतत्वात् । इमौ पृथिवीद्यावामपि रोदसी द्यावा
पृथिव्यौ यो भानुना रूपेण व्याप्तवान् अन्तरिक्षं तं योऽमर्त्यश्चाततान स देवोऽग्निर्धुलोकाद्यवयवो व्याप्य इति मन्त्रा
र्थः तस्य द्विरूपत्वात् तेनाष्ठरूपेण त्वर्थः मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इति वत् अन्त्रो पार्थिवाचिस्थामग्नि
वैश्वानरशब्दवाच्यामुपहितो लक्षितो इति वेदनीयत्वे तद्दृत्तिरूपं जाठरे प्रतीकं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेतिवत् परमेश्व
रोपासनार्थमुपदेशात् क्षिपर्थः परमेश्वरदृष्ट्योपास्यं जाठराग्नि प्रतीकवाचकात्वामग्निवैश्वानरशब्दान्न्व्यो
धमूर्द्धादिमानो भवनो लक्ष्यते अस्मिन्नुपपन्ने गुणत्वे नो या स्यात्पूर्ववन् अग्निश्च नेति मन्दं जाठरस्य मुख्य
वैश्वानरो स्थितत्वात् शंको अन्नी सूत्रेऽसंभवादिति तस्यार्थमास्तम मुख्यानि निहानानत्र संभवादित्यर्थः जाठर
स्यापि ध्यानार्थं मूर्द्धत्वादिकं कल्प्यतामित्यत आह मूर्द्धतादिनि ति किं वै कर्तिरेकेवाजसनेयिनः
समाम्नन्ति वैश्वानरोऽयं पुरुष इति श्रुत्याय न यः पुरुषः पूर्णः स एषोऽग्निर्वैश्वानरशब्दितत्जाठरो पाधि

कइतिश्रस्यैवेश्वानरस्यपुरुष[illegible]लमाकृत्तल्लजाठराग्नेर्नानसंभवेदित्यर्थः॥ननुधूमूर्द्धत्वादिकेदर्शितेनमं
त्रवर्णाङ्कृताग्नावस्तित्वशेषायांदेवतायांवाऽैश्वर्ययोगादित्यत आह नेत्रेतत्स्वनदेवताभ्यांवेतिसूत्रेतस्या
वेदां॰ र्थमाह नवह्निदेवइतिकृत्वा निवृत्तेजात्यैकवचनंतुउक्तोल्लुप्यइत्यर्थः॥धूमूर्द्धत्वादिःसकलाद्यदाहः॰समस्तलो
काश्रयलोगताग्नौआत्मादिशब्दवृक्त्वनयुज्यते।त्रेत्यत्तानवैश्वानरतात्तयोःस्यात्तारदोउक्तहेतुनसंग
च्छतितुमूर्द्धत्वादेनितिश्रात्मादीत्यादिशब्दैनवलौपक्रमइत्यर्थः॥नाहिवैकानरस्याग्नेर्विकाशोतत्रधुलोका
५८ घात्मकत्वसंभवतिनवाऽश्वानिश्वानोनायादेवतायाः॥ईश्वराधीनेश्वर्यात्तयोभ्रानुनेतिमंत्रेत्वीधुक्तन्द ५८
ध्यामहिमान्तइतिभावः॥विनाप्युपाध्यादिककल्पनांतुमहेश्वरोपास्तिपरिग्रहेपि।विरोधहानेमम
नुतेमुनीजैयोगादित्यस्मादिपदेवमेवी॥२७॥साक्षादप्यविरोधंजैमिनिर्निर्दिशत्सप्यार्थंसंचष्टेतिविना
पीतिरेवंजाठराग्न्यादिकात्यमग्न्यादिशब्दस्याप्युपेत्यजाठरोपाधिकंजाठरश्रतीकवाब्रह्मोपास्यमितिउक्ता
मिदानींतुविनैवोपाध्यादिकल्पनांसाक्षादेवेश्वरोपास्तिपरिग्रहाविरोधंजैमिनिर्मन्यतइत्यर्थः॥

यागादितिपूर्वपक्षस्यार्थो लोचनस्यावैश्वानरशब्दस्य ब्रह्मत्वे निश्चिते ऽग्न्यादिकल्पितत्वानेन्न तत्त्वयत्न भानेन व्याप्ति
त्यर्थः ॥ क्रियाफलं प्रापयन्तीति चाग्निर्गत्यर्थः कृ॰ स्यादग्निशब्दात्तु नेयः अग्नित्वमस्येव महेश्वरस्य स्याद्ग्रणित्वाद् उ
पपन्नमत्राह ॥ वैश्वानरशब्दस्यादावेवयोगार्थकत्वान्नो निर्हाग्निशब्दस्य योगार्थमाह क्रियाफलं प्रापयतीति क्रिया
फलं प्रापयतीत्यग्निशब्दगतिपुरुषः एवं च परमात्मनो ग्रणीत्वाद् ब्रह्माग्निरिति युक्तमित्यर्थः ॥ एवं श्रुतात्मादिकशब्दमु
ख्यत्वे लोकदेहाग्निप्रसिद्धलिंगसत्वात् सर्वात्मकप्रार्थकएव शब्दो वैश्वानरनाम्नोन्नत्वेन तु जाठरोऽग्निः॰ ॥२८॥ पश्चाद्यु
तानोपितहो मर्यायमाल्लिंगात्त दृष्यापरमात्मनयुक्तः॰ तस्माद्ब्रह्मयोगार्थकएवशब्दो वैश्वानराख्या ॥ निष्पदत्तेषव ॥ अ
उक्तोयोगार्थसमर्थयन्ति पूर्वोक्तादिनात्रात्मादिशब्दस्य मुख्यत्वे लोकदेहाख्यलिंगस्य च सत्वादित्यर्थः ॥ सर्वेति
सर्वात्मकत्वासाधारणश्च तद्बोधकएव वैश्वानरशब्द इत्यर्थः ॥ नयुक्तमिति जाठरे समानो पुरणीयाग्नित्रतादेसकाप्रा
दीश्वरे सर्वकारणे सहजगुणमर्दृष्ट्वा देवलवत्वादिति भावः ॥ तथैवेति योगार्थकमेवेत्यर्थः ॥ उपासकस्यातिथि भो
जनामेयथोक्तविधोगतयाविधिः स्यात् प्राणाग्निहोत्रस्य तदर्थमग्नित्रेतादिकैः कल्पितत्वमीश्वरस्य स्यात् ॥३१॥
वैश्वानरोपासकस्यातिथिभोजनात्पूर्वं प्राणाग्निहोत्रस्य विधौ गत्वेन विधानं स्यादित्यर्थः ॥ उपासना

स्थाने हृदादिके बुद्ध्याभिव्यक्तस्तत्र या प्रमा तस्य ः युक्तं भवेद्यथा कूपाकाशस्य प्रादेशमात्रत्वमिति त्याश्मरथ्यो ॥२९॥
ननु परमात्मपरिग्रहे कथं प्रादेशमात्रश्रुतिरित्यत उक्तमभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य इति सूत्रं तस्यार्थमाह उपा
वेदां० सनेति मन्त्रो नामुपासकानां कृपानिधानस्य कृतेस्त्येषा मनुग्रहाय हृदयादिप्रदेशेष्वभिव्यक्तत्वात्प्राद
शमात्रत्वे युक्तमित्याश्मरथ्य आचार्यः प्राहेत्यर्थः प्रादेशमात्रे हृद्यंबुजे बलान्निष्ठचिन्तेन महेशस्य
ध्यानादितिशास्त्रवादनिस्तत्रस्थ यथा तत्र स्थामि ता: पदार्थाः ॥३०॥ अनुस्मृतेर्बादरि रिति सूत्रा
६० र्थमाह प्रादेशेति ध्यानात् ॥ तत्र प्रादेशमात्रत्वमिति बादरिस्त्वाह यथा प्रस्थपरिमितास्तंडुलादिपदार्थाः ६०
प्रस्थाइत्युच्यंते तद्वदित्यर्थः ॥ मूर्द्धादिकं यच्चिबुकांतमंगं प्रादेशमात्रं पुरुषस्य लोके । तस्मिन्नुपास्तिप्र
तिपादनेन प्रादेशमात्रत्वमिदं शिवस्य ॥३१॥ तन्मात्रता पलिवशान्नमुक्ता प्रादेशमात्रश्रुतिरित्यवो
चत् ॥ श्रीजैमिनिर्नाम मुनिस्तथापि हि श्रुत्यंतरं दर्शयतीदृमेव ॥३२॥ संपत्तेरितिजैमिनिस्तथाहि द
र्शयतीति सूत्रस्यार्थं संगृह्णाति मूर्द्धादिकामित्यादिनाद्दं ॥ संपन्नमितिशेषः ॥ तन्मात्रेति प्रादेशमा

त्रत्वसंपत्तिवशेनेत्यर्थः तथा संपत्तिदानादेवमेव प्रादेशमात्रत्वमेवेत्यर्थः ॥ द्युलोकमुख्यावयवान् [illegible]ङ्गिवस्य सं
पादयन्पृच्छति मस्तकादौ प्रादेशमात्रात्मकताविशेषश्च श्रूयते हि वाजसनेयिवाक्ये ॥ ॥ २१ ॥ तथाहि दृशीय
तील्यत्नर्द्विरतोति द्युलोकेति पृथुवेति मनुष्यमूर्धादिचुबुकान्तावयवकत्वेत्यर्थः प्रादेशेति प्रादेशमात्रत्वसंपत्ति
मित्यर्थः वाक्यमिति प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नाः स्तथा तु व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेश
मात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति चक्षुषी उपदिश
न्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति मुख्यमाकाश
मुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानर इति चुबुकमुपदिश
न्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति ब्राह्मणमित्यर्थः परमेश्वरमप्रादेशमात्रमपि प्रादेशमात्रत्वेन संपत्त्या
प्रादेशमात्रमिव सम्यग्विदितवन्तो यूयमस्त्वेवं न मन्ये प्रत्यक्त्वेन संपन्नाः प्राप्तवन्तो हि पूर्वकाले तत्तावा
युष्मास्वेतत्प्रादुष्प्रश्नतो नवयवानेवन्यामि यथा प्रादेशमात्रमेव वैश्वानरं संपादयिष्यामीति प्राचीन
शालादीन्प्रत्यश्वपतिः कै[illegible]के प्रो नाम राजा वा चक्रिकुर्वाण्णीत्यर्ज्जौ स्वस्य मूर्धानमुपदिशन्। कानाम्नामादर्शयन्

वे०टी०

स्य वेम लोकादीन् नीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठा द्यौर्वै मूर्धा नरस्यावयववद् इति प्रसिद्धम् मनुष्यमूर्द्धानि अधिदैवत्या
मूर्द्धि द्युलोकस्तद्दृष्टिः कार्येत्याह एवमेव स्वस्य चक्षुषी दर्शयन् सुतेजाः सूर्यो वै मुखं नरस्य चक्षुरिति
प्रसिद्धं चक्षुषि वैश्वानरस्य अधिदैवं पदादित्याख्ये चक्षुस्तद्दृष्टिः कार्येत्याह त्वर्थः ॥ तिष्ठत्यतीत्यु
६१ ति त्रिवृतिष्ठ द्योनी मम मूर्द्धा मम मस्तकं स्यात् । मनुष्यमूर्द्धा मुखनमूर्द्धदृष्टिः कार्येत्युवाचाश्वपतिर्मु ६१
नीस्तात् ॥ ४३ ॥ सहोवाच मूर्द्धानमित्यादिश्रुतिभागार्थसारं ज्ञाति तिष्ठतीत्यादिना भूलोकादीनती
त्य तिष्ठतीति द्योनी मुखनमूर्द्धेत्यर्थः ॥ मनुष्येति उपासको यदस्वं स्वस्य मनुष्यस्येत्यर्थः एवं स्व पीयूषा
वपे वेतदंगं वि सिंतनीयं तदुपासकेन । सूर्यः सुतेजाः परमेश्वचक्षुः मनत्रपनि चितश्रीत्त ॥ कृ
एवमिति स्वांगेषु परमेश्वनांगदृष्टिः कार्येत्यर्थः ॥ त्रातो मुखसीस्थितं खश्रीध्वसंदेहननो विना
को मुखस्य लालापरमेश्वावस्तिास्थिता दर्पस्याश्रुवृपेतुभूमिः ॥ ४६ ॥ प्राणास्यातिप स्वत्तमाख्या वायु
र्देवस्य प्राणस्तद्दृष्टिः ॥ नासिकयोः कार्येत्यर्थः । संदेहति देशस्य देहमध्यात्मकवकुल्लाख्या कायादृष्टिर्मु

× स्य नासे ३ × यं तस्य प४त ल्वी ४

खावच्छिन्नाकाशे कार्येत्यर्थः वस्तीति वस्तिस्थनम्पि पदवाच्यापां दृष्टि लीलासु कार्मेत्यर्थः चुबुकमिति मुखा
४नी४ वसाना धनफलकप्रतिष्ठापदवाच्या वेधुवानां पादतुत्तरां पृथिवीप्रदृष्ट्येत्यर्थः॥ दिवस्त्वतिष्ठात्वमुप
वदंति स्वेः सुवेजस्त्वगुणी तथान्ये तत्पादिपि धारवीतत्र धर्मो यो मोक्षे स्त्वा तनो पासनमेकमेव॥४०॥ नचा
त्ववेषमवेश्वानन्ति श्वा स्वान्ति दावासुगुणव्यवस्था॥ प्रादेशमात्रश्रुतितोल्पसत्त्वाछ्वा स्वाविन्नेदपि
नानिर्घते तत्र॥४१॥ तथापीति धर्मयो मा दुर्मोपसीत्त्वादित्यर्थः॥ पश्चीतन्त्र माह स्वाख्यानिदतितित्त यानेदे
नेत्यर्थः तत्र उपासनमित्यर्थः॥ मूर्द्धादिके यत्तु बुकी तमुन्नीतदं तनालक चयेति चेन्न॥ अतापि सर्वेश्व
परिग्रहेपि श्रोत्पूर्वमात्रश्रुतिन्यूनता स्यात्॥४२॥ आमनंतीति तनमसिताभेतितस्य चार्थसंग्रहणाति मूर्द्धादि
कामितिघर्यावीतीति यस्यैषानंतो व्यक्त आत्मा सोविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सो विमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठि
तइति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति के वरणा का नासीति सर्वाणींद्रियकृतानि पापानि वि
रणानासीति कतमच्चास्य स्थानं भवतीति भ्रुवो घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्युलोकस्य परस्य च संधि र्भवति

२४ वारयतीति नाशयतीति४

तीतिजाबालाश्रुतिरित्यर्थः॥ यानेनत्राज्ञात्मा रवलुड्डविजाया। कथं विज्ञानेन तम हेमाहस्त्री॥ इत्यत्रिपद्यः प्रश्न
गो मुनीन्द्र प्रश्नचनास्ति ष्ठति सो विमुक्तो॥४३॥ कामादिदोषो धनिबद्धजीवे भेदप्रकल्प्य स्वयमात्मनो
वेदां० तिजीवस्थले प्राह सयाज्ञवल्क्यो नास्याभुवो मध्ये इत्तिपद्य॥४४॥ जाबालोपानेयद्वाक्यार्थमाह
यानेनद्दत्यादिना॥ आत्मनीतिप्रजमाविति पूर्वेणान्वयः पद्य इति सो विमुक्तः॥ कस्मिन्नवतिष्ठितं
६२ इतिपद्य इत्यर्थः। सर्वेन्द्रियो स्याधनिवाचकत्वाद् भुमम भूपा कल्पाम नास्यात्मा दोषोभ्वतान्त्राशय ली ६२
तिनासीत्येवं जमोत्तो परिपृच्छतस्म॥४५॥ केवलेनेत्यादिना पृच्छतेत्र स्वेभ्य त्रये तोक्ष ला मा शी पुत्रा पै
त्रास्त्येत्यर्थः॥ जीवाश्रया द्वन्मता इति नियम्य जीवद्वामा वियं तु सी प्रत्यस्य त्र धिष्ठ नत ख्या नालं योर्दोष
विनाशफलमित्यर्थः जीवाश्रयेप्रत्यक्तजीकं पाश्रयेत्यर्थः॥ विशेषाजिज्ञासुहेनस्य तत्र सांधिस्तयोः
स्तान ... । संधिस्तयो नेजा वि वित्तनीयस्स धिष्ठ लो कुस्यपन स्पचेति॥४६॥ विशेषायात्तेत्यत्र पर्ध का
नः तत्रापि स्यान विशेषजिज्ञासा मुनिरित्यन्वयः कर्तेमद्येति स्थानविशेषजिज्ञासमापृच्छत इत्यर्थः प
×मितिस्म वक्ति ४× जीवाश्रयुद्यारतई ष्वरस्य स्थानं हि नासी वरागाच्च तस्मात॥ मुक्तेन वेद्यो ष विना चाकृति नास्यान्न भो मित्य वधेय× ४
४× मन्त्र ४४॥×४

वीग्नौ मध्यपदार्थे स्फुरद्यत्ती त्याहसंधिनिति तत्वोर्थः स यि स्तद्देवस्या नामिति श्रुतौ यो जनापरस्येति ब्रह्म
लोकस्येत्यर्थः स्वत्रि सः लोकस्य धित्वेनन्नू नासो सौ धिध्वि तनीय यद्ब्रुलत्त माद्धी स्यनिष्ठश्टेर्यः ॥ तद्देश्वा
नवाचर्यश्री मेरे आपास्ति तत्य रो नजाद्याादिकार्थ हि वेश्वानन पदादिके ॥ ४५ ॥ आधिकेनणार्थमु
पसंहरति तदि श्वानेनेति ततू तस्मादित्यर्थः नत्र विमुक्तास्यितवि श्वनाथवेश्वानरैश्वत्य गतिन्नमी श्री ॥
मृद्दा दित्वैर्के गेचुवुकावसानेविचिंतनीय मुद्धुवर्यमूर्ति ॥ ४६ ॥ विमुक्ते संगे श्रुतिनित्ति स्तुतो यः सदा विमु
क्तो न विमुच्यती यः ॥ विमुक्तिदृत्तान्न विमुंचतान्नो स विश्वनिष्ठोप्य विमुक्त निष्ठः ॥ ४७ ॥ श्री काशीश्वनाम
दन वेश्वानमात्मान मनु संधत्ते नजे विमुक्तेति न्दे मंक्तः श्रीमुद्धुउत्त मामविश्वाधिकं श्री शिवकाशी
कास्यः ॥ यत्वात्मना यन हितानर्कं मे स्वप्ने विकारौ दू पयोपदिष्टौ ॥ ४८ ॥ यत्पात्मनेति मन्या सिद्ध्यरात्म
यः काहं मरुपायुत्ताति निवः सू मतिः श्री तत्त्व भक्ताधिके ग्रः स्याद्व पुत्रोपार्जितपुत्रपे लभ्यः काशीश्वना

×५१ ×तां१

नुग्रहबीजसूत्रं ॥ ५१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशिवरामानंदतीर्थश्रीचरणशिष्यस्वप्रकाशात्मानंदती
वेदां० र्थस्य कृतौ वेदान्तन्यायमालाव्याख्याने प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ निर्विशे ६३
षश्रुतानां नियोगार्थकतुल्यानि वाक्यानि वाक्यानि विघ्नं तेन तत्समन्वयमुच्यते ॥ १ ॥ यस्मिन्नविनाश्यसेन्द्रिय
देवसूत्रमव्याकृतं कल्पितमप्रमेयं । तमेवज्ञानोथाविसृज्य सर्वं सर्वाश्रयं प्रत्यगभिन्नमेव ॥ २ ॥ विमुच्यया
६२ नात्मवचोसिवाणि विमाकपूर्वात्म[illegible] यसुषिमुक्तो वेदः ॥ ३ ॥
घूर्णं तनिमिषग्रहणादिवाक्यस्य द्विगुणपगर्भस्तु मनः पदोक्तं । प्राणास्त्वधिष्ठानसुनामवेधुरवासर्वव ४
र्त्तिवकानस्तं ॥ ४ ॥ यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतं मनः सहप्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं विजानथ आत्मान
मन्यावाचो विमुंचथा मृतस्यैष सेतुरिति विषयवाक्यार्थमाहयस्मिन्नित्यादिना सेंद्रियेति इंद्रियदेवस
त्तसहितमित्यर्थः वाणीति वाग्विसर्गपूर्वकेत्यर्थः कर्मोति मात्वकुति मुमुक्षुरुपदिशतीत्यर्थः अमृतस्यैष से ४
तुरित्यस्यार्थः स सानेत्यादि अधिष्ठानेति सर्वाश्रकर्मोति मात्वकुतिर्मुमुक्षु इंद्रियाधिष्ठानदेवता इत्यर्थः ॥ घुच्चादि
१ × यः समस्तायय सेतुरमृतत्वस्य धारणात् ॥ ज्ञानेवायस्यहेतुःस्यान्मुक्तिदः सोस्मुहं हरिः ॥ ×
× धारणात् सेतुरित्यन्वयः ॥ ×१

३ × पत्सत्वे सेतुपदोक्तितं तत्त्वबंधहेतुर्निगलादिकं नोपा॥ सेतुवृथता स्यादिति पारवत्वं न अ सेतो नं तम पारमित त्या ×

कस्यापत्तेनं प्रधानं भेदोक्तिः॥ सेतुपदश्रुतेश्च भेदव्यपदेशात्तस्यातिमेव द्विषष्ठीप्रश्नोऽमृतं नाम तानि सन्मेवापा॥ पूर्वपक्ष
माह सेत्वादीति नेदं तिद्रमृतस्य सेतुरिति षष्ठी सतो नम्यताद्भिर्दरि नेवदित्यर्थः अस्तु नेदिति चेत् किं सेतुपदेन ब्रह्मोक्तेः
×५३ पानवत्वं वा बंधहेतुत्वे वा नाद्य इत्याह ब्रह्मेति॥ निर्मंत्र प्रधानं तु विमुक्तजीवा द्वंद्व स्पजीवस्याहि भोग्यमेतत्तु॥ स्वभाव वा
व्यात्म पदं तु स्मात्प्रधानमेतज्जगदात्मयः स्यात्तु॥ अ॥ सेतुपदेन ब्रह्मोक्तौ तस्यामृतत्वेनाम्नाड्ढेदोने तिप
त्रातियद्वैगुण मुक्ते तत्स्वपत्तेनास्तीत्याह तन्निन्त्रामिति विमुक्ते पमत शब्दाद्यः भोग्यमिति तथा चामृतस्यावि
यपदेश मेहितोतितिभावः द्वितीये प्रधानमेवस्यादित्यपि प्रत्याह्वयत्वामेति न त्वतो यदुत्पाह न चेति॥ निगला
दिकानां सेत्वर्थता स्यादित्यत्रेणान्वयः बंधहेतुत्वे सेतुत्वे चन्निगलादिकानामपि सेतुपदत्वे ता स्यादित्यर्थः
श्रुता वात्मशब्दस्यापपत्तिमाह स्वभावेति॥ अत्रोच्यते अत्र स्वेव विश्वायतने स्वशब्दादात्मानामित्यात्मपदश्रुणं
स्यात् मुक्तोपसृप्यत्वस मो स्याच्च तु प्रधानादिकमन्तर्वन्ते॥ या॥ स्वशब्दादित्येतद्दृश्यमाणाति आत्मानामेति
त्वं तत्त्वेन मुक्तोपसृप्यत्वव्यपदेशादिति सत्रमुपादत्त मुक्तेति आदि पदार्थो जीव॥ श्रुता वा वेधा दिक
दोषमुक्तः ध्यापंपरब्रह्म समीतिनतोधुम्बादिसर्वायतनं तदव मुक्तोपसृप्यं हि तदेव नान्यत्॥ ८॥ सूत्रं वा

कर्मातिश्रुतावितिहिः प्रसिद्धार्थः यदा सर्वे प्रमुच्यंते इत्याद्येव ब्रह्मैव ब्रह्मसिद्धमित्यर्थः ॥ नामादिहीनोऽगतसंध्याय: सन्
वेदां० निष्कलमयो योऽहृदितस्य विष्णोः । प्रकाशाते दृष्टम हे स्वनो सावज्ञानहीनः परमें दिव्या ॥ ॥ यदा हृदिस्थाः सकलावि
निष्ठाः कामादयो धाम्रततमत्तिमर्त्यः इत्यादिकासु श्रुतिषु प्रसिद्धो मुक्तोपसृप्यः परमेश्वरः ॥ ॥ श्रुता विमुक्त
विरक्तो तत्नामादौ तिहृदयग्रंथिरूपमिथ्याज्ञाननामंद्वैवाहिहीनो भूत्वेत्यर्थः प्रकाशतद्वत्येतेन [illegible]
६५ नियतेहृदयग्रंथिस्थितिः छिद्यंते सर्वसंशयाः । क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति श्रुत्यर्थः संगृहीतः ६४
दृष्टइति निमित्तसप्तमी श्रुतौ दर्शनार्थमित्यर्थः ॥ अज्ञानतिनाम रूपकारणाविद्यातो मुक्त इत्यर्थः दिव्यंत्र
खेऽङ्गविद्धा तु परं श्रुत्याकृतात्पनं ब्रह्मस्पर्शेतत्र आत्महे[illegible]न प्रज्ञो तो इत्यर्थः दृष्ट्वा दिदिव्यामित्येतेन तत्का विद्धि
नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति श्रुत्यर्थः संगृहीतः । हिमाद्रस्पर्वैतेश्रुत्येतत्र प्रसिद्धिं द
र्शयति दृष्टत्वादिनाज्ञानावस्थायामित्यर्थः पुनर्जन्मसंपादककर्मज्ञानावास्थांवक्तुमयति ॥ मर्त्य इत्य
तेन यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवतीति श्रुत्यर्थः संगृहीतः देहाद्यहं बुद्धि

४त१

सा च विद्यात्त्वज्ञानादेव तत एव नाशः देहाध्यासो देहरूपो नैव स्यात्तस्मात् प्राग्देहाध्यासानर्थमोहयोगः ॥१२॥ ज्ञाना
विद्यादिदोषान्निर्मुक्तो नाति देहादीति देहादिष्वहं ममास्मीत्यात्मबुद्धि न विद्येत्यर्थः तत्त्वज्ञानाद्या विद्यितस्य
आत्मत्वेन गृहीते देहस्य प्रज्ञादौ तत एव च अविद्या तत एव नाश इत्यर्थः मिथ्याध्याये बाधादिषु नोपिहं तत्र हं इम
×ष्ट॰चे॰४ नो रूपान्विहितेति । स्वयं विनष्टोऽस्मि पर्यर्थः स्वोपोपदेशो न विहन्तिवान्यान् ॥ ॥ अहं ब्रह्मास्मीति प्राद्भ्म
नैक दाविद्भुत्तानपतो ज्ञानसाधनानुष्ठानहीनानां ब्रह्मज्ञानाभिमानिनः अत्पाहमिथ्येति ब्रह्मत्ति
स्तत्त्वमात्मानं मन्यतद्भूतितपोऽर्थः ननु ब्रह्मज्ञानी देहादिघनात्मानामत्वादित्यर्थः हंत्तेति नवेदआत्म्वर्थेवा॥
तद्वाविशब्दार्थवणात्त्वघानं बुद्ध्यादिवस्थापतनं नहिस्यात्तु आत्माघसाधानेण प्रारब्धयोगात्त सर्वज्ञत
दिक्रवणान्नजीवः ॥१४॥ नानुमानमतद्वद्दादितिसूत्रार्थसंग्रहः ज्ञातितद्दीनीति प्रत्युत्तपः सर्वज्ञः सर्व
विदित्यादिनातद्धिनोऽपि प्रवृत्त्यवणा च्चेत्याहत्र आत्मोदीतिय घण्णात्म प्रबोद्धजीवसाधारणत्वपापिसर्व
त्वज्ञत्वादिकं तस्मिन्नास्तित्य तद्वद्वादेवनजीवापीति प्रासक्त्वेतिसूत्रार्थसूचयति सर्वज्ञत्वादीति॥

त२

कास्मिन्विबुद्ध सकलंविबुद्धमित्येवमादौ कथ्यमानेन विज्ञेयः स्यात्स्य क्रियेयं च ततो न जीवो ज्ञात्रादिशब्दव्यपदे
वेदां० शात्॥ ५॥ एकेन नामादिति सूत्रार्थसंगतिं ज्ञाति कास्मिन्निति कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातामि
त्येवमादौ उपक्रमे कथ्यमानेन परमात्मनः प्रक्रियाप्रकरणमित्यर्थः। [illegible] अप्यर्थ ६५
स्य फाम• ततोपि न जीवद्वत्यान्यपः नेदव्यपदेशादिति सूत्रार्थमाह ज्ञात्रादीति तत्र मेवेद्यकं ज्ञानं प्रतिज्ञा
६५ तज्ज्ञेयमानेन भेदोक्तेरित्यर्थः जीवस्य मुमुक्षुत्वेन ज्ञातृत्वात्स्य निरोधा ड्वयं धुम्वाद्यायतनं ब्रह्मेति भावः॥
धुम्वादिकस्यचिंतनेन जीवः श्रुतावन स्थान्निति के भावस्य ॥ स्थित्यदुदासीनत यावित्तत्वाज्जीवस्यक
र्मात्थ फलस्य चान्ने ॥६॥ स्थित्यदनाभ्यां चेति सूत्रार्थमाह ध्यान्येति श्रुतावितिद्वा सुपर्णेति श्रुताव
नश्नन्निति ब्रह्मण उदासीनतया स्थितत्वोक्तेस्त्वात् जीवस्य पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्यदनस्य चोक्तत्वादित्य
×व२ र्थः। स्वाभाविकस्य न चात्मभावसत्ववस्तुकीत्ये वचनत्स्वभावे। इति देवन्नभोगा स्य निर्णयकं• स्यात्तस्मा
त्पेनेम•सकलाम्रपोत्रात्॥ अस्य आत्मशब्दस्येत्यर्थः। न चात्र विप्रवायत्तनत्वकीत्यीभानासत्वंप

२× सर्वं ब्रह्मेति बाधायां सामानाधिकरण्यं सर्वो दृष्टेनहीशस्य विधानं सर्वं वा नाऽस्य अनेकरसत्वाभावे

निशं कृत्वा ॥ अत्रैवकानेकपदस्येनविक्षेपमेतत्खलु निर्विशेषं ॥ स्यात् अत्र तमेवैकं जानथेत्यत्र तत्पदं । यथै
व पिंडो लवणस्य सांतर्बाह्यविजातीयरसेन शून्यः । सर्वोप्येवं देवः सत्तसाप्यात्माचिदेकरूपो भवतीति वा
क्यार्थः ॥ प्रोक्तार्थे सपथाऽसैंधवघनोनंतनोबोत्प्रइत्यादिश्रुतिवाक्यसंवादमपि तिपयेवेति ॥ सर्वं ब्रह्मे
ति श्रुतिमित्यत आह सर्वमितीदमित्यस्य ब्रह्मणद्वितीयं ॥ किं त्वमेवं घनेतत्त्वविधानमुत्पाद्य पामर्थं सेतु
पदं दर्शयति स्यात् मद्याभुत्पो जलधारकस्य सेतुः प्रसिद्धो न तथा प्रधानं ॥ २१ ॥ सेतुपदं तिष्ठति पिपासवत्त्व
साध्यवत्वादिकैर्मुख्यसत्वव्याप्तिर्यानि तथापि सेतोर्जलादिवैधनरूपं यद्विधारणत्वं तदेवकारेणिचार्थत्वेपि
सेतुपदार्थैकदेशत्वात् गुणत्वेन ग्राह्यं न तु तद्वहिर्भूतपारत्वादिकं । सिनोति बध्नातीति सेतुः पदार्थो
नगर्गिहिविधारणमिति भावः । स्यात्पारत्वेन गुणेनैसर्वविधानकत्वेनैतत्वतत्पात्मा द्वादीनतीति सु
यः तस्मिन्नितो वा ब्रह्मज्ञानेनेत्यर्थः गुणेन विधानकत्वगुणेनेत्यर्थः ॥ ब्रह्मामृतत्वेदपि [illegible]
२× पोष्ठा नेनत्वर्थं श्रुतं तालेनचा ज्ञाताभिदेतत्तत्स्था स्याज्ञातनूपारम्ततां चत्तस्य त्युक्तिर्हिसुक्तेत्यमृतत्वसहं ॥ २३ ॥
३× तस्मादिदं ब्रह्मणि तस्मिन्नितो वा प्रवर्तते सेतुपदं गुणेन ॥ २२ ॥ स्यात्पारत्वेनेति प्रधानमित्यनुषंगः । त× ३

सोहमितिज्ञात्वा ब्रह्म मोक्षात्मकेन तत्वज्ञातामित्यर्थः॥ मुक्तिः॥ अमृतस्यैवसेतु रिति व्यपदेशाऽत्यर्थः सेतुः
स्यादित्यनुषंगः सेतुर्मैलैर्धारयतीति यथा कूलाम्भस्तत्वं तत्तयैव धत्ते। यद्वात्मबोधो भवतीति सेतुर्विजा
नस्य त्वेवमुपास्यित्वात्॥२४॥ स्तंभवमितित्यनेनेत्यर्थः सेतुः प्रवाहस्य निरोधत्तेंभसः समृद्धिमत्रा
तन्तुनेयं चैव॥ तथा मृषाज्ञाननिवारणोपायं श्रेयः स सेतुर्घयति सेतुः॥२५॥ अत्र लोपकर्त्यर्थः अन
सा जलस्य समृद्धिमित्यर्थः मृषाज्ञानं मिथ्याज्ञानं सः॥ आत्मबोध इत्यर्थः॥ अदृश्यताघुणक्षरन्यायेन स्ति
ह्यघुण्वादिवाब्रह्मरूपं तत्वमेतत्॥ तद्वाक्यम् अध्यापनान्तरापि तत्। सप्तपंचार्थमथ्यैनय स्यात्॥२६॥
घुण्वादीति घुण्वादिवाच्यः यस्मिन् विश्रान्तिरिति वाक्यस्य ब्रह्मरूपत्वमित्यर्थः। सिद्धत्वेहेतुः तस्यापेति॥ त
भूतयोनेः परमात्मभावः स्फुटीकृतः सेतुपदार्थकीर्त्या॥ घुण्वाद्यधिष्ठानमतः प्रपंचस्याद्भुतस्य वावि
द्येयमिहेति सिद्धं॥२७॥ तद्भूतेति तत्स्य एवमूतयोनि मित्यर्थः स्वेपोनत्युक्तौ पनिहत्याधिष्ठानप्रार्थ
मुपसंहारत्युत्तमा इदं नयनं ब्रह्मैव विद्वेयं स्यादित्यन्वयः॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्॥ अल्पसुखे मा
×यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति सुखरूपता॥ इत्यादिश्रुतिभिर्दर्शितो भूमा परमो मम्यहं। विभुः॥१॥×१

६६

×यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं ।×५

स्ति सुखं ॥ भूमा भूमा विचार्यः सुखमिच्छतेति । श्रुत्वा विशेषेण चनानदे तोजिज्ञासमाने तु सनत्कुमारः ॥१॥
भूम्नः समस्तव्यवहाररहितानाद्वितीयवतोलक्षणमाह तस्मै यत्रान्यदित्यादिगिनातदेवस्पष्टीचकारवय
त्तिरकृतो सोऽपि ॥ लोपो बहोर्भूरवबहोनितीमच्चन्तिकानलोपे सति भूमशब्दः पृथ्व्यादिभ्य इमनिच्चत्त
मेमभंतो मात्रार्थकोऽयं चापि सुखसिद्धं ॥३॥ तथापि विधर्मिणामपि सेत्स्युष्क्तयोरनेदस्यविवक्षया त्र
यदेव सर्वव्यवहाररहितं पूर्णं च तद्वस्तु ब्रह्मैव भूमा ॥४॥ भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो
विजिज्ञास इति यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृ ×त्प६
णोत्यन्यद्विजानाति तदल्पमित्यादिवाक्यस्यार्थमाह अल्पे सुखं नास्तीत्यादिना इतीदं सनत्कुमारोक्तं श्रुत्वा तं भू
मानं विशेषेण जिज्ञासमाने [illegible] सति सनत्कुमारस्त्वाह भूम्नश्च । लोपश्चेति बहोर्लोपो भू च बहोरिति सूत्रेण
इमनि प्रत्ययस्य इकारस्य लोपे सति भू इत्यादेशे च निष्पन्नो भूमशब्दः । पृथ्व्यादीति पृथ्व्यादिभ्य इमनिज्वे
नइमनप्रत्ययं तदुत्पत्त्यर्थं तत्र योऽधर्मधर्मिणोरनित्यार्थः श्रुत्वा चायतनं जिह्वेतुकं घ्राणात्मभावदृतः प्राणो

×यो वै भूमेति । तदेव विवृणोति ×४

ती २ २.४ प्रश्नविनैवो कृतया नमूत्रः ॥४

पीतात्म शरूस्यत्र योगा लन्नत्युज्यते ॥४॥ अर्हेपि कों संगति माहत्युम्बिति आह पूर्वमुक्तमित्यन्वयः नामोपी ह
तितत्ति शोकमात्म विदित्यत्र अब्रह्मणएपि प्रयोगादित्यर्थः। नाम्नाअभूमानवैत्ति दुन्नो
वेदां० किंनाम ततो भूयसइति पृष्टो वाग्भूयसी नाम तन्दृत्युवाच॥ घानेदन्मेवाप्येणात्वरवर्त्तिनोस्मात्प्राणा
द्विर्किंभूयइती हृष्टः प्राणादिदंभूयइत्ती रित्तं वा प्राणसत्तोभूमपदार्थ एव॥२॥ पूर्वपक्षमाह प्राणात्रेत्या
६७ दिनाईनि तैवानचेत्पनुषेगः प्राणस्तत इति अत्रावाधेरूपः अस्मोलनंभेदादृष्टभेदद् शीनात्तभूमत्रस्तुप्रा ६७
णात्परं भूयः प्रश्नंविनैवोक्तत्वात्प्राणादभिन्नत्वमिति नाव॥ प्राणस्यभूमप्रतिपत्तिहेतुः पूर्वस्तुनामादि
कनेमवर्गः किंवा नभसस्तुत्ति सान्निरूपः प्राणस्ततोभूमपदादितः स्यात्॥ प्राणस्यैवभूमत्वेकथंनाना
मादीनामपि भूम्नां सत्वादित्यत आह प्राणत्वे तितेवांभूमत्वमापेक्षिकमितिभावः आत्मस्वितत्वे
तिष्ठेसामित्यात्माप्रकृत स्तत इत्यात्मप्रकरणाद्वाघ्यसान्निधानमितिहेतोश्चेत॥ सान्निधानं प्रा
णसन्निधिनित्यर्थः॥ नामब्रह्मेत्युपास्ते तिप्रतीकवदनत्वेतः अब्रह्मविषयत्वस्यनिर्णयात्कुलान स्योत्रा॥१०॥

१४ विभिन्नार्थः प्रश्नः संगच्छते प्राप्ति ॥४॥ आत्मप्रश्नत्वमेव नास्तीत्याह नामेत्यादिना नाम ब्रह्मेत्युपास्ति तुल्य
ब्रह्मत्वापित्तस्येत्यात्पूर्वेषां ब्रह्मत्वोनचानन्त्यत्वं तस्य स्यात्त्वन्वयः ॥ नामादिकाप्राणान्तमुपास्यवर्गमतीत्य वः श्रे
ष्ठमनं वदेत्सः ॥ एषो तु वा अतिवदीतिपुनरुक्तत्वे तिब्रूयान्नचापह्नुवमस्य कुर्यात् ॥१॥ इतीनितं प्राणविदं तमत
त्वरात्त्वनामत्यपच सत्यवाणीं ॥ ध्यानादिके चैवविधायमूल्ला सामीपित्त्वाद्ब्रह्मतोनस्ववा ॥ आनन्त्येष
×प्र४ तु वा अतिवदतीतितु शब्देन प्राणं प्रकृत्य विद्वान्न प्राणोपास्त्यतत आहे नामादिकेति नामआदिर्यस्यास
नामादिके आ प्राणान्ते पस्यमत्वः आ प्राणान्तः नामादिके अस्त्वा सोवाशान्ते स्थितितत्योपत्नामित्यर्थः सः अति
वादीत्यन्वयः ॥ एष तु वा अतिवादेति सौत्ति केन चित्पृष्टः सन् तस्येति ब्रूयात् अतिवादस्मीति ब्रूयादित्यर्थः
ब्रूमीति नमितितं चेत् ब्रूयुः अतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीतेत्युक्तमित्यर्थः ॥ एतत्पदादि
दृष्टान्तुवाश्रुतिवद्दीत्यत्र इत्यतिप दादित्यर्थः ॥ ध्यानादित्यादिशब्दान्मनननश्रद्धादिग्रहणं प्राण इत्यर्थः ॥ ना
माद्युपास्ति त्रवणोत्तिवादित्वनिस्पते तत्र तु शब्दतोहिततस्तु शब्दः प्रकृतत्वमस्य प्राणस्य नेवशत्त्वादित्यर्थं ॥१८॥
प्राणः पित्तेत्यादिक वाक्यतोस्य सर्वात्मत्ता नचान्नपदादिके चाप्राणपर्दिकीस्यादितिचात्मविधानामादिके

प्राणविच्छिंतनं स्यात्तु ॥२५॥ प्राणविच्छिंतनमिति नामारोप्राणदृष्टेः तमितिश्लोकमात्मविदित्तिश्रुतस्त्वप्राम

णपाछिकनिवृत्तिकल्पेयुक्तमिति भावः ॥ सुप्तोसमस्तेंद्रियवृत्तिलोपे प्राणस्यसद्भावस्मीमरणंतु ॥ नूनंश्च प

वेदां० लक्षणमिति तीतनाप्राणोपि संयोजयितुं हि शक्यः ॥१६॥ स्वप्नान्पदायपश्यतिनेवजीवस्तदासुखंयत्नदपीह ६८

देहः ॥ नवत्पवत्स्वपेनतु हेतुजं स्यादिति श्रुतेस्तस्यसुखात्मकत्वे ॥१७॥ द्रुतिश्रुतेनितिश्रेत्रेष्ठद्वः स्वप्नान्नप

६८ श्यत्यपश्यदेतस्मिन्शरीरेसुखेस्नवतीतिस्वप्नादर्शा न काल एव सुखश्रवणादित्यर्थः ॥ तदपीतित्तदपि

देहेनवतिनतु हेतुजं स्यात्तदहेत्वेतन्नसाध्यं स्यादितिश्रुतेनवतीत्युनेनसूचितं ॥ अत्रोच्यते । प्राणस्यत

त्वादिहन्तुमकीन्त्योप्राणोनभूमाहविनेवनूमा ॥ तदूर्ध्वमुक्तौ सत्तु तद्विभिन्नोवागादिनामादितएवपर्यन्तं ॥ स्यानूमा

प्राणलिन्नः श्रवाध्यायेत्तस्मादूर्ध्वमुपदिष्टत्वात् नामादेतुपर्युक्तवागादिविदिस्पष्टिप्रेत्याहतदूर्ध्वमिति

वागादीनिवागादिकेनामादिकाद्भिन्नमेवयथा तथोत्यर्थः ॥ सएष भूमप्रसन्नोनवतीहजीवस्तातंसुषुप्ति

खलु संप्रसादः । प्राणः सुषुप्तौ पाति तिष्ठतीति संप्रसादोन्ति विवक्षितः स्यात्तु ॥२०॥ सूत्रे प्राणपदंनत्व

नञाहसम्पगितिलिन्नूनं प्राणस्य प्राणः कथितं तुत्यर्थः प्राणस्त्वं वादिलमुपसत्यतस्माद्भावत्तेयन ब्रह्मविदां जगाद ॥

x६५

एवात्त्विति मैत्रवचोऽति तस्मात्सत्याभिधं ब्रह्म तद्दृष्ट्वा मुक्तौ ॥१५॥ एषतिति एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिव
दतीतिवाक्यमित्यर्थः विधीयते गुणाः सत्यवदनं प्राणवेदिनः इतिचेदुक्तताबाधित्वाद्याश्रुतिबाधनं ॥२१॥
मः सत्येनातिवदति सोऽतिवादीतिवाक्यतः अतिवादित्वहेतुत्वं सत्यस्यप्यवबाध्यते ॥२२॥ अतोऽतिवदने हेतु
सत्याख्यं ब्रह्म युज्यते विषयत्वेन हेतुत्वात्तत्तीयानाप्यसंगता ॥२३॥ हेतुत्वादितित्र्यवेद [illegible] नं प्रति सत्यस्य ×ति ४
विषयत्वेन हेतुत्वादित्यर्थः सत्यवाग्गुणविध्यर्थवाक्यं स्यादितिवादिनः प्राणवित्तन्नतोऽपूर्वं तस्यांगस्या
पद्योगिता ॥२४॥ तत्तीयातु नकुप्यते हेतुताबोधिनीतिवा सत्त्वे ब्रह्मणिदृष्टे स्यात्सत्यं ज्ञानमितिश्रुतेः ॥२५॥ तते ×
र्भितत्रातरनीयेति सत्यमिति सत्यमिपदमित्यर्थः ॥ एवं च सत्यश्रुत्यात्र प्राणप्रकरणं गतं ॥ प्रकृतार्थनि
रूपणार्थं तु सा वृथा श्रुतिनेति चेत् ॥२६॥ प्रश्नं विनैवोक्तत्वात्तया यमैतियत्तदिनमत्रतन्न ॥ न प्रश्नभेदान्नियततोऽर्थभे
दो ब्रह्मणोऽपि प्रश्नं विनेदृष्टेः ॥२७॥ दृष्टेः दर्शनादित्यर्थः मैत्रेय्यावक्रुशः पृथ्व्या ब्रह्मणोऽपि भेदप्रसंगादिति
भावः प्रश्नं विनैवोक्तं चतुःश्रुतेश्वेत्तिभ्रमदृष्टेः प्रकृतैकवेदान्तयत्रान्वयान प्रकृतस्य चेत्स्यात्तत्रार्थभेदो भवती
ति बोध्यं ॥२८॥ चतुःश्रुतेः चतुर्वेदिनः पुरुषस्येत्यर्थः एकवेदत्वनुत्वादित्यर्थः प्रकृतेभ्यः एकवेदेभ्यः पुरुषेभ्य इति

वेदां०

यावत्प्राणोत्तमाकपर्यंतमेव तज्ज्ञानं भूतं ब्रवीति स्वयमेव विद्वान्। प्राण इति वादित्वेन निवर्तते न सत्यादि
वादित्वमुदीर्यत इत्येता॥ २४॥ तत्तु न्मुखो याह्व साधनानि सत्यादिघद्रत्ताविबोधसिद्धौ लिंगानि च स्तु
श्रवणादिकानि विविनक्ति सत्यस्य महत्त्वात्तथा॥ २५॥ आकर्षणं तज्ज्ञानं तत्तमेव नारद विद्वान् सनत्कुमारः
स्वयमेव एष तु वा अतिवदति इत्यादिकं ब्रवीति तदर्थः। विज्ञेयेति श्रुतेनेन सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति श्रु
४९ तेर्विज्ञास्यत्वमपि लिंगं सूचितं। संकीर्तनादात्मन एव चादौ तज्ज्ञानं तश्चेव तत्तमे निर्दत्तः॥ सुखाम्पतत्या ४९
दिकधर्मयुक्तो ब्रह्मैव भूमा प्रकृतं न चान॥ २६॥ प्रकरणेश्चाह संकीर्तनादिति तत्मति शोकमात्मविदित्या
त्मनः प्रक्रीत्त्वादित्यर्थः। श्रोतप्रोक्रमाद्वार्थस्तमप्रत्तिश्रद्धानस्पानिव्रत्तत्वादित्यर्थः। धर्मोपपत्तेश्चेति सू
त्रार्थमाह सुखेति। आदिपदाद्यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिनोक्तसर्वव्यवहाराभावादिग्रहः। धर्मयुक्ते धर्मोपप
त्तेरित्यर्थः। किं वात्मतः प्राण इति श्रुतेश्च स्पात्त्व क्रियेयं परमेष्ठस्यास्तवे स्वे महिम्नि स्थितत्त्वस्तु पात्तो भू
मेव पात्रा प्यनुरूप्यते हि॥ आत्मन्वात्मनः प्राण इति क्रमब्राह्मणो ब्रह्मपरमस्तुततः प्रागुक्तो भूमा प्रा

x अत्र सर्वत्राप्या ... अक्षरगणसमाप्ते ९ x ३

ण इत्युक्त आह स स्वे महिम्नीति स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीत्यादिना भूम्न एवाप्रकरणात् सम्
प्तेस्तद्वेदनानुकर्षेण तत्काप्रश्नस्यापि तत्पर्यत्वात् तस्यैवेदं श्रवणमिति तेन प्राणस्य भूमत्वे त्वर्थः पुषात्
प्रकृतो भूमैव स भगवः कस्मिन्नित्यादिवाक्ये सदिति तद्वेदनानुकृष्य तदुपन्यासः सम्बन्धानन्तरमिति प्राके
घ्या सर्वः तदेकदेशस्य हेतस्यापि ग्रहइति न्याये न स्वे महिम्नीत्युक्त्वा स भगवद्वाक्योक्तापि ग्रहणं स्वे महिम्नीतो
x इति ५ महिम्नी यत्र प्रतिष्ठितइत्यस्यानुषंगार्थं तपित्त्वं स्थितत्वमुक्तौ श्लोके श्रुतं प्राणसामान्यं तु गौणमि
ति नावं बुद्ध्याघुपाधौ सति दृश्यनादिरुपाध्यभावेऽपि त्वमेवेत्यत्र तो आत्मन्यसंगत्वविरोधनाय सृणोति
नायं न च पश्यतीति ॥ अत्र प्रश्नप्रवृत्त्यैव समो नित्यं स्यात्सुखात्मता ब्रह्मणश्च बहुत्वेन श्रुतं तन्नैष्यं वस्तु
खात्मतायाः संकीर्तिनित्त्वादसुखे तदन्यत ॥ ३ ॥ यत्तु नूनं तूणं ज्ञातो विप्रोऽज्ञायि हि हुशफां सुखश्रो न
श्रृणोतीत्याघुन्नेनीति तद्रूपमालिं ... आदीत्तिमवेन्नच ... तिदर्शनादिनैव भूमवादित्येवमात्मन्यसंगत्व
ज्ञानार्थं न शृणोतीति न पश्यतीत्यादियं ... पश्यत्येवोक्तमित्यर्थः संकीर्तितीत्यादिति स्तोत्रस्य परमानंदइति
९ x स्मृतौ स भगवः कस्मिन्नित्यादेः श्रुततस्यदात् ॥ आमक्रम समाहे अभूम्न एवानुकर्षतिः ॥ १ ॥ वाक्यशेषस्यतात् दृष्ट्या
तस्यैव प्रकृतत्वतः ॥ परमात्मैव भूमा स्यान्नतु प्राणस्य भूमता ॥ २ ॥ ज्ञात्मानुकर्षणात् तस्य कर्पे समहिमकता ॥

श्रुतौ तेनैवासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ नामादिकं व्यापकं कीर्तनानि सर्वोत्तमव्यापकबोधासिद्धेः ॥ नामादिके ष्वीभुवन
ब्र.वि. धीविधी नानवेदिस्मित्यर्थः ॥ नत्वेवा ॥ रूप ॥ ब्रह्मदृष्टिविधीनां दि गोदोहनविधानवत्सत्त्वात्मिन्त्यविधिरूप
वेदां० त्वाद्ब्रह्मप्रकरणानुवृत्तिर्ग्राह्या ॥ यत्तु प्रतीकोपदेशानुपपत्त्या ब्रह्मपरत्वमिति तत्रत्याह नामादिके
ति नामादिकानां व्यापकानामुपदेशादित्यर्थः ॥ नामादिकेष्विति नामादिप्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टिविधी
नामित्यर्थः ॥ ॥ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ ओतप्रोतं कस्मिन्नदीर्घमित्युत्तरपदं द्योतन्तित्यर्थः ॥ किन्तु वेद्वेतिनापर्णा ॥ एवं
८० वितोव्योम्नि तत्सर्वमोतं प्रोतं चेति याज्ञवल्क्यं गार्गी त्वपृच्छत ॥ ॥ कस्मिन्नोतं प्रोतं च व्याकृतात्प्रख्यं सर्वं स्य ९०
न्व्योमतत्सिधुतोतेति ॥ श्रुत्या वाक्य याज्ञवल्क्यो नूनाख्यं व्योम्नः स्थाने प्राह सो स्यप्रकृत्याख्यं ॥१२॥
य इत्यर्थमित्यादिवाक्यार्थसंग्रहः ॥ ओतप्रोतमिति ग्निलिङ्गमिति नूतनवक्तव्यप्रकाश्यमित्यर्थः ॥ कस्मि
न्नोतमिति तत्र व्योम ओतं प्रोतं सत् कस्मिन्न्वेति पृष्टा तत्प्रश्नादिति पूर्वेणान्वयः ॥ स होवाचैतद्वै तदक्षरं
गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्यादिवाक्यार्थसंग्रहः ॥ कृतिश्चैति ॥ प्राणसर्वोन्नतामोति

अ॰ नारस्य

त्वन्के चाकृतत्व प्रकुप्यते। प्राणवर्णा ब्रह्मलोकोपि मुख्यासावात्मदर्शनात्॥३॥ स तत्त्वं ब्रह्मणि पूर्वोक्ते तस्मि
न्नैतत्पदस्थिति। वर्णाश्रमाद्यैतद्वर्णेषु तत्पदस्थिति॥४॥ संगतिमाह ब्राह्मणत्वादिना। दृढ्वीकेनादन्नम
त्ववर्णा यो गे नन ब्रह्मणि दुर्वैज्ञेना। वद्यामित्यादिकबुद्धिसत्वाद्वर्णेषु चार्थाश्रयतापि कुर्कापा। पूर्व
पक्षमाह ब्रह्मणीति ब्रह्मणितु नाहं ब्रह्मेत्यन्वयः॥ अर्थविज्ञानहेतुत्वाद्वर्णानामुपपद्यते॥ वैद्यमिति तादा
त्म्यविज्ञानमिति चेन्न तत्र॥ दो घूमोग्निरिति बुद्धिः स्यात्तदुद्देघूमजत्वतः। लिंगादिजेष्वर्थबोधप्र
वृत्तात्मतामस्ति च॥५॥ तद्बुद्धेर्वह्निबुद्धेरित्यर्थः। लिंगादीत्यादिपदादिंद्रियादिग्रहः॥ तस्मात्सदज
निता सामानाधिकरण्यधीः अन्वर्थयोनतः सर्वमात्मवर्णात्मकेऽस्ते॥ तेन तानि नामरूपखिलाः पदार्थ
नामानि तानि प्रणवेत्येव॥ पापणो मध्यस्यासि नात्तयास्तु प्रपंचे वपर्णवर्णवा निवर्त्यः॥ तथैव वि
द्याः प्रणवेन सर्वोवाचो भवं तोति समानि तत्वाच्च॥ अतो मुक्तेन दृष्टतोऽतियोगात्म ब्रह्मरूपमत्ववर्णः॥१०॥
वर्णेषु सर्वस्यात प्रोतत्वमुपपादयति ओतानीति उपलक्षणमेतत्प्रोतान्यपि त्यर्थः। तथैवेति ओतानि प्रो

वेदां० ४ वा२ गतिचेत्यर्थः॥ तत्र हेतुमाह यापर्णेत्यादिना दूति समीनितत्वादित्यर्थः तेन॥ तद्यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि सं
त्र मोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णेति श्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः॥ अत्रोच्यते। पूर्वपक्षादिरवं तां रवितां निधानेन ब्रह्म
त्वंस्यान्नतु वर्णा एव वर्णस्य स्वस्वरूपत्वा ह्ययोघमित्यादित्वादात्मपाधियेति चेन्न॥ १॥ प्रोफ़ते व णास्वे
तिपक्ष्पता नास्य स्वरूपतावा प्रतीयते किंतु घटादि शब्दः। संवेध धीजस्फुरणादर्नात्॥ संसमर्थते नेतत्
मर्थबुद्धेः॥ २॥ स्फुरेतेत्युद्बुद्धसंस्कारनवत्वादर्थबुद्धेर्जनितस्संसमर्थत्तउत्पन्नत्वात्॥ निरंतर प्रत्ययत्तात्स्तयोः
२१ स्पादेकप्रत्ययमोयं ततस्वपुंसा॥ नामार्थयोः श्रावणचानुषत्वात्स्फुरादिभेदान्नविभिन्नत्तेव॥ ३॥ प्रत्य २१
यतः प्रतीते॥ तयोः शब्दार्थयोः श्रावणेति श्रावणं चचान्नुषं च तयोर्भावस्तत्वात्॥ नाम्नः श्रावणत्वा
त्॥ अर्थस्य चानुष्मत्वादित्यर्थः॥ क्रियादीतिनाम्नः अर्थक्रियाभिधेयप्रत्ययः॥ घटाद्यर्थस्य प्रस्थापि
का दीपघायुराणादिः॥ आदिपदाद्घटत्वघटत्वधर्मग्रहः॥ महेशाशिष्यविधतत्वकीर्तिः॥ सूर्यादिकानी
नमेवस्वघाने॥ न दृष्टत्वादिश्रुत मास्थितस्मिन्॥ दृष्ट्रादिकान्यत्वेन निषेधत्तस्य॥ ४॥ जीवापिनोपाधि

श्रुतोऽस्त्वंस्यादुपाधिहीनेन हि जीवत्वास्ति ॥ अतोऽमुतेनकूतीतियोगाद्रूहमानूसंयुक्तोयामिहेतिनासिद्धं ॥१५॥
सा च प्रकाशनादितिसूत्रार्थसंगच्छतीतिमहेशोतितिश्चतस्य वाक्यं नूनस्य प्रकाशनेनामिसूर्यसंद्रम
सोविषितौतिष्ठतदुत्पादिष्टुत्वात्सूर्यादीनामीश्वरस्यापि न्यायोविषयत्वेन सत्वात्वोक्तेपितत्पर्यः
सिद्धस्तथापि अत्राश्चायकनाचे नन्वेष मेद्रातिभावः सूत्रे साधारणीविप्रबद्धानां मीश्वरस्य कर्मप्रागाम्नन सवाणादित्यर्थः
अन्यभावव्याकृतश्मेतिसूत्रार्थसूत्रयातिनक्षत्रेतिअन्यस्यप्रधानादेर्नीवोधप्रत्तखायाकलेश्चादिपरीतयम
स्यद्धृत्वादेश्वश्चवर्णादितिसूत्रार्थः नन्वाए तत्स्नूते गार्ग्यदृष्टद्रीक्षुत्पादिनाश्रुतंदृष्टत्वादिति तस्मिन्नप्रधानेना
लीतन्नन्वेव अन्यभावोनेदस्तन्निषेधादितिसूत्रस्यार्थंविवक्षितंजीवंनिनस्यजिद्दग्धादिकेतिनान्यदतोक्ति
दृष्टित्यादिनादृष्टायवन्मूलनिषेधतश्चजीवोपिनान्यस्यादित्यन्वयांनिरुपाधिकस्यतस्यैवान्यत्वम
स्तित्यतश्चअहरुपाधिहीनकूतिदुर्लानिकमेवायदर्शनात्स ॥ वक्तानेषंध्यायतिसर्वकालेयमाधुपेतः
कतमंसतेन ध्यानेनलोकंजयतीतिपृष्टः श्रीपिप्पलादेस्मुनाहरोवः ॥१॥ सयोहवैभगवन्मनु
× उ स्पते नतारस्य सर्वो सत्येन स्तुतिः ॥ सर्वस्मि कथो ध्येयं ब्रह्मसंदर्शने त्विति ॥१॥ ब्रह्माभिध्याय
कर्त्रेन तत्पतीक्ष तयाथवा ॥ ब्रह्मलोपलं सत्वंमत्तीतोवेदसारोच्यतः स्तुतिः ॥२॥ × २

वेदीं॰ ष्येषुप्रायणांतमोंकारमभिध्यायीतकतमंवासतेनलोकंजयतीतितस्मैसहोवाचेत्यस्यार्थःसंग्र
ह्णातियस्तानफामिति।यन्निर्विशेषंपरमास्तिकार्यंब्रह्मापरंतत्प्रणवोयमेव।यथाशिलादिप्रति
माहेनःस्यात्तत्तेषेवतस्यप्रणवःप्रतीकः॥अपरापरब्रह्मनयाधिकारीब्रह्मप्रतीकंप्रणवंतुविद्वा
न्एतेनचोंकारावलंबनेनध्या नानुसारेण तदन्यदेति॥३॥प्रक्रम्यचेत्यत्तत एकमात्रंद्विमा
७२ त्रकेध्यानमुद्दीर्यपश्चात्त्रिमात्रानुचुर्यःपुनश्चेत्तमित्याघुनेपाहविधौप्रणवेत्रिमात्रे॥४॥एतद्वैसत्य ७२
काममपरंचापरंचब्रह्मयदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीतिवाक्यस्यार्थःसंग्र
ह्णातियन्निर्विशेषमित्यादिनापरब्रह्मकार्यमपरंब्रह्मेत्यन्वयःतदन्यदेतीतितत्त्वोःपरापरयोर्यान
न्यतरत्फलंप्राप्नोतीत्यर्थः।प्रक्रम्येतिइत्यंएतद्वैसत्यकामेत्याद्युक्तेप्रक्रम्यत्यर्थः।यःपुनरेतेति
यःपुनरेतंत्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेणपरंपुरुषमभिध्यायीतेत्यादिविषयेनत्रिमात्रविषय
कध्यानमाहेत्यर्थः।इत्याद्युक्तानामोहितेद्धृदं॥अत्रकानस्यकमात्रायामात्रध्यानादीन्येवनियं।पुमान्॥

ज्ञात्यक्षादिविभूतिं वत्तद्विज्ञातैकमात्रकः ॥४॥ ॐकारस्यैकमात्रः स्याद्विमात्रो यं तथैव सा त्रिमात्रस्य
तथैव स्यात्रिमात्रेणेति यथा श्रुता ॥४॥ त्वतीया सा द्वितीयार्थं ज्ञात्वब्रह्मैक्यसंश्रुतेः परं चेत्यादिमै
कं हि तयोर्वादौ प्रकीर्तितं ॥५॥ एकमात्रादिकं निर्वक्ति अकारस्येति तद्विज्ञातेति तेनयुं सा विज्ञा
ता एकमात्रा यस्यासौ वोंकारस्यैकमात्रः स्यादित्यर्थः एवं मात्रा द्वयस्य समस्याभिविभूतिज्ञाने द्विमा
त्रः स्यादित्याह द्विमात्रायमिति त्वती या द्वितीयार्थं भवतीत्यत्र हेतुमाह ज्ञानं ब्रह्मैक्यास्य श्रुतेनेति तदे
वोपपादयति परं चेत्यादिनेति आदौ परं चापरं चेत्यादिना तयोः प्राप्तं ब्रह्मणोत्वेन परमुक्तमित्यर्थः
परं पुमांसं प्रणवं त्रिवर्णं ध्यायीत यः स प्रणवस्य तस्य विभूतिभिः सामभिरूर्ध्वं सत्यात्मलोकं प्रतिप ×स्रू र्ध्वं
द्यतस्मात् ॥६॥ परं पुमांसं परिशुद्धरूपं सान्त्याप्नोतीति तुर्यमाह ॥६॥ यो त्रिमात्रप्रणवेन विशुद्धं
श्री सत्यकामायतद्वैकमस्मिन् ॥६॥ यः पुनरेतमित्यादिवाक्यस्यार्थं संगच्छति परं चेत्यादिना यो ध्या
यीत सः प्रणवस्य विभूतित्वेन ध्यातैः सामभिः ऊर्ध्वं ब्रह्मलोकं प्रतिपद्यते तस्माद्ब्रह्मलोकात्परं पुरुषं

× प्र१

वे॰दी॰

पश्यतीति प्रणवध्येयं पुरुषं ध्यायत्त ब्रह्म सत्यकामाय मनुजाह तदेकं ब्रह्मणाभीत्यर्थः प्रणवो बुद्ध्या पारूढः

पूर्वपक्षेत यापुनात तद्ध्य यमुच्यते त्रेति बुद्धिसन्निधिसंगतिः ॥ ११ ॥ बुद्धिसान्निध्य संगतिरित्यर्थः ॥ ब्र

ह्मापरं ध्ययामिहेति पुनर्के तल्लोकरूपाल्पफलस्य कीर्त्तेः उपक्रमोपोद्बलितपराशया लिंगेन बा

ध्यात्र परश्रुतिर्स्यादिति ॥ पूर्वपक्षमाह ब्रह्मापरमिति कीर्त्तेः कीर्त्तनादित्यर्थः उपक्रमेति एतद्वै सत्य

काम इत्याद्युपक्रमादुल्लितैनैकत्तनमन्वतीत्य परप्राप्तिरूपालिंगेन परं पुरुषमिति श्रुतिर्बाध्यत्यर्थः

७३ मयप तत्प्राप्तिः प्रुक्ता इति वाच्यं परस्यापि वाप्तिसंभवेन सूत्रात्मद्वारा गतिविषयत्वादिति भावः स सूर्ये ७३

प्रविष्टः स उपासकोऽयमुन्नीयते साममिन्नीब्रह्मलोकं ॥ इति श्रुतं देशमितं फलं हि परेशावि नैवस

मश्रुवीत ॥ १२ ॥ अल्पफलोक्तिमेव स्पष्टयति सूर्यपरिति श्रुतामाति स तेजसि सूर्ये संपन्नो य

थापादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति श्रुतावि

त्यर्थः ॥ देशमितिदेशपरिच्छिन्नमित्यर्थः तत्वावगाही तुल्यरूपं ध्यानं परब्रह्मगा उत्पमुक्तेः ॥ ध्यानेपरस्या

त्रपमात्पनस्यादृष्टिस्त्ततो नैव समान नस्ति ॥१२॥ नन्वीदृक्षस्य तत्त्वविषयत्वाद्ध्यानस्यापि तत्समा
नविषयत्वात्तेन अशुभविषयत्वमपि त्यत आह तत्त्वालंबमपि हीति तुल्येति समानविषयमित्यर्थः ॥ समा
नत्वात् समानविषयत्वं नैवास्तीत्यर्थः यदीदृक्षं वस्तु यथार्थमेव स्पृशेत्तदा ध्यानमपि स्पृशेत्तत् ॥ स्वने
दृक्षाद्यस्य यथार्थकत्वात्तल्लक्षो वनत्वं नियतं तेन तस्य ॥१३॥ ईदृक्षस्य तत्त्वविषयकत्वे नियममस्तु पेक्षोऽन्ते
नियमं एव नेत्याह यदीदृक्षमिति ध्यानमपीति ईदृक्षध्यानयोः समानविषयत्वाद्ध्यानमपि तत्
यथार्थं स्पृशेत्तत् विपर्यीकुर्यात्तन्नत्वेवं संभवतीत्यर्थः तत्र हेतुः स्यान्नेति अयथार्थकत्वात् अयथार्थवि
षयकत्वादित्यर्थः तस्येदृक्षस्येत्यर्थः ॥ अतोऽयं तत् ॥ ध्येयो यात्र तत्त्वे क्षेमे ध्या एव ध्येयस्य चैवेदृक्षत्ति
कर्मतोऽन्यः ॥ सान्स्रात्कृत्ति ध्यानफलं हितस्यास्त्वौत्सर्गिकी तत्त्वविग्राहितेति ॥१५॥ तत्कारणी ध्यान
मपीहत्तत्त्वं स्पृशेदतः स्यादन्यपोः समत्वं औत्सर्गिकार्थोऽस्त्वपवादसत्त्वेन स्यान्न चेह त्स्यपवाद
कोऽर्थः ॥१६॥ ध्यातापुमान्जीवघनाहमुष्मात्परात्परं पश्यति देहनिष्ठं । इतिस्फुरंवर्णितवाक्य शेषे

वे॰दी॰

ध्येयस्य चेन्द्रत्वमुदीरितं स्यात्॥१७॥ सूत्रे॥ सः ध्यातव्यः परमात्मैवेत्यर्थस्तमाह ध्येयत्वमिति। इन्द्रत्वेति इ
न्द्रेति कर्मत्वेन व्यपदेशादित्यर्थः तत्वेति तत्वविषयकताश्रौत्सर्गिकीति कृत्वा न तत्कारणं तत्स्याः सा
न्नात्कृतेः कारणं ध्यानमपि तत्वं विषयी कुर्यादित्यर्थः समर्थं समानविषयत्वं ननु ध्येयस्येन्द्रत्तिकर्म २४
त्वव्यपदेशो सिद्ध इति चेन्न। स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते इति वाक्यशेषात्तत्त्व
केनेत्याह ध्यात्तेति। वर्णितेति परं पुनरेतमित्यादिना वाक्यस्य शेष इत्यर्थः इन्द्रत्वेइन्द्रत्तिकर्मत्वं व्यप
२४ दिष्टं स्यादित्यर्थः। परं पुमांसं ध्यायीत परं पुरुषमीक्षते इतीदं प्रत्यभिज्ञानं गमयेत्तोल्पमेतयोः।
त्रक्षता पेक्षितौ तस्मादित्यनेनैकवाक्यता॥ तदुपोद्बलितं चेदं प्रत्यभिज्ञानमिष्यते॥ अत्र कारा
तरेणैकविषयत्वमाह परं पुमांसमित्यादिनाद्ध्यातरति तथा चैकवाक्यतानुगृहीतप्रत्यभिज्ञा
बाधानेकारणयोनेकविषयत्वमिति भावः॥ एकवाक्यत्वघटकप्रक्रियासहितमुक्तैः पदेष्वप्रत्यभि
ज्ञानाद्बाधितं लिङ्गं गमीयति॥ ध्येयत्वरूपक्रमानुगृहीता परप्राप्तिरूपलिङ्गात् परं पुरुषमित्येकं

तिर्यग्योनिस्तन्नोत्पाहरत्वेकेति श्रुतेः परपुद्गलश्रुतेर्हेतोः यत्र पतेश्चानुत्पत्तिमिच्छानेन तस्माद्दोषितामित्यर्थः ॥
यःपनात्परमित्युक्तौ सूपभेदोन्यथैवसः नीयते प्रतिपत्तुस्पवाक्येकस्माद्विनोद्घतः ॥२१॥ अन्यथै
वनीयतत्त्वत्पन्नपदः ॥ श्रेयो जीवबंधनो नास्त्येनेन तस्मात्पनोत्भवेत् दृष्टव्यः किंतु तस्माद्धः पत्तो द्योयः स
ईदृते ॥२२॥ अन्याख्यानयनमेवाह बंधइति अत्र जीवबंधनः ध्येयः पुद्गलो न भवतीत्यर्थः दृष्टव्यः ईदृक्त
व्यइत्यर्थः किंत्विति तस्माज्जीवबंधनादित्यर्थः ॥ मत्तौ बंधन इति स्थास्ति सूत्रे मूर्तिर्बंधनस्तत्तं श्रोपाधि
कपतिच्छेदेष्या त्तो जीवो बंधनस्तत्तः ॥२३॥ ततः मूर्तौ बंधनं यात्ते सूत्रादित्यर्थः जीवो बंधनस्तत्तदितिनतः
कारणादित्यर्थः समष्टिफलतोस्त्वेककरण द्यानतो मस्ति हि जीवानां तु बंधनीभावः सूत्रं जीवबंधनस्तत्तः ॥२४॥
अर्थांतरमाह समष्टीति समष्टिफलात्मकेछिन्नापगर्भइत्यर्थः कष्टानि मानि जीवानां संघातोय
त्ववर्त्तते सज्जीवबंधनप्राप्तौ न्तैः सत्तात्मेत्यपपन्नगुः ॥२५॥ बंधइति अपीडिप्राणि मानि नामित्यर्थः ॥ल

ह्मः सूत्रात्मनो लोकः स्यात् जीवघन प्रावृत्तः जीवः सूत्रात्मलोको वा स्यात् जीवघन प्रावृत्तः ॥२६॥ उत्तरप
वेदां० क्षद्वयं सन्दिग्ध्यं दर्शयति जीव इति । संसरेष्टापेन जीवाः स्युः स जीवघन उच्यते । समष्टिरूपलिंगात्स्यात्ततः
सूत्रात्मलनूर्णा ॥२७॥ लनूः सूत्रात्मनो लोकस्ततो जीवघनोऽन्त्यतः । एक राशीकृतत्वेन प्राकुलनि
तलनूर्णा ॥२८॥ मतात्तरमात्संसारादिति जीवाः घनो येन स जीवघनो लिंगोपाधिरुच्यते तत्
७५ र्या ॥ स्वान्यात्पनो जीवघनाख्य लोकात् जीवोऽप्यवास्यात्तत्पनंकृत्स्यादेः यत्पो दित्ताज्जीवघनात्परात्प ७५
रमीक्षते सोऽपुरूपं महेश्वरं ॥२९॥ जीवलोकयोः प्रत्यक्षं न ... लोकांतरादित्यर्थः जी
वोपवेति दृष्ट्यादेः परो जीवो वा जीवघनाख्यः स्यादित्यर्थः परो दिता ... ब्रह्मलोक ... त जीव
रूपाक्षित्यर्थः ॥ तावे पत ब्रह्म विधिंते नेनस्या ब्रह्मलोकान्तिफलं तत्तेज्यो ब्रह्मलोकादत्राणात न च मुक्तिजी
वंलोकोपदेशोऽपि न दुष्यतीह ॥३०॥ क्रममुक्तिफलत्वाच्छ्रोको क्तितविशुद्धत्वात् ... तात्फमात्रादि
विधिं तनं तु फलातिय ः सोऽपत मन्नुवीता त्रिमात्रकोपासनयानुमुक्तिर्नो ... तापरोप ... मातिष्फलं ॥३१॥

नन्वेवं परंचापरं च ब्रह्मेत्यपरप्राप्तिसाधनत्वमोंकारस्य वैयर्थ्यमित्यत आह । नैषदोषो नानेन दूषितं अत्र प्रश्नोपक्र
मस्य निष्फलत्वं नेत्यर्थः ॥ त्रिमात्रकोपास्तिपरेत्र वाक्ये विवक्षितं नान्यदुपासनं स्यात्तदेकदेशा
वगतेः फलोक्तिः स्तुत्यर्थमस्येति वदंति केचित् ॥ ३ ॥ विवक्षितं नेति अन्यथा वाक्यभेदः स्यादिति
भावः अस्य विधित्सितत्रिमात्रोंकारोपासनेस्य त्वर्थः स्तुत्यादितः तदेकदेशज्ञानमपि सफलं किमुत त्रि
मात्रोपासनमिति स्तुत्यर्थमित्यर्थः तेनेति तेनैवोमिति ब्रह्मेत्यादिध्यानात्मना एवं विशेषः कथि
तस्तत्र किं चिरस्य प्रस्तूयते ॥ ३ ॥ तेनेति सोपचारं यदोमिति ब्रह्मेत्यादिवाक्योक्तध्यानात्मना इत्यर्थः ॐमि
त्यनेनैवाक्षरवाचकेन वाच्यपरब्रह्माभिचिंतनीयं ॥ न त्वत्र चोपाधिविशेषविशिष्टत्वेनोक्तिरस्येति पदेन
द्योत्यं ॥ ५ ॥ ओमित्यनेनैवाक्षरेणेति प्रतिपाद्यं यद्ब्रह्म तदेवोपास्यं न त्वत्रापि मनआद्युपाधिविशेषविशिष्टं
फलावाप्त्येकार्थमिति प्रश्नोत्तिसूत्रितस्यैतेनेति पदेन बोध्यते अर्थात्तन्निवृत्त्यर्थमिति प्राहेति निर्गलितार्थः
तान्नान्यप्रोक्तोपविशेषणं स्याद्ब्रह्मापि पदं वाच्यविशेषणं स्यात् तामेव क्रियावृत्तिः सगुणस्य तेनैव दं

त्तस्य प्रणवस्य पदत्वा॥४॥ तेन विप्रो बलिना ॐकाररूपेण त्वर्थः वेदांत्येति ॐमित्येतदक्षरमुभौ यमुपा
वेदां॰ सीत तस्य त्रीणि यदि विप्रो बलेनानुविद्या त्तनस्य स्य पथ्याव्याप्तिः तस्य वोकागविशेषणे न समुपावलम्ब
म्ब्यावात्ति ति त्वर्थः ॐकारमुच्चार्य तदर्थं शुद्धं ब्रह्मैव चिंत्येन नतु तत्प्रतीकं प्रतीक दृष्टौ हि तत्त्वेवकुपास्यः श
द्धेन तु ब्रह्मविचिंतनं स्यात् ॥५॥ नचितितं दृष्टः प्रतीके ॐकारेन नतु चिंत्यामित्यन्वयः ॥ प्रतीक
दृष्ट्या न हिस त्यलोकं कुतः परब्रह्मचिंतया विमुक्तिः॥ उपामितिब्रह्मणि भीषमुक्त्वा नीतं वाक्ये न
७६ त्ति कर्मेसूत्र ॥६॥ नवतु ब्रह्मदृष्ट्या ॐकारम्प्राकृपापाप्तिरित्यतत्राह प्रतीफति इतीनिंइत्यव मोक्षमिति ७६
ब्रह्मलेतिवाक्यस्य त्वर्थः उपासकः संगतस्सत्यलोकं सूत्रात्मनो जीवसमष्टिरूपात् परात्परं ब्रह्म स
पश्यतीति तदेव च ध्येयमिति निर्णीतं ॥७॥ सएतं॥ तस्मा ज्ञी वघनादित्या दिवाकस्य तदुक्तार्थमा
ह उपासक पदरत्नादि ना पश्यतीत्यंतेन संगतेति उपासन याप्यासत्यलोकं स उपासकः पश्यतीत्य
न्वयः इति तदेवेति परपुरुषशब्दाभ्यामोनिनूतव्यस्य ध्येयत्वेन प्रत्यभिज्ञामादिति भावः तेम्यो यवा

वै॰दी॰

चार्यैः॥ उद्गीथमक्त्वावयवः प्रणवोपयैवमोंकारवोध्यपनमेश्व उपासनीयः वेदांतनस्थलेऽव तत्र गुणा
न्वितो ऽत्र मावर्त्यं रूपविशेषवद्ब्रह्मन्यक्तं॥३८॥ विप्रोषांतनवक्तुमुक्तमनुवदंति उद्गीथमिति उद्गीथ
शब्दं लक्ष्म भक्तिवाचकः ओंकारस्तु तद्वयवः अंततः ओंकारं विप्रो वक्तुमुद्गीथशब्देन तदवयवलक्षणा स्यादिति
स्योक्तमवयवदृष्टिर्वेदेति तत्र वेदांतनस्थः प्रणवः तत्र गुणान्वितो मावर्त्यं दूषयन्त्येषां॥ ज्ञान
महावाक्यात् तद्ब्रह्मवस्य जीवस्य चैक्यं यदि पंडितेन न निर्गुणोपासनमस्त्ययुक्तं साक्षात्वलक्षणाले
स गौणकार्यहानात्॥४०॥ विशेषांतनमोवाहेतो तमिति अस्पष्टस्य तत्त्वनवतद्रूपत्वमर्थः फलमिति कुर्लभ्यस्या
भावात् वृत्तकृत्त्वात्वादित्यर्थः॥ पदार्थगत्काम्यता तत्वमात्रे सत्यादिकावांतरवाक्यमात्रात्ता विशुद्धतद
नन्येण तस्य तदाहारूतीनिर्गुणवित्तनं स्यात्॥४१॥ उपासनानुकूलनं तावधनीयेऽत्राक्ताम्यते फान्यगुण
त्वितुल्याः इत्येव मुक्तेः प्रणवेन वोध्यं यद्ब्रह्मशुद्धं तदुपासनं तेः॥४२॥ सर्वत्र दहरादिविद्यासु सगुण
स्योपास्यत्वमित्यतत्र आह उपासनानीति अगुणानीति निर्गुणब्रह्मणो पीत्यर्थः इत्येवं तेनुक्तेत्तदुपा
सनमित्यन्वयः प्रतीकदृष्टेनपि सत्रलोकं फलं भवेत्तद्वचनप्रमाणात्॥ अहंग्रहोपासनमात्रे वेत्स्या

अब्रह्मलोकात्तिवचोर्थवत्स्यात्॥४७॥ प्रतीकपक्षं समर्थयितुमुपक्रमते प्रतीकेति। यत्तयद्ब
त्वे विदुनित्यत्तोपि स्यादेव साधारणवाक्यत्तस्यः नचिंतनार्थकत्तास्यकस्यादृष्टार्थतायास्स्वन
स्पसत्वे॥४८॥ यत्तुयस्मात्लोकागणात् तद्बद्धं विदुनित्यादेः सर्वसाधारणवाक्यतोपि सःब्र
ह्मलोकं स्यादेव तस्मात् ब्रह्मलोकात्तिवाक्यं नार्थवत्स्यादिति पूर्वपक्षान्वयः ननु चिंतनार्थत्वेन
तस्य साफल्यमस्तित्यत आह नेति वचनस्यादृष्टार्थतायाः सत्वत्वाच्चयः॥ एतेनैवान्यानि तित
तीयानोपपद्यते इति चेदुक्तं नेदत्तीद्धितीयार्थत्वेदिति॥४९॥ प्रक्रमानुगुणोत्रार्थः श्रुत्य
र्थान्यायवेदिभिः प्रकृतार्थकतायद्रज्योतिरादे स्तथात्र च॥५०॥ ज्योतिरादेः प्रकृतज्योतिष्टोमार्थ
कत्तायथा तथात्रापि स्पर्धा अत्रैतोपक्रमादत्र प्रतीकः प्रणवोमतः॥ ध्यायीत्तोंकारमिति चद्वि
तीयानेकस्यःश्रुत्ता॥५१॥ ततः किमित्यत आह अनेनेति। करणोपित्तीयास्यादभिधानत्वयेति वे
त्यत्रकतानुपन्नोघेनत्तीयेकाध्वबाध्यते॥५२॥ अभिधानत्वेन करणोपित्तीयोपपद्यते दूतित
त्वाद्यमसहमानः शाकतेकरणोपीति केति त्यजेदेकमित्यादिन्यायात् अन्यथा ओंकारमभिध्या

यीतेत्याद्यनेकद्वितीयाश्रुतिबाधः स्यादिति भावः तस्मात्श्रुतीकोप्यावः श्रिवुसित्युक्तंसुयुक्तंन
वनीतिबोध्यं॥ श्रीभाष्यकारादिभिराद्यत्वात्सत्तीकपक्षोप्रतिपन्नइत्यपः॥४८॥ अप्रतिपन्नः निः
शंकः इत्यपः दृष्ठ्यमइत्यर्थः शिवस्येतिष्ठुद्ब्रह्मणइत्यर्थः शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतइतिश्रुतेः वि
श्वतैजसप्राज्ञापेक्षयाचतुर्थत्वश्रुतौज्ञेयं॥ दहरउत्तरेभ्यः॥ भूमविद्यासमनंतरंस्याद्धिघ
×रेखा ५ तनानेनगणवाचकोपीथः॥ अस्मिन्ब्रह्मपुरेनेपदल्पइत्यंकनमास्तितस्मिन॥ यदंतराकाशप
दात्मिघ येब्रह्मास्तितद्वस्तुविचारणीयं॥ तदेवविज्ञेयमितीनित्यच्छांदोग्यवाक्येतदहसूत्रपद्य॥२॥
×म्रु१ अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यंतद्वा
वविजिज्ञासितव्यमित्यादिवाक्यस्यार्थमाश्रीनृभेत्यादिनाअर्थः अपमावृः विघाततानंत्सवाच
कंस्यादित्यन्वयः तस्मिन्यदंतराकाशपदार्निंधेयमित्यन्वयः॥ अन्वेष्यो दहरोकाशस्तद्गम्योवेति
संशयः तस्मिन्यदंतनिरस्त्रतद्वस्त्यान्वयोभवेत॥ यदादहरपदेनतदास्याद्दहरेनन आका

वेदां०
शेषानन्वयप्रसक्त्यादन्वेष्यं तन्न तत्तद ॥१२॥ संप्रदायं विशदयति श्रन्वेष्यत्वादिनायदा दहरप्रभेनान्वयो
न्वेदितिपूर्वपक्षान्वयः । भूताकाशोपि वा जीवः परमात्मेति संप्रदायः दहराकाशप्रापकत्वेऽस्यादाकाशब्र
ह्मपूर्वकत्वात् ॥१४॥ दहराकाशप्रापकत्वेऽक्षराकाशब्रह्मपुरप्रावृत्त्यादिसंशयः स्यादित्यन्वयः । ईक्षतेर्ध्यायते:
पूर्वकर्मणः परपुस्त्वतः । एकत्वात्स्वेत्यत्त्रिमात्रानाद्ध्येयं ब्रह्मेत्तिकीर्तितं ॥ध्यातदधुक्तौ वाक्यशेषे जीवस्या ७८
७८ त्मपुंस्त्वतः कीर्तिनात्परपुंप्राप्त्यापि ब्रह्मविषयस्तथा ॥१३॥ पूर्वमीक्षतेः कर्मणः ध्यायतेः कर्मणा
स्य परपुंस्त्वतः परपुरुषविषयत्वेन प्रत्यभिज्ञानादेकत्वात् ध्येयं ध्यायतिकर्म ब्रह्मेति यदुक्तं तद्
युक्तं दहरवाक्योपक्रमोक्तजीवस्य वाक्यशेषे युक्तं मपुंस्त्वतः सजीवसमपुरुषइत्युक्तमपुरुषत्वेन
कीर्तिनात् तस्यापरपुंप्राप्त्यापि परपुरुषप्राप्त्यापि त्रिब्रह्मविषयः स्यादित्यर्थः । हंतदेकाग्निराकरण॥
×रितिर्ऽ त्संमतिमावः स्थान्यन्ताकोऽयमेवात्र युक्तो हृत्संस्थानमापेक्ष्यापास्यापाल्पत्वात्स्मत्वापावान्वत्या
युक्तं साहचर्ययोगो वा स्वार्थः पतत्जीवत्वेतद प्रा॥ पूर्वपक्षमाहहृद्धेतिप्रावानित्ययावाचा
कृ

अथ य आकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इति वाक्यशेषोक्तस्य
र्थः। स्वरूपकल्पनया आकाशत्वे नैकत्वासंभवादिति युक्तेः द्यावाभूम्याद्याधारत्वं श्रुतं च। उक्ताकाशान्याधारते
र्लिङ्गमात्मशून्याकाशपक्षे पटुः स्यात्॥ ९॥ अयं चाकाशपूर्वपक्षो दृढो नेत्याह उक्तेति। आत्मेति। ए
ष आत्मापहतपाप्मेत्यादावात्मश्रुत्या चेत्यर्थः। जीवोपि वाध्रलपुराभिः ततः स्याद्देहेन संबंधविशेषासि
द्धेः। जीवस्य भोक्तृत्वविशेषसंयोगः कायेन संबंधः कथितो हि युक्तः॥ १०॥ इति पूर्वपक्षमाह जीव इति। सिद्ध
निति हेतुमुपपादयति जीवस्येत्यादिना कायेन सह भोक्तृत्वरूपविशेषसंबंधवत्त्वादित्यर्थः। जीवस्य देह
दिकं वहत्वाच्चिन्त्ये न वा ब्रह्मपदार्थता स्यात्तन्नाधेयत्ता सर्वगतेश्वरस्य न वास्ति हि न विशेषसंयोगः॥ ११॥
ब्रह्मपुराभित्यत्र ब्रह्मशब्दः कथं जीवे स्यादित्याशंक्य योगेन गुणेन [illegible] ेत्याह जीवस्येति चित्त्वेनेति चैत
न्यगुणेन वेत्यर्थः। ननु दृढो ब्रह्मशब्दः वृत्तिभावः योगः संबंध इत्यर्थः॥ साधारणकारणता स्वप
मो विशेषयोगाद्यपदेशासिद्धेः। हि त्यादि जीवोपि कृत्यते हि प्राप्तव्यकरः स्यादिति शंकालिङ्गत्वात्॥ १२॥
ब्रह्मणः शरीरेण सह कारणता संबंधोऽस्तु तत्राह साधारणादिति दृष्टपूर्वतत्त्वपक्षः। अतः श्रुतेर्जीवस्य

वेदां०

७६ | ७६

पुंडरीकं न ब्रह्मणः स्थानोपदेशायोग्यं पुरैकदेशे पुंडरीकस्थितिः स्याद्भावेनोपपादनात् दहरस्य पुरुषत्वा ॥१३॥ अ
ल्पस्तेवस्याः ॥ हृदयं तु तदर्थः ॥ अल्पत्वमाशंक्यमिति तस्य तु नैवं ब्रह्मात्मनाकाशसमानत्वात्स्यात् अन्वेष्य
नोन्नादुःहरेन मोत्र मेहृ आप्रवेति तिन वोदनीयं ॥१४॥ तस्मिन्यदंतस्तत्र हि न त्वदं तत्र कीर्तितं यद्दहरेन
नोस्यात्रे तास्थितताधान त्वे नित त्वात् दहरत्वाय न च लिंगमस्ति ॥१५॥ शंकते अन्वेष्टव्यत्वे तिद्दुतिन
वोदनीये दूत्यत्रे हेतुमाह तस्मिन्नित्यादिना दुनितत्वादिरूपेतेन तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्यमित्यत्र त
स्मिन्निति त्वदुक्ताकाशस्यांतास्थितवस्तुप्राधान्त्वेनोक्तत्वादित्यर्थः तथा च दहराकाशस्यान्वेष्य
त्वमेव नास्ति किंतु तगतस्यैवेति भावः त त्यदेन हृदयमुच्यतामित्यनुवेनाह तन्दहरत्वायामिति तस्य
दहराकाशस्य अल्पतायां लिंगं च नास्तीत्यर्थः अथो यात् अनेव पुरे दहरनमोत्तदाकाशस्थितं
हेतुरं सात द्यावापृथिव्यादिसमुदायत्वव्यापमादिः खलु हेतुसंघः ॥१६॥ हृदल्पमत्रत्यमतीक्षा
त्वं किमल्पस्वेतिष्ठतीयद्धिवार्थी एवमुक्तो गुरुराह यावानित्यादिना आन्हित्र इत्यर्थः सबूपाधा
वान्चा अयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाशउभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अंतरेव समाहितेइत्या
xल्पत्वामिह्यधिमत्र ॥१७॥ हेतुसंघं वक्तुमुपक्रमते ॥ हृदल्पमिति ॥ इत्येवमुक्ते सति किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यमिx
x त्यादिना x२

दिवाकरस्यार्थे संगच्छतात् इति गुणुनि इति श्रुतदहनाकाशोऽल्पत्वदोषस्य च भूततत्तापाख्यो मोपमानेऽनिव्याप्तिरुक्ता । न तेऽनन्त-
स्यात्युपमानभावदृत्यस्य भूतत्वमपेतिरस्य ॥ ८ ॥ एवं च भेदं पविकल्प्य चेरसदृश्य मुक्तं तदनन्यगत्त्वाश्रेल्पत्वदो-
षस्य निवर्त्तनेनाकाशोपमोऽन्तर्गतिरस्तिवाक्य ॥ ९ ॥ भूततापा: भूतत्वस्यानिवर्त्तिमुपपाद्य तन्निवर्त्तनेन तद्वि-
षयदहनाकाशस्य तत्पर्य: उभयामीति चामभावण्योर्बुद्धामनावण्योनिवेत्या दर्शितत्पर्थ: खस्यातनस्याल्प-
तयानवाह्याकाशेन साम्यं यदि चोतनत्वं त्वयुक्तं तदात्यंतमभेदसत्वात् न तेन साम्यं तव युज्यते स्य ॥ १० ॥
यदि चात्र तत्वं त्वयुक्तं तदेतदन्वयः अस्य श्रौतिसम्भूताकाशस्य तत्पर्य । नाकाशमानत्वमपीष्टकस्य र्जद्य स्व-
तो स्मादिति नैव प्राप्य ॥ वाकस्य वाल्पत्वनिवृत्तिमत्वान्मोकाशमानार्थपरत्वं मस्ति ॥ ११ ॥
देशस्य नस्य आ आदाकाशान्तर्व्याप्तवान्तराकाशपनिमाणत्वेनेति नैव शांकामित्यर्थ: निवृत्तिमत्त्वा-
त्र निवृत्तिपरत्वादित्यर्थ: उभय परत्वे वाक्यभेदादिति भाव: ॥ ९ ॥ बाधपृथिव्यादिसमानाश्रयत्वमात्मन-
पापाप्रमामादिधर्मो: न भूतत्वे सतिन चाल्पत्वे सर्वाश्रयत्वादिसमन्वितस्य ॥ १२ ॥ यद्ब्रह्मणोऽक्षय-
दितस्य योग: पुण्यनाशात् इति नतत्स्पृतं ब्रह्म प्रकृत्यर्थ विशेषणत्वात्तस्यानुसानात्सत्तद्विनय: ॥ १३ ॥
ब्रह्मेति विशेष्य ब्रह्मरूपत्वात् इति पदिकार्थविशेषणत्वात्सर्वं घस्य प्राधानानुसानेनाम स: संबंध: तत्र अ

त्मानिनेयवकृत्यर्थः॥ ब्रह्मोपलब्ध्येतद्यत्रसंभवेविशेषतो ब्रह्मपुरेतत्तः स्यात्॥ ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वयत्तापुनस्पस्त्या

वेदां० धारत्तोलिङ्गेनविदुस्पतेत्र॥२४॥ विप्रोमत्तः॥ असाधारणत्वयाप्यनीत्वब्रह्मपुरंस्यादि त्यर्थः॥ नचविंदुस्पतद

तिप्रथमस्मृत्तब्रह्मश्चापूर्वानुसारेणोपलब्ध्याधारत्तापन्नत्वादितिभावः॥ एतेन ब्रह्मणस्सर्वगात्तत्वेनब्रह्म

पुरइतिसत्तत्त्वमुक्ताधारत्वप्रत्तपमाच्यत्वाज्जीवस्यैवाधीयत्वात्तत्स्यैवपुरंदेहइतिनिरस्तं॥ तस्योपलब्ध्यास्य यत्ता

योगः सर्वासुपूर्ष्वित्युदितोहिवेदांतस्मादसाधारण्येयोगासिद्धिर्देहेन साकेपरमेश्वरस्य॥२५॥ देहइतिसर्व

अयंपुरुषः सर्वासुपूर्षुपुरिशयइत्यादिनापितद्वत्वर्थस्युतोपूर्षुस्मृतोरेषुपुरिहृदयेशापइतिपुरुषइत्यन्व

८० यः॥ सिद्धिरितितथाचदेहोब्रह्मपुरंस्यादेवेतिभावः॥ यद्वासत्तुजीवपुरंतथापिहृत्पुंडरीकंतु सानमिहासत्तुवेश्मनः॥

रा॥ रत्तपुरेचैत्रगृहंयथैवतथास्याद्देहेहृदयंगृहंस्यात्॥२६॥ अस्पुपेत्याव्याहृयदहनंश्रुतोचत्तस्मिन्नितिमा ८०

वृत्तश्चदहाकाशान्तस्तदुपलब्धितस्यलोकस्यचोपात्तिविशेषैः नसन्त्राव्यापृथक्त्वात्सचिंतनमत्रयत्नैः॥२७॥ आ

त्मानमात्मस्थउपास्यहृत्स्वपाश्नात्वेहृदयेयातिपरंचलोकांसर्वत्रतेषांगतिसिद्धयेत्स्मृतिविदुक्तात

दुपासनेस्यात्॥२८॥ चकामस्यगुणानित्यत्वान्यः॥ गतिःसंचरणं॥ गुणिस्मृतितिति॥ त्रिपपदइहात्मानमनु

विद्यव्रजंत्येतांश्चसत्यान्कामान् तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारो भवतीतिश्रुतिविदुक्तास्यादित्यर्थः॥

द्यावापृथिव्यादियुतस्य पूर्वमुपासनं सिद्धमनूद्य तत्र। फलाभिसंबंधविबोधनं स्याद् द्वयोर्विधाने खलु वाक्यभेदः॥२९॥ युतस्य दहरा
काशस्येति शेषः तत्र श्रेय इहेत्याद्युक्तश्रुतौ। द्वयोरिति आत्मोपासनफलसंबंधयोरित्यर्थः॥ द्यावापृथिव्यादिकमात्मशब्दा
स्त्रेण संभवेदित्यपि नैव शंक्यं। तथा सति द्युआत्मन एकताधीः पुल्लिंगशब्दश्च न संघटेत॥३०॥ द्यावेति अंतस्समाहितद्यावापृथिव्या
दिकमित्यर्थः लोकमिति तथा च तदुपास्तिफलमेव तत्रोक्तमिति शंक्यं किंतु नाशयः॥ द्यावाभूमी समाधानाधानप्रोक्तविहायसः
अस्मिन्नकामा इति श्रुत्या कीर्तितस्यात्मनोपि च॥३१॥ समाधानाधारतया प्रत्यभिज्ञात एकता। एष आत्मेति चैकत्वात्पुल्लिंगा
त्तथाविधः॥३२॥ आकाश एव वक्तव्यो नान्य इव गम्यते। तस्माद्द्यावापृथिव्यादेरुपास्तिर्न कथंचन॥३३॥ द्यावाभूम्याश्रय
दहराकाशोपास्तिरेव युक्ता नान्येत्याह द्यावाभूमीत्यादिपद्यत्रयेण। समाधानाधारत्वेन प्रोक्ताकाशस्येत्यर्थः अस्मि
न्निति अस्मिन्नकामाः समाहिताः। एष आत्मेति श्रुत्या कथितस्य आत्मनोपि समाधानाधारत्वेन प्रत्यभिज्ञया एकत्व
मित्यर्थः। तथाविधः एकः पुल्लिंगश्च आकाश एव वक्तव्य इत्यन्वयः। एवं च तस्मिन्नित्यस्य पुंडरीकेण योजना। सन्निकृष्टे

ननमसामंवंधासंभवादिति॥३४॥यद्वाऽकाशश्रुतास्मिन्यदंतस्तदंतश्चतद्वयं॥अन्वेष्टव्यमितिज्ञेयाविषयश्रुतियोजना॥३५॥
वेदां० तस्मिन्नाकाशेअंतःयदंतस्तत्तद्वतिद्वयं अन्वेष्टव्यमितिविषयवाक्यपदयोर्योजनाज्ञेयेत्यर्थः॥इमाःप्रजाःअहरहर्गतस्तमीत्र
लोकाभिधानंदहरंह्यहरित्थं॥सुप्ताप्रयांत्यज्ञतमाहिनतत्त्वान्नतेविंदंतीतिहिवेदवाक्यं॥३६॥ब्रह्मत्वमेतद्दहरस्यवह्नि ८१
श्रुत्यंतरेब्रह्मगतिर्हिदृष्टा।जीवस्यतस्माद्दहराभिधेयाब्रह्माभिधेवेतिविनिश्चितंस्यात्॥३७॥गतिशब्दाभ्यांतथाहि
८१ दृष्टंलिंगंचेतिसूत्रार्थसंगृह्णातिइमाइत्यादिनाअहरहर्गच्छंत्यःसत्यःसदात्मनास्थिताअप्यज्ञानेनावृतत्वात्तंनजानं
तिअज्ञानेत्यादिपुंसुलिंगत्वतीत्यर्थःवेदेतिइमाःप्रजाअहरहर्गच्छंत्यएतंब्रह्मलोकंनविंदंतीतिश्रुतिवाक्यमित्यर्थः॥वाक्यं
एतस्यदहरस्यब्रह्मत्वेवक्षीत्यन्वयःतथाहिदृष्टमितिसूत्रार्थंव्याकरोतिश्रुत्यंतरेतिसतासोम्यतदासंपन्नइत्यादावि
त्यर्थः॥ब्रह्मैवलोकइतिविग्रहात्रस्वत्वस्यलोकेनाहियांतिसुप्ते॥षष्ठीसमासोननवेदित्यतःसोऽत्रस्यकानय
सत्वलार्थः॥३८॥कर्मधारयसमासएवग्राह्यइत्यस्मिन्नर्थेअहरहर्गमनमेवलिंगमितिसोत्रलिंगमित्यनेनोक्तंमि २

त्यभिप्रेत्याह ब्रह्मैवेति न षष्ठीति निषादस्थपतिन्यायस्येत्यर्थः निषादस्य स्थपतिः निषादेष्वनङ्गत्वात्तस्याश्रुतषष्ठ्यर्थकल्पनायोगात् श्रुत
द्वितीयाविभक्तेः पूर्वपदसंबन्धकल्पनायोगाच्चाथवा स्तो निषादस्य नोद्दिष्टस्य सामर्थ्यमात्रं कल्प्यमित्यादिस्तन्न्यायः ॥ तद्ब्रह्मलम
त्याह हलोमहमस्तल्लोकशब्देन तथा हि दृष्टं। षष्ठीसमासो न तत्र शब्दे नित्यपि न ब्रह्मगतेः श्रुतत्वात् ॥ ३९ ॥ सूक्ष्ममुपसं
हरतीति तद्ब्रह्मलोकमिति तत् तस्मादित्यर्थः ब्रह्मगत्या ब्रह्मलोकशब्देन वद्हलो ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ तत्र शब्द ब्रह्मलोकशब्दोपः दृष्टं मुक्ते
र्हलाख्यत्रात्मासमेतनुनित्यादिके वत्तीतात् ॥ इत्तश्रुयुक्तादहलो महिम्नो नियामकत्वाद्यपि सत्तुगीता वा ॥ ४० ॥ इतश्च
महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेरिति सूत्रार्थमाह य इति इत्यादिकेति अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसं
भेदाय इति वाक्योक्तादित्यर्थः ॥ सोऽत्र वक्तानार्थं महानियामकत्वाद्यपीति सेतुगीतात् सेतुशब्दोक्तादित्यर्थः ॥ वि
धानकार्थाविधृतिस्तु शब्दः श्रुतो क्तिचः कर्तनि कीर्तितत्वात् क्रियानपार्था विधृतिस्तु सूत्रे स्त्रियां क्तिन् नात्वान
विधानतः स्यात् ॥ ४१ ॥ विधानार्था इति सूत्रे विधृतिशब्दस्तु विधानार्थकः स्यात् न तु क्तिन्प्रत्ययस्य भावे विहितत्वादित्यर्थः ॥

नावार्थकमहिमशब्दयोगाद्व्यमपि भावार्थकं इति त्वाव॥ वर्णाश्च भासंकरहेतुतोक्ताः श्रुतिस्थितास्तेनुपद्य इति रूढ्या वर्णाश्च
मादिस्थितिहेतुतोक्तेत्यपोनसंबंधपद्यो॥ श्रुतोस्मात्॥४२॥ इतिः विभृतिनित्यर्थः॥ नियंतृत्वाख्यो महिमो पसंख्योविभ्रा
जाणस्यश्च महेश्वरस्य। तत्रैव वाकाश्च पदेषु प्रसिद्धमतो न जीवो भागानं निनस्ती॥४३॥ महिम्नः स्थानिमनुपसंख्येति तिहृनेम
यंत्याकेनोति नियंतृत्वतिवृत्वयुषि बभमहिमा ब्रह्मण्येवोपलब्धः श्रुत्यंतरे। अतो ब्रह्मलिंगत्वमेवतयोनिति भावः एते
ष्णवाश्रुक्तरस्य प्रशासने गार्गीत्यादिकैतियमतेर्लिंगं विघृतौ तु एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष
सेतुर्विधरणः इत्यादिकं लिंगमिति तिन्नेदं प्रसिद्धेश्चेतिसूत्रमनुपाकृतं तत्रैवेति सर्वो ... हवाइमानिभूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्त इत्यादौ ब्रह्मण्येव प्रसिद्धमित्यर्थः यद्यपि हृतापि प्रसिद्धेस्तत्तथाप्यवाचात्र भूमाकाशदृत्यपमानत्वा
त्तयानिरस्तमित्याह भगवानमिति तस्य पमानत्वाग्रहणान्नोपमेयदहरनाकाशत्वे संभवतीत्यर्थः॥ जीवस्यचात्राप्युपसमी
पितत्वान्नप्रांक्तीयदहरत्वमस्य। आकाशवोपाद्यविहीनतादेः संभवात्तदहरोनन्हलो॥४४॥ इतरपरामर्शात्स इति चेन्ना
संभवादिति सूत्रार्थमाह जीवस्य तत्रैव त्रापीतत्रास्मिन्नपि प्रकरणे एषसंप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य

वे॰बं॰

स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स एष आत्मेति होवाचेति संप्रसादस्य दहनं जीवस्यापि पाप्माभावादित्यर्थः। आकाशा तोल्पं च तत्रैव विहीनत्वा
च्चत्तदोदेमित्यर्थः॰ तत्र तस्मात् दहरः॰ दहराकाशोऽत्र ब्रह्मेत्यर्थः॥ नारायणीये पुरीति तस्योपासनं तत्र निरूप्यते॥ तत्रा
द्य तोऽत्र विरुपाठ स्व प्राज्ञैरप्येतो व्याख्यायते स एव॥४५॥ नारायणीय इति तैत्तिरीयके नारायणीयाख्यमस्तु तत्र पाठ
कोपनिषदीत्यर्थः नारायणेन खिलेश्वरेण मुनिना वा दृष्टत्वान्नारायणीयाख्या तत्र दहरोपासनं अत्र निरूप्यते। तत्र नाराय
णीये। प्राज्ञैः विज्ञानात्मविद्याशरण्यपादिभिः पूर्वैर्बुधैरित्यर्थः। दलाष्टकोपेत हृदब्जमल्पं विपाप्मभ्रेकाग्र्यपदत्वे हेतोः॰ ब्रह्मो
पलब्धेस्तदुपासनायाः स्थानत्वेनोक्तं ब्रह्म विवेश्मभूतं॥४६॥ प्रासादवद्धातुमयमप्यसंस्पृष्टं तत्रापि चाल्पं गगनं समस्ति। हृदि स्थि
तत्वादुपचारतोऽल्पत्वेन व्यपेत प्राक्संप्रमातमतत्त्वं॥४७॥ अत्रापि वाक्ये दहनं नं॰ स्पष्टं ब्रह्मैव परवैन्तनयोघसाभ्यात्॥ एवं च
तस्मिन् हृदयाम्बुजे तत् पिंडब्रह्म तत्त्वं तदुपासितव्यं॥४८॥ दहरं विपाप्मं परवेश्मभूतं हृत्पुंडरीकं पुरमध्यसंस्थं। तत्रापि दहरं गगना
नं विशोकस्तस्मिन् यदंतस्तदुपासितव्यमिति मंत्रार्थमाह दलाष्टकन्यादिनाष्टेकाग्र्यातिचिलेफाग्रास्थानत्वाद्विपाप्मभि
त्यव्ययं॰ प्राचीनदोषेण पराभवं स्यात्वात्कुद्धमित्यर्थः निवेशागर्हा प्रासाद स्वादिति यथा राजपुनम ध्यस्थः प्रासादः तथा देहमध्य
स्थमित्यर्थः॰ हस्तपादादिभिः सर्वैरवयवैः पूर्णं तदित्तिपुनर्दहरं॰ तस्य मध्यपंकजमुकुले सातंत नावस्थितमिति तत्रयं तत्रापि। तस्मि
न्नापि पुंडरीके इत्यर्थः ननु गगनस्य कथं वस्तुत्वं मुक्तमिति चेत् दहरनाविकारेणोक्तं पुंक्तिमिति स्वस्य ब्रह्मत्वान्निश्चयादित्याह ब्र

त्रापिवाक्यद्वृति। वेदस्यचादौ काथितस्तदंते प्रतिष्ठितो यः प्रणवः स्वकाख्यः। स ध्यानकालेन मस्कृते ताव व्याकृताख्य प्रकृतौ
विलीनः॥४९॥ ध्यात्वा विराजं च हिरण्यगर्भ मव्याकृतं चैव त्र एवान्तरेस्तु॥ विराडकारं प्रविलाप्य सूत्रे तं चाप्युकारं त्र
हेतौ मकारे॥५०॥ विलापयेत्तस्य च तानकस्य लीनस्य तस्यां प्रकृतौ परेनाय॥ चतुर्थमात्रात्मकता भनाद्यं यस्स मु
त्वस्यांतरास्ति देवः॥५१॥ सोयमहेश्वरो विबुधैरुपास्यः संसारनवंघस्य विनाशनाय॥ अनेन मंत्रेण तु पूर्वमुक्तं प्रपंचितं स्या
द्गनारम्यवस्तु॥५२॥ योवेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदांते च प्रतिष्ठितः तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वर इति मंत्रार्थमा
ह वेदस्यचादावित्यादिना तदंते वेदांते ओं मित्येतदक्षरमित्यादौ प्रतिष्ठित इत्यर्थः॥ अक्षरेषु अकारोकारमकारगु
विराडिति विराड्रूपमकारमित्यर्थः तं चेति हिरण्यगर्भात्मकमुकारं प्रकृतौ मूलप्रकृतिरूपमकारे विलापयेदित्यन्व
यः तस्यां प्रकृतौ व्याकृताख्यायां चतुर्थेति तान स्यपत्रणा वस्य चतुर्थमात्रात्मकेनादेयो ध्यानव्याप्तिसोयमुपास्य इत्यन्वयः
श्रुतिरप्यस्य ग्राह्या यस्समुत्सृज्य इति। तस्मिन्नुपास्य गुणजातमोत्रासहस्रमूर्द्धादिकमुच्यते त्रसमस्तालीकात्मा विराट्पुं
स्याद्वित्यवस्यैवै वसातियासमादेः॥५३॥ मूर्द्धादिक० सो पितदी यस्य वेत्यनंतमूर्द्धापरमपूर्वकं० स्यात् सर्वोस्मदीयानिवि
लोचनानि तस्यैव विष्णोश्चरणादीनि ताद्वत्॥५४॥ तं सर्वलोकस्य सुरस्य हेतुं श्रीमन्महेश्वं परिचिंतयीत। विराट्पुरुषस्य
महेश्वरस्य रूपं निजं मंत्रगतालतनाद्व॥५५॥ विश्वस्य विश्वापरिकल्पितत्वाद्विश्वात्मकोयं परमेश्वरः स्याद्दीनिनात्थ

× मं अक्षरं परमं प्रभुमिति पुंत्रार्थमाह। तस्मिन्नुपास्महे इत्यादि। तस्मिन्निति। सर्वानुवाकान्ते यो वेदादौ स्वरः

तत्त्वान्ययनेयैस्तैर्नानायणो देव इतीति नियंत्रृत्वात्। पद्मा। ईड्यादिरूपेण समस्तस्थितत्वात्तथाद्युतेन सूरत इतिचासौ॥ हेतु
त्वतः स्यादित्यन्वयः। अक्षरः अच्युतः परमः यस्य स फले नियंतु॥ ५॥ सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवं॥ विश्वं नाराय
णं देवमक्षरं परमं पदं। तेहृद्युपास्यं यन्महे अक्षरं परमं तं जास्मिन्न्यो अग्रे इत्यर्थः॥ अत्र आस्मिन्ननुवाक इत्यर्थः॥ सम
स्तेति समस्तलोकात्मकं विनाशे शास्त्रे इत्यर्थः। उक्तमार्गेण उपास्ये इति शेषः॥
ईड्यादिरूपेण सास्थितत्वाद्देव इतीति तच्छब्दत्वमन्वयः इड्यं मित्रं वरुणमग्निमाहुरिति श्रुतेः तमादित्यर्थः इति वा सर्व
त्र असौ अचक्षुः इत्यर्थः हेतुत्वत इति प्राणत्वेनोत्कृष्टः परमः स्यादित्यन्वयः॥ जग्रोघतः स्यादित्यनमः प्रकृष्टो
ना प्रनहीना नवर्तत इति नित्यः विश्वस्तु सर्वात्मकत्वात्। येन नारायणत्वेन निमुक्तं भवतापरः॥ तत्त्वघंतेन हनि
ये देवं जगत्तत्त्वंतपुरुषार्थं तस्मात् विश्वं तद्रूपत्वं वस्तुसिद्धेः समाश्रयदित्युपजीवतीति॥ ६॥ अत्र प्रतीत
पुनरुक्तदोषाभावो नैवत्वे न निवारणीयः। तथा तत्पाद्यपतयास्तुतित्वात् इत्येवं चासौ पुनरुक्तिदोषः॥ ६॥ विश्वतः
परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिं॥ विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवतीति मंत्रार्थमाह जडो घृतः स्यादित्याहिनाज
उवगोत्र प्रकृष्टः परमः स्यादित्यन्वयः हनतीति अघं पापमज्ञानं वा हनतीति हरिरित्यर्थः यदेतदिति यदिदं जग

वेदां: स्त्रानहस्यर्पप्रतीतंतत्सर्वमर्थयतः परमार्थेतत् पुरुषएवेत्यर्थः तत्र विश्वंतुरूपविश्वस्यव्यवहारनासिद्धेस माश्रयेदितिरू
त्वादुपजीवतीत्युच्यइत्यर्थः उपजीवतिआश्रयतीतियावत् स्तुतिश्चादितिस्तुतिरूपत्वाद्वतुपात्तपातेनतत्तेन
त्रकानरणछेयत्वाद्यपुनरुक्तिदोषोनास्तीत्यर्थः ॥ पतिविगत्यालनंतोनियंताजीवात्मनोतेनतदीश्वरः स्याच्चानि
त्यत्वतश्शाश्वतःशिवःस्याद्धिवोमहादेवगलमुच्यतश्च ॥ ॥ नवन्मान्यैश्चाछुतयत्तनयुयत्तोमहाज्ञेयइत्तोनितांतः ॥ वि ४ स्त्रा४
श्वस्वरूपः अक्षतिस्त्वतः स्वात्मनाधरेषांश्रेष्ठसमाश्रयत्वात् ॥ ॥ पतिंविश्वस्यात्मेश्वरंशाश्वतंशिवमच्युतं ॥ नारायणं
महज्ज्ञेयंविश्वात्मानंपरायणमितिमंत्रार्थमाह पतिमित्यादिनात्तेनेतियत्तोजीवात्मनांनियंतातेनकारणेनतदीश्वरं
श्री आत्मेश्वरमित्युक्तं स्यादित्यर्थः नवेदितिउतश्चोच्यतेयचुधोछतयामहान्यत्तोनवेतत्र ॥ ततः महाज्ञेयमित्युक्तमित्यर्थः ॥ विश्व श्री
स्वरूपइतिप्रकृतित्वत्तं विश्वव्यापनत्वात् विश्वात्मेत्यर्थः श्रेष्ठ इतिउत्कृष्टप्रधानत्वादित्यर्थः ॥ नारायणंब्रह्म ॥
२४ एवतत्त्वम [illegible] ततोसोपरएवचात्माज्योतिर्यदुत्कृष्टमुद्दिष्टं ततन्नारायणात्परमात्मरूपः ॥ इत्युक्तं ॥ ना २५
रायणपरंब्रह्मतत्वंनारायणःपरः नारायणःपरोज्योतिरात्मानारायणः परइतिमंत्रार्थमाह नारायणइतिश्रुतौ
परमुत्कृष्टमित्यर्थस्तमाह महदितिमहत्उत्कृष्टंतत्वमित्यन्वयः परएवेतिमत्वपरोमहानितिविश्वइत्यर्थः उदीरितमिति
परंज्योतिरुपसंपद्येत्यादिनाछांदोग्येउक्तमित्यर्थः ॥ अस्मिन्लोकेदृश्यतेयच्चकिंचिद्दृश्यतेवाश्रयतेतत्समस्तं ॥

अंतर्बहिश्च व्याप्य नारायणोसावास्ते यस्मात्तस्मादुपास्यो नेतर इति ॥ यच्च किंचिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेपि वा । अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्या
प्य नारायणः स्थित इति मंत्रार्थमाह ॥ यच्चास्मिन् लोके यत्किंचित्समीपवर्तिवस्तुजातमित्यर्थः ॥ यस्मादिति यस्मादुपादा
नकारणात्तस्मात्सर्वं व्याप्यावस्थित इत्यर्थः । परिच्छिन्नदेही नविनाशव्यपत्तेसमस्तस्तन्मतेंसमुद्रस्ववाच्यो ॥ सुखस्याखिलस्यादृवस्यो
पजीव्यं मंत्रेणामुमेवापवर्गस्य सिद्धेः ॥ नारायणस्य सद्रूपं संस्मृत्य आन्त्येष्टु एवं तं उक्तनारायेन मंत्रस्योपासनस्थानमुच्यते ॥
प भस्य प्रधक्षिद्रणन्तु स्वींहृदयमाहृती। लोकिके पद्म मूर्द्धे स्यहृतीकजमधामुखं ॥ अनंतमव्ययं कविं समुद्रेंतं वि
श्वशंभुवं पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखमिति मंत्रार्थमाह परिच्छिन्नदेहानमित्यादि नासमस्तद्गमिति चिद्रूपतासर्वे
ज्ञमिति श्रोतव्यविपदार्थः अंते अवसानरूपं यदा नारायणस्य स्वरूपं तन्नान्तितेदेवसंसारः द्वीपंत इत्यर्थः सुखस्येति सर्वे
संसारसुखस्योत्पत्तेः फलनारूपत्वस्य वानंदस्यान्याश्रित्यतानि मात्रामुपजीवतीति श्रुत्यंतरादित्यर्थः वृत्तानुवादस्य
वेकमंत्रोक्तमाद्धमवतानयति नारायणस्येति सद्रूपं वास्तवं रूपमित्यर्थः पूर्वतं मंत्रस्य एवं नागनेत्यर्थः हृदयेति हृदय
शरूढवाच्यमित्यर्थः ऊर्ध्वस्येति ऊर्ध्वमुखमित्यर्थः अधोवावधाघं प्रदेशास्तिनामेरूर्द्ध्वमोपावितासिस्तदंतो नाभिम्रो
र्वं धाम्य्ये हृदयंजानीयात् तत्सर्वलोकस्य देहस्यायतनं ॥ मनोहि हृदयाकोस्तितेन दंकुत्स्यितं जगत् ॥ ततो हृदयं
विश्वस्य महदायतनं स्मृतं ॥ अधो निष्ट्या वितस्त्यांतेनाभ्यामुपरितिष्ठति । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महदि

७५ तिमंत्रार्थमाह पद्मकोशेत्यादिना ग्रीवायां अधस्तात् अधस्तान्नाभ्यां देशे वर्त्तत इत्यर्थः तदेतत्रस्तीत्यनुषंगः वितस्त्यंते द्वादशांगुलपरिमि
वे.दां. तांतस्यामतीतायामुपरितिष्ठतीत्यर्थः नाभ्यामिति नाभिग्रीवयोर्मध्ये स्थितं कमलं हृदयमिति जानीयादित्यर्थः सर्वलोका
स्यायतनमुक्तं स्पष्टीकुर्वन्नाह विश्वस्यायतनं महदित्यस्यार्थमाह मनोगीतिवेदमाप्नोति हृत्वा हृदर्माख्या विमुक्तादित्यब्रुवीतेना २५
दित्यर्थः तेनेति मननसेत्यर्थः कल्पितानाभिमिति मनानामूलनिरुद्धं तत्रैयत्तिके चित्तस्यधनायन नामिति संप्रदायविद्भिरुक्तत्वादिति मा
वः॥ हृत्पंकजं पद्मकुमुलानमध्यमनीसस्य तुलंवतेधः॥ व्याप्तं सिनाभिर्हृदयस्य चांतसमीपदेशे सुषिरं वस्तुसूक्ष्मं ॥७०॥
नाडीसुषुम्णा प्राणचित्ताहितस्यानालं तु सूक्ष्मं सुषिमा निधेयं॥ तस्मिन् जगत्तिष्ठति तत्र चित्तिप्रतिष्ठितं सर्वपातिष्ठि
ताति॥७१॥ संतततं सिराभिस्तु लंबत्याकोशसन्निभी तस्यांते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति मंत्रा
२५ र्थमाह हृत्पंकजमित्यादिना अधः अधोमुखत्वेन लंबत इत्यर्थः तु लंबति आकोशातिष्ठतोत्कटः तस्मिन्निति हियस्मा
नाकारणात् तत्र मनसि प्रतिष्ठिते सर्वजगदाधारं ब्रह्म मात्रिविधम्यज्यते तस्मात् तस्मिन् सुषिरे जगत्तिष्ठतीत्युच्यत
इत्यर्थः तन्नालमध्येत्यनलः प्रवक्ष्यते शिखानिर्विकृति स्तास्तत्र श्वसर्वासुनाडीषु शिखाविशेषेण व्यापित्वतो विश्वमु
५ खः सप्ताग्निः॥७२॥ मुख्येतोऽग्रगात्मीविभजन्नाहारान् सर्वत्र मुक्तः समवस्थितानान्ना॥ तजीर्यतेसंजाय पश्चात् उक्तं केवि स्यात्

ग्रे कुश्यत्नोत इत्याद्यर्थः ॥ तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः । सोऽग्रभुग्विभजन्तिष्ठन्नाहारमजरः कविरिति मंत्रा-
र्थमाह तन्नालस्यादिना सुषुम्नानालस्य मध्य इत्यर्थः । तत्स्थ अतएव विश्वमुखस्तत्पश्चयः बहुविधस्वरूप इत्यर्थः । तत्र हेतुः व्या-
प्यपिवत्वादितिभ्रावति पुत्त-चान्न मन्नमित्यर्थः । तन्नाम मन्ने सर्वत्र श्रगोरे विभजन्नसमवस्थितस्तत्पश्चय स्थूतोति तिष्ठन्नित्य-
स्य स्थितरूत्यर्थः । अतएव कविः कुशलस्तत्वार्थः । आप्तमापादमस्तकतलं शिरो तं संतापयत्यत्र ध्येयस्वदेहे तदग्निमध्ये अग्निशि-
खाति सूक्ष्मा नीले नभ इति मवस्थिता ॥ १७४ ॥ संतापयति स्वं देहमापादतलमस्तकः । तस्य मध्ये वह्निशिखा अणी-
यार्ध्वा व्यवस्थितेति मंत्रार्थमाह आन्नस्यानि शिरो तं त्विष-पर्यन्तमित्यर्थः । असौ वह्निशिखानालेन सुषुम्नानाडीनालेन म-
ध्यं तं ब्रह्मरंध्रपर्यन्तं ऊर्ध्वत्वावस्थितेत्यर्थः । मध्यस्थिता नीलस्य नभस्य विद्युल्लेखेव सा दीप्तिमती चतन्वी । स्वात्मेति वर्णाचन-
रूपमासास्वन्नांतरालणं उपमानत्युपमा ॥ १७५ ॥ नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा । नीवारशूकवत्तन्वी पीता भा-
स्वत्यणूपमेति मंत्रार्थमाह मध्यस्थिता तितन्वीति तिनीवारवजसाग्रकारव्या दीर्घपुच्छं यथा तत्सूक्ष्मा ततथातन्वीत्य-
र्थः । अतो पीता सास्या नवास्य वह्निज्वालेवपीतवर्णा दीप्तियुक्ता चेवक्तित्यर्थः सत्त्वमास्या त्येनवपर्णी चेतिच कमादीप्ति-
युक्तेत्यर्थः । तन्नपमत्यस्य वचाख्यास्य सूक्ष्मां तन्नरालणमितिकृत नयो सूक्ष्मवस्तूनामुपमानविन्तुयामित्यर्थः । स्थितशिखा-
याज्वालनस्य मध्यात् तस्याः परमात्मा ग्राह्यकहेतु । स्यानं त त्तस्यास्य मुपासनार्थं नद्यापि नाल्पापि तत्सर्वरूपः ॥ १७६ ॥ ब्रह्मा

शिवस्वर्गे पतिस्संदृशो मायाविशिष्टो न्द्रनुच्यते सैः। मायाविहीनः परमात्मा एव स्वातंत्र्यतः स्वात्स्वयमेवयाज्ञा॥ ७७॥
वेदां. तस्या शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितो स ब्रह्मा स शिवः स हरिः स्सेन्द्रः सो क्षरः परमः स्वराडिति मंत्रार्थे प्रमाणत्वेन तद्युक्त्यादि
नात स्याः पूर्वोक्तायाः वन्हेः शिखायाम ध्यवृत्त्येन त्वं पः सर्वदेवात्मकत्वमेवाह ब्रह्मेत्यादिना सः ब्रह्मा एवं सकलत्वस्य सर्वे
त्राप्यनुषंगः सो सो त्र रुद्रत्वमुच्यत उच्चप थ्यक्तु नमाद्यार्थमाहद्दृश्यामायाविशिष्टइतिजगद्व्दसुमायाविशिष्टात यमीद्र
स्वनद्गर्थे न्द्रनं सर्वाणि भूतानि क्रूरत्वा न्हद्रुच्यत इति प्रत्येतव्यं मन्त्वन इति भावः परमात्मा मायारहितत्वे शुद्धचि
द्रूप उत्तमपुरुष इत्यर्थः उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतइतिस्मृतेः अत एव स्वातंत्र्यतः स्वातंत्र्यात् स्वनामस्व
यमेवाज्ञत्यर्थः सहस्रशीर्षेत्याधेनुन्केतत्वपरमिति॥ पद्मकोशप्रतीकाशमित्याधुन्केत्र कारं [illegible] तः
८६ ॥७५॥ वितत्य देति तात्पर्यमथास्योपासितुर्मुनेः मुपास्यत्वेन वर्थस्य प्रणत्येमेत्रुच्यते॥ ७८॥ ततश्चैतस्या तात्पर्यं वदन्नुत्तेन ८६
मंत्रमवाचानयति सहस्रेत्यादिना पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादिवाक्यार्थे च कानेषा वितत्यतया येदि
तितात्पर्यमित्यन्वयः ब्रह्मातिसत्यं समुपासकानामनुग्रहार्थं यद्वपुस्सानुभेया। स्याद्यन्निवृत्तिपिंगलवर्णेत्युक्तो वामे
तुरूपस्तामवहृद्वेनेता॥ ८०॥ स्वशियेरे तः स्वलु नीलकंठः स्वब्रह्मिरेद्वेयतत्वानामहात्मा ब्रयं विरूपान्द्रु उदीनि

४रूप ५

तं स्या त्रिलोचनत्वात्तमिमं महे प्रणा ॥२४॥ स्तुत्वा च प्रणामः क्रियते तत्तस्मै विश्वात्मकाया खिलहेतुभावात्तस्त्रीफ्रा त्रिके श्री
ष ॥ मामप्यभेशो त्रिलोचनं ब्रह्मपरं सदा स्मि ॥२५॥ ऋतं सत्यपरं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलां ऊर्द्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्व
रूपाय वै नमः त्यवतारितस्य मंत्रस्यार्थमाह अहो त्यादिना सार्द्धश्लोकद्वयेन ॥ व्यावृहा पिकृतस्तत्त्वनिवारणेन पा
रमार्थिकसत्यत्वं प्रदर्शयितुं ऋतं च सत्यमिति विशेषणद्वयं तद्व्याख्यातं ऋतं तत्सत्यमित्यर्थः तमाह अहो ज्ञानेति सत्यमिति पु
मानुमेयः स्यादिति ॥ पुमान् महेश्वर नात्मकं पुरुषं रूपदया नेत्यर्थः दक्षिणे महेश्वर भागद्वयर्थः कृष्णः पूज्य वामेत्यर्थः ।उ
र्द्धरेतः ऊर्द्ध्वरेतः इत्यन्वयः कु तेद्वय तत्रोहं स्वकाये ति विस्तवान्नेत्वा च ऊर्द्ध्वलिंगाभिवतीति भावः विश्वात्मफले हे
तु खिले ति सर्वजगत्कारणत्वात् जगदात्मकायेत्यर्थः एवमेतार्थ मुक्त्वा तत्प्रतिपद्यस्तु प्रणामं अनुसंधत्ते श्रीकाशि
कामि मिति भक्तस्य वा ध्येयं ब्रह्मा स्मीत्यन्वयः अनेन ब्रह्म स्वरूपावाप्तिरूपमुक्तिस्तन्नमस्कारफलमिति सूचितं ॥
ऽ ॥ निमन्मुक्तोऽस्य सत्यरूपमतनु समेष्यनाति मानिति ॥ कृष्णप्रणाम नपुनर्भवाय ति च तस्मात्सर्वत्र नमस्कार
मुक्तिफलकं इति सूचितं वरव्याख्यानविद श्रीविद्यारण्य मुनीनि त्वं स्तुत्यर्थः काचिन्तास्मानि संततं कुर्वीत लेस
सोविधानात्पादिक्या चार्यैर्विरचितः द्वारपिवेदिभिः स्तुत्यर्थः काचिन्तोयमाहु कोन्यः स्तुत्यर्थं तत्त्वविज्ञानिपुणा अन्यत्रे इति तदु

× वित ॥१

× लालीटिकादिक प्रोक्तं न्यूनाधिक्यं हरीशयोः ॥ कार्यं हिता छिन्नि॰ साङ्गेनैव मानविरोधतः ५ १

वैदा॰ कापार्थीनगणासउति भावः ॥ श्रीमन्नारायणीये स्मिन्नु विस्पष्टं व्रतिना सत्ता सोहलस्य चामे तो मेदनाहमुपावुधाः श्री
मेरमिति मुख्यमापक वीरादि कल्पनयामेदेकस्य यंती त्यर्थः ॥ मुख्यार्थमित्यर्थः यद्वा मुधा वृथा बाहुल्ये कृपदैक्यर्थपाडि
त्ययुक्ताः पडितालासाङ्गत्यपः कल्पा तेषु द्रूपणा संहत्य त्यागं कृतं जगत् ॥ नमेत पुरुषं विष्णुं प्रपत्तास्मि सनातन ८१
तनमिति श्रीविष्णुधर्मीलनेस्पष्टमेव तदेव भेदः ॥ ननु पद्मपुराणादौ नामाख्या हरिप्रतिष्ठास्यत त्वोपदेशादिकुल
त्वान्के तुल्पार्षदृतिविन्नस्यादेनिर्वाणखंडेनामगीतासंहते व्रातिना मस्यापिना माहात्म्यापरकादिकर्तृत्वान्नोः ५८
त्वामेकमेव पनमं ब्रह्मधामं जं जीत्यादिना हौ लेवनाम स्पसर्वापास्पत्वेन स्तुतत्वाच्च ॥ सोसित्वमेव सुरनाथ
सुखादिमुक्ते मुक्तेन्त्रनामभजतामि हयाति सानमिति तस्येव मुक्तिमुक्तिप्रदत्वात् ॥ त्वन्नाम जापिनो गोरी
८१ त्वन्मन्त्र पवानह्यं मुमुक्षोर्मम पाकर्णिकयामकृद्दिफान्विता सिनः श्रहेदि पुराणमिति मंत्रं तानुक्रमेणसद्गतमिति
हस्यापि तदुपासकत्वान्केस्व शाता ननेसे हृत्य पुष्पकमारुह्य वैकुण्ठं संगत वत्तः प्रदर्शितावित्रस्वरूपस्य श्रीना
मास्य स्तुतमत्तु जमप्रदर्शित नमस्कानपादे दफगरुडानसात्त्विकजनसमूहनामगणानसंस्तुतत्वाच्चइ देववासि

श्रुत्यामायणोदीयन्तेतित्रिरूपेजनार्दनः एवंब्रह्मणाविष्णुपेजनः । अपकल्पस्यकृत्स्नस्यश्रेष्ठनारायणनिरूपितेत्युक्तिश्रीविष्णुधर्मोत्त
रब्रह्मणोप्युपदेष्टृत्वेनोक्तिश्च नैतावतान्यूनाधिकभावः । सर्वस्याप्यस्य तत्त्वकथाद्वैतोकानुपपत्त्यर्थंदर्शितत्वात् ।
तत्तदुपासकानांयथायथंचिफलविशेषावाप्त्युपायस्योत्कर्षश्चनदुष्यति एकमवहिब्रह्मसत्त्वाद्यर्थसत्त्वादिनात्रिमू
र्त्यात्मकंपल्लविष्णुः शान्तेनितिपरमशिवस्वात्मरूपेतितन्माशिवः शान्तेनितिमहाविष्णुरेवाधिक इति वदन्तु शा
स्त्रात्तात्रतस्यैवान्नमात्रार्थैः ब्रह्मविष्णुशिवाख्याः शान्ताः यः केशासाद्रेतासाद्वत्तयाकेशवास्त्रयः केशान्न इति श्रुतौ
तिसमस्त्रमहत्वत्तितद्दकालाधामिविष्णोतिमिनितिसंधमहत्तदिविष्णुकेचन्द्रमादन्त्यादयः कालस्तंपेवाखिलजन्तव
विभूतयोहत्पेताजगतः सृष्टिस्तवः विष्णुर्मन्वाद्यः कालः सर्वभूतानिचद्विजोस्थितोर्निमित्तभूतस्यविष्णोनेता
विभूतयस्तुद्रकालोन्तकाद्याश्चसमस्ताश्चजन्तवः चतुर्दाप्रलयायैताः जनार्दनविभूतयः इतिविष्णुपुराणेब्रह्मात्मानं
चतुर्द्धाविवासुदेवादिमूर्तिभिः सृष्ट्यादीन्प्रकरोत्यस्यविश्रुतात्माजनार्दनइति व्यासोक्तेश्चपञ्चत्रयपापानियंतानु री
पात्माशिवस्वरूपेत्तिन्द्रपतस्त्वानिभस्तत्तत्स्वामर्त्येयाविना हूत्वाव्याकृत्त तुर्यापात्मानस्यपीतिचतुर्मूर्तिनित्यताचा
पिविष्णुनामनिरुक्तेषुतस्मात्तथाथाचितत्तदुपासकानांतत्तन्मूर्तौसम्यक्निष्ठाकात्मकर्मोन्यूनाधिक्यनिवृत्तिनवस्तुभेदः
स्यधाश्रयत्रयोपेक्षान्यथास्थितिश्चत्वंनकर्माणिब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः ससंज्ञायातितगवानेकएवजनार्दनइति ।
नारायणपरब्रह्मतत्त्वमित्यादिना विष्णोः परमात्मतयाप्रमतोक्ते यत्र किंचिदि
त्यादिनातदुक्तेश्च ॥ ३

वृद्धवचनाविरोधादिति दिक् ॥ तस्मात्सर्वस्मात्प्रत्यगात्मत्वमित्यादिश्रुतिविश्वोक्तेः प्रत्यगात्मन्येवाद्वितीयत्वं प्रतिपादितमिति घटाद्यपि विदेहत्वा
वेदां॰ दिस्मात्तदन्तस्य किंचाद्वैतवादे प्रतिबिंबजीवस्यापि वस्तुतो न ब्रह्मभेदः बिंबचैतन्यास्पर्शं कृत्स्नं साक्षित्वदुत्पलमस्समय
घनगर्जनेनेत्यास्तां विस्तरः ॥ मुक्तानां ब्रह्मादाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ ॥ श्रुतावन्यविधेकाबाधापेतेत्तिमीयेके उत्तनाद्युदिति
न्यायस्वतन्त्रणागर्भितो मतः ॥ ॥ ब्रह्मत्वे देहस्यापातेकेमनबलादिलिंगात् तादिदृष्टान्तेष्वपतेजोबाप्यनघत्वादिमानिति ॥२॥
सेनातिमाह अन्नतमितिं उत्पत्तिं तदुत्पन्नयः उत्क्रान्तघत्वादिगुणोपक्रात्मा सांत्वेभ्यश्रुत्येव मन्दीयापित्वा प्रजा
३८ पतिः प्राह स्मनायिनाय यश्चक्षुत्यादिमेव वाह ॥३॥ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे ३८
तद्ब्रह्मेति तथा ॥ य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाच ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न वि
जानात्येष आत्मेत्यादिके वाक्ये प्रजापतिः प्राहेत्यन्वयः ॥ प्राधान्यतो हि यस्याः श्रुतो स्यात्सर्वेन्द्रियैः पविबोधक
पां जाग्रदृष्टां योगात एष आत्मा ब्रह्मनामजन्याभयरूपस्तु ॥४॥ य एष उत्पादि दृष्टात्परमात्मा अवोन्यत इति ततः
किमत आह सर्वेन्द्रियनितिश्रुतो विरूपस्यात्तेइत्यत्रापि स्वप्नद्रष्टा त्रयापन्नमसुषुप्तेयचोततो बद्धानोमन्दप चावविविक्ते ।
आत्मा नमस्मात्स्वबुद्धसम्यग्ब्रह्मस्वरूपाणि विबुध्य सामान्याच ॥५॥ प्रत्यकूपं तस्यांतिसृपत्तिविद्यानित्याहतस्मादृ
नात्र जीवः अपापताद्युक्तगुणाध्यसत्वाद्य एष इत्यादिके वाक्ये तः स्याजो ॥६॥ दृष्टात्र पतिजामद्यवस्था त्रयापन्न

श्री
अ५२

मुक्त्वा अतेइत्यादेरन्वयः। एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्त
मः पुरुष इति वाक्ये प्रजापतिराह तत्पर्यः। एष संप्रसाद इत्यादिवाक्यस्यार्थमाह जीव इत्यादिना अत्र स्मादशिमान दर्शये वि
कल्पात। शरीरबुद्ध्यादास्त्रम्य गवलुद्धा विविच्य विविक्तमात्मानं ब्रह्मस्वरूपे स्वसान्निध्याद्धिबुध्य सान्निध्यात्स्वरूपप्राप्त्यरूप
तेज्योतिः प्राप्नोतीत्यन्वयः। ज्योतिरुपसंपद्याभिनिष्पद्यते इति मुखं व्याख्याय स्वपितीति वदृष्टव्यं नदिदमुक्तं ज्ञानिष्पद्य
सान्निध्यात्स्वरूपप्रत्ययोऽभिव्यपेतीति। पूर्वपक्षमाह तस्मादित्येव एष इत्यादिवाक्यार्थः। दहरं जीवस्यादित्यन्वयः। त
त्र हेतुः अपापत्वादीति। प्रक्रम्य चात्मानमपापत्वादिधर्मकं दशानां समुद्दीनित्वात्। ब्रह्मलिंगतो जीवा विनिश्चय प
नत्स्यानपत्वादिगुणानवधु मुक्तगुणाः प्रश्नगप्रवसान्नित्यपत्रआह प्रक्रम्येति एनमात्मानं प्रक्रम्य त्वन्च
यः दशानामवस्थानां तल्लिंगं। तः अवस्थालिंगतइत्यर्थः॥ उपासनान्तत्मवतीति जीवस्यापेत्याप्मादिकधर्मवर्गाः यदि
स्यपाप्मादिरूपाविति स्यादुपाधिलिंगवाचिनि वर्तिते सो॥२॥ आत्मा प्रकरणात्॥ अत्रोच्यते दशासुपाद्धो घनतस्त्वमर्थेषु
इमहावाक्यप्रवृत्तितात्पर्यव्यक्तेः नवेत्यादशरूपयुक्तो विवक्षितात्रेति सर्वं विष्णु॥३॥ प्राप्य नातेरन्तु कुरु त्वन्च याः सर्ववीति
आविर्भूतस्वरूपो जीवस्य स्वब्रह्मत्वप्यर्थः। उपाधिनिर्मुक्ततयानध्वा वाधुलैसप्रश्नस्ततपव्यक्तेः पुल्लिंगतो जीवस्वरूपस्य अस्याः
नगत्यानलतोद्धवन्ता॥४॥ एतस्मिन्नुक्ते गुणाः कथमित्यत्र आह उपाधीतीत्युक्तमनथत्वादिजीवस्योपाधिनिर्मुक्ततयापे

त्रह्मत्वे नैवयुक्तमित्यर्थः सूत्रेपुल्लिंगप्रयोगेन कार्यंजीवोस्तीति निरस्तं आह स्वेनेति आत्मनेन जीवत्वनिवृत्तावपिस्व

वेदां. रूपं गत्वा जीवत्वंरजीवोस्तीति इत्यर्थः तद्धित्व न्यायतः फलजीवत्वस्य विवक्षातु नेत्यर्थः जीवस्वरूपेण न जीवमात्मस्वरूपाप

त्तिर्लौकिकत एव सिद्धा ॥ अनंत्यजीवस्य नित्यत्वं वस्यात्रपादिविचारोक्तस्वरूपमाह ॥१॥ विवेकसिद्ध्यर्थं तत्पादृष्टा नो

१२९६५ नजीवत्वलिंगत्वमिहत्त्विपार्थी अयं च जीवो देहस्थो न्वास्यात्तद्वाक्यशेषे पूर्वपर्यनं कथं स्यात् ॥२॥ अन्यार्थश्च परा ८९

म[illegible]तिसूत्रव्याख्यानं [illegible] कामाछाथ्यचेति दहराद्युपासमतितो विहीनस्सुक्तो परंज्योतिरुपसंपद्य जीवं च वि

८९ शेषबोधयति स्थयसर्वे निष्प्रयुक्तब्रह्मतत्पत्त्यर्थं स्यात् ॥३॥ तद्वाक्यशेषः सच जीवम आध्येवान घत्वादिगु

णोपेतमुपासनायां भवतीति विवक्षित जीवस्तद्रूपापत्तिकीर्तितः स्यात् ॥४॥ अथ आत्मेति अधय एष संप्रसादोस्मा

च्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचेत्ययं तद्वाक्यशेषः स्यादिपि

न्वयः तस्यार्थमाह दहरोत्यादिना अवस्थाद्वयेऽप्यहमस्मि मा न तो विनिर्मुक्त इत्यर्थः सच वापप शेषो वक्ष्यत्यन्वयः किं

वक्तीत्यत आह जीवतिजीवगम्यः शिवपरमात्मा उपासनीयो भवतीति वदन्नीत्यर्थः ॥ अल्पश्रुतेरिति चेत्तस्यात्र

सकेत्यादिना पुनोक्तो ॥ औपाधिकाल्पत्वमुपासनार्थं भीमा मच्छेन हि दुष्यतीति ॥५॥ अल्पश्रुतेरिति चेत्त

उक्तमिति सूत्रमुपादत्ते अल्पेति रूपवत्ता न स्यादिति चेदित्यन्वयः तत्रेहेतुरल्पश्रुतमिति तिदहरोस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्राश्रुते
रित्यर्थः ।। सूत्रे तदुक्तमिति अत्र अर्थान्तरकल्पनास्यात् अपरमाचेति स्वत्ववाक्येन तत्र समाधानमुक्तमित्यर्थः तत्माहात्तद
नेके तितत्रत्य समाधानमाह औपाधिकेति उक्तमित्यन्वयः उक्तानघत्वादिगुणाष्टकस्य विमुक्तजीवस्वरूपानतिरिक्त
त्वात् मुक्तस्य सर्वेश्वरतया स्थितिः स्यात् जत्वस्य चिन्मात्रेत्येतेति जाति ।।५।। प्रसंगात् मुक्तजीवस्वरूप विशेषावि
चारमारभते उक्तेत्यादिना एषआत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोपिपासः सत्यकामः सत्यसं
कल्प इति श्रुत्युक्तमनघत्वादिगुणाष्टकं तस्येत्यर्थः ।। उक्तकर्तृत्वादिश्रोगिकर्तृत्वात् छतीवत मुनीकृत मणीकृतमि
त्यमन ।।६।। सर्वमुक्ते मुक्तस्य बुद्धिचिन्मात्रता नहि किंतु सर्व ज्ञताघुक्ता मेश्वरता मता ।।७।। एवं पद्योत्तनो द्वौ पि
स्पष्टयति आसर्वेतित्ति सर्वज्ञत्वादीति सर्वज्ञताघुक्तगुणा विशिष्ट इवरसावदुत्यर्थः एकस्मिन्ब्रह्मलोकेऽन्यो व कुत्र
तिविविलो एकस्मिन्प्रति विवेच यदाचितु घोदित्ता तद् ।।९।। विवताप्रति विंबस्पत दुपाधिलयेन वेत्र बदनं प्रति
विवस्य दर्पणापगमे यथा ।।१०।। बहूपाधिष्वित्यर्थः वदनं तिय्या मुखप्रति विवं दर्पणापाये विवभावस्य न लब्ध
खमात्रत यावस्थानं तदा गोमपदर्परसितिमसनिधान प्रयुक्तस्य मुखविवत्व स्यानपायात् ।। नन्वाप्रमप्रतिविवं

४ स्य २

स्यापि तदुपाधिलयेविवर्त्ता विवर्त्तरूपेणावस्थानं नवेदित्यर्थः॥ मुक्तस्याज्ञाननाशेपि बद्धस्याज्ञानसत्त्वत॥ सगु
णोब्रह्मणोवस्थानानुपपत्तिर्नविद्यते॥२०॥ नहि ब्रह्मणस्य ब्रह्मतागुणोपाध्यवस्थाविद्ययातस्य निरंजनत्वात्॥ योव
द्धमर्त्यस्तदविद्योपवृत्तौ समस्तोपरमे ब्रह्मस्य॥२१॥ गुणाः सत्यकामत्वादयः स्वविद्यया नहितेषाञ्चयः तत्रहेतु
स्तस्यनिरंजनत्वादिति॥ उपासकानां सगुणब्रह्मस्य श्रुतौदिस्सायुज्यफलंबुधानी॥ ततश्चमुक्तेर्न्नुकोविशेषोवा
गुणान्वितोपास्तिफलादिकेति॥२२॥ प्रोक्तेतूपासकानामितिश्रुतोमात्तियथाक्रतुरस्मिंल्लोकेपुरुषोभ
वत्येवमितःप्रेत्यभवति॥ तंयथायथोपासतेतदुत्यादिश्रुत्युक्तमित्यर्थः॥ गुणान्वितेति सगुणब्रह्मणोविद्याफलादि
त्यर्थः॥ इहास्मिन्नपक्षेनाखंडसाक्षात्काराभावादविद्यानाशेपन्नवाखंडसुखानुभूतिः॥ उपासकानांसगुणब्रह्मस्य
साम्येपिन्नोगस्यमहेश्वरेण॥२३॥ स्वभोगसंसाधकादिव्यदेहयोषादिसंसर्जनशक्तिमात्रेणाविप्लवस्यैश्वर्यादि
कशक्तिरूपेणैवंकुतोश्वर्यफलं समाप्तं॥२४॥ समाधत्ते नाखंडइत्यादिना॥ सगुणब्रह्मस्योपासकानांब्रह्मविद्या
सकार्याविद्यानाशादित्यर्थः नवांखंड इति आवरणानिवृत्तेर्नाखंडानंदस्यसत्ताविवाक्षतीत्यर्थः॥ साम्येपीतिईश्वरेण
सहभोगस्यसाम्येपिसंकल्पमात्रात्स्वभोगोपयुक्तदिव्यदेहाद्युपवनितादिसृष्टिसामर्थ्यमात्रंनतुनिरंकुशैश्वर्य

मस्तीत्यर्थः॥ जगद्व्यापारवर्जंप्रकरणादसन्निहितत्वाच्च॥ भोगमात्रसाम्यलिंगाच्चेत्यादिसूत्रैरुक्तत्वात्परमेश्वरे
णानेभक्तोल्पेपिस्यादिति प्राप्यमेवैश्वर्यं न तु सकलजगत्सृष्टिसंहारादिस्यात्तत्र्यरूपंनिरंकुशैश्वर्यमितिभावः॥ ज
गद्व्यापारवर्जं स्यादिति प्राप्यमेवाणिमाद्यैश्वर्यं विदुषः न तु जगद्व्यापारस्तु परमेश्वरस्यैव सृष्ट्यादिवाक्येषु तस्यै
वप्रकरणात् विदुषस्तत्रासन्निहितत्वात् किंच न माहात्म्यपावे खलु मोदते लोकासाविति वाक्ये नोपासकस्यो
पास्यदेवतया सह भोगमात्रेण साम्यं श्रूयते तस्मादणिमाद्यैश्वर्यमेव स्यादिति प्राप्यमेवैश्वर्यं नान्यदिति सूत्रार्थः॥ तस्य लो
कस्थमुपासकं क्षिणप गर्भश्रा हश्चा पावेखल्वमतनमप्यो मया मीयते मुर्युतेत वाप्यसावमजर पादफलेरुणा
लोकानोगइतिश्रुत्यर्थः॥ मुक्तात्मनो लोकप्रवर्तकत्वं नास्ति सर्वमस्तीति महान्विशेषः॥ समीनित्तः स्यम्भजयोन
नाद्वित्पादिनास्मृत्वकदादिनाविरूपा॥ विमुक्तस्त्री वस्पगुणाप्रान्तविस्स मीन्द्रियामातिविच न्द्रोनिहास्फुरीव
तोग्रूपि च तत्र तत्र श्रीसत्वकामादिनिरपेक्षवारिद्धा॥ मुक्तानामुपासकापेन्द्रायावेलन्द्रप्रमस्तीत्याह मुक्तात्म
नोप्तिविरुत्तमाच्चादित्युक्त्वा चेदाविर्भूतस्वरूपास्विति सूत्रेणास्वरूपानादिनागुणाप्राभावः सगुणप्रवन्ध्या वः स्वप्र
नयासमीति नः उल्लृत्यन्वयः सत्वकृदादिनोपादिशब्दनमाप्यकामयस्त्रप्रद्युन्नपाप्यत्वाद्विगुणा कैपास्यमप्र
नंरूपं विधयाप्रातिपद्यतइति भाष्यकृता पुंच्चानुसंधेयम्॥ तत्र तत्रेति तत्र तत्राधिकरणे स्वमुक्तास्यसगुणप्रवन

वेदां०

६१

मावस्थ स्फुटी कृतत्वादित्यर्थः ॥ अंशो नानेत्यादिके हि स्फुटतरत्वं संघस्वेन स्पष्टमित्यादिकेपि ॥ आहेत्यादि के स्फुटत्वपु
त्रमुक्त्वा चिन्मात्रत्वेपु क्तं धर्मानिति तस्य ॥ ॥ अंशो नानेत्यादिके ॥ पूर्वपक्षीत्य पादार्थव्यनन्निति अंश इति तत्र या
हिद्धिती या घ्यायेत्येवं वसाधु कर्म फलानपतितमित्यादिश्रुत्या तत्तत्कर्मफलत्वेन तत्तत्कर्मकार्यत्वेन चोप
कार्योपकारकत्वया ॥ तत्र जीवेश्वरयोरंशांशिभावरूपसंबंध निरूपणे अंशत्वेनावतारितत्वं श्रोतानानाव्यपदे
शादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके इत्यत्र अंशो मुक्तस्य स्वरूपत्वाः स्फुटं स्फुटीकृतमिति भावः ॥ ६१
जीवस्य ब्रह्मांशत्वात्सुय गमेत दुःखादिना ब्रह्मणस्यापि तद्वत्वं स्यात् ॥ यथा लोके हस्ताद्यंशगतेन दुःखेनांशिनो
देवदत्तस्यापि दुःखित्वं तद्वत् तत्तस्यांशांशिनो महत्त्वं दुःखं स्यात्तावत् पूर्वी वस्था सैसानप्येवेति तल्लक्षणार्थपद्धी
स्यादित्याशंक्याह प्रतिविंबवत्प्रत्यातिताच्चाशांतिविवक्षा वस्थात्वं तयो गद्यतेस्मादित्यत्यात्रायं तत्र
वक्ष्य स्वरूपाप्रादुर्भावात् ॥ नतु स्वाभाविकाशांत्व स्वरूपनिष्कलमित्यादिनित्यंशात्वं प्रतिपादयंश्रुतिविरोधात्तत्पुनस्त
पार्थक्यांशांभिभावरूपांशे भेदाभेदश्रुतिस्वाभिप्रायेणानन्त्यादिना पश्यात्मनि तिष्ठन्नित्यादिना जीवब्रह्मणोर्भेद
व्यपदेशात् ॥ अन्यथा चापि अनानात्वस्यापि व्यपदेशात्तत्र भेदव्यपदेशं स्फुटीकृतो तिदर्शितत्त्वपात्वे शाखिनः श्रो
त्रवाणि पाः ब्रह्मदासा ब्रह्मदासा ब्रह्मैवेमे कितव इत्यादिना ब्रह्मणो दाशकितवादिभावमामनंतीति ॥ तथा च

= सत्येव १

तोपपद्यस्य पुरुषत्वात् संध्यइति संध्यशब्दार्थः स्वप्नइति संधौ सृष्टिराह हि तत्राधिकारो स्वप्ने सृष्टिर्जीवकर्तृकानिष्पोव
स्थितं श्रुतिरेवमाह अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इति तस्मात् श्रुत्यादिना स्वप्ने सृष्टिः स्यादिति प्राप्ते मायामा
त्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति मिथ्यात्वमुक्तं कार्त्स्न्येन तु चितदेशकालादिसंपत्त्या नहि रथ्यादीना
मुचितो देशः स्वप्ने संति देहावच्छिन्नस्यान्तःस्थत्वात् नाप्युचितः कालः घटिकामात्रवर्तिनि स्वप्ने बहुसंवत्सरसा
ध्यं संसाध्य स्पदर्शनात् तस्मात् प्रातिभासिकमेव स्वप्नं किंचन तत्र रथा इत्यादिना श्रुतिरेवासत्यतां वक्तीत्यर्थः
स्वप्नप्रपंचस्य मिथ्यात्वेऽपि न तत्र मिथ्यावृत्ते स्वप्नप्रपंचे जीवस्य कर्तृत्वमाशंक्य पराभिध्यानात्तु तिरोहितं
ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ इति सूत्रेण जीवस्य तिरोहितमीश्वरत्वं परस्यात्मनोऽभिध्यानादभेददर्शनात् ध्यानजा
तादीश्वरप्रसादादभिव्यक्तं स्यात् हि यस्मात्ततो हि ईश्वरादस्य बंधः ज्ञाते तद्विपर्ययो मोक्षः संसारमोक्षस्थितिर्वि
धेहेतुः ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिरित्यादिश्रुतेः तस्मात् जीवस्य स्वशक्तितिरोहितत्वात्सदपि सत्यसंकल्पत्वादिकम
विद्यादिदोषात्तिरोहितमिति न तस्य स्वप्नप्रपंचस्रष्टृत्वमिति वदन् सूत्रकारः तत्पुनस्तिरोहितमभिध्यानेऽर्पयितापृतम
नस्य तं तो विद्धत ध्यानस्पत्तिभिर्ह्यजेवदप्रकृतीनो विधवीर्यदीप्रकाशप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति
न स्वभावत एव सर्वेषां जंतूनामिति सूत्राभिप्रायं वर्णयन् भाष्यकारः मुक्तस्य स्वप्नसृष्ट्याद्युपपत्तौ गिसत्यसंकल्प

× तिरस्य

वेदां०

घटितव्यक्तिमंगीकुर्वन्नयमस्मात्मावायत्तिं स्फुटीचकार तत्र तत्पदार्थस्य स्वरूपं तदूत्याह ब्राह्मेणेति स्वेन रूपेणा
भिनिष्पद्यत इति मुख्यमात्मानं विवक्षयायां श्रुतौ केन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्विवक्षितेति जिज्ञासायां ब्राह्मेणाजै
मिनिरुपन्यासादिभ्य इति सूत्रेण यद्ब्राह्मं रूपमपहतपाप्मत्वादि सत्यसंकल्पत्वान्तं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वा
दि तेन रूपेणाभिनिष्पत्तिः य आत्मापहतपाप्मेत्याद्युपन्यासेनेच्छादिशब्दोक्तविविधपदार्थाप्योचितत्वादु
६२ पन्यासादिभ्यः स च सोऽन्वेष्टव्य इति विधानार्थमागतः स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ६
दिरूपः विधिर्नज्ञातेज्ञापनेष्टत्तु नयामिन्नो व्यपदेशः सर्वज्ञ सर्वेश्वरत्वादिरूपः ऐश्वर्यं हि नोदृशः विषयत्वा
च नापि विधिः सिद्धवन्निर्देशात् एवमेतैर्हेतुभिर्ब्राह्मेणाभिनिष्पत्तिरिति जैमिनिर्मन्यते चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वा
दित्यौडुलोमिर्मन्यते तन्मात्रेण एव वा ब्रह्म रूपमात्मानं तत्त्वाद्वा एवः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुत्या चैतन्यमात्रमात्म
नः स्वरूपमित्यवगतेस्तन्मात्रेणाभिनिष्पत्तिरिति मन्यते तच्चैतन्या उपन्यस्या एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादराय
णेति सिद्धान्तसूत्रेणावस्तुगत्या चैतन्यमात्रत्वेऽपि पूर्वोक्तब्राह्मणासीयस्यापन्यासोऽवगतेस्य मायामयस्य वद्धस्तुभव्य
वहारदृष्ट्या संभवान्न मतद्वयविरोधस्तद्वदत्रास्त्वत्र तत्रास्त्वत्र पूमिदमुक्तं ऐश्वर्यमनव्याकुर्वता नाप्यकृताच्छक्ष
मोक्षमुक्तिर्लोकेऽनीकाभाव्यमुक्तस्य स्वराज्यः स्वाधीनत्वं तस्य चैः न चैष एव यन्मज्जानित्याहृत्तेस्तद्धानादि मिव्यज्यत इत्यवोचत।
१

श्रीनिएस्यात्र स्वदस्ययत्तु तदनुपे त्यादित मुक्तो हेतो निति संन्दो यशाभीमकोन्हो नो त्यास्युपेत्य वादत्वेयुक्तो गुरु
पद हितैतत्स्यात्र माष्यवतन ज्ञा तास्वामस्या दितिदि॥ अखण्डाचिन्मात्रधियाविमुक्तोऽज्ञानहानान्न तदीयध
मोः सन्तीति च द्वन्द्वनेनतदुक्तोऽज्ञानमेदस्य समाश्रितत्वात्॥ २४॥ प्रीकते अखण्डेति धिया साक्षात्कारेणेत्यर्थः
न दीयत्तेअज्ञानिकधर्माः मुक्तो पुरुषेन संतीति चादित्यर्थः तदुक्तौ अज्ञानस त्वस्य पूर्वमुक्तत्वादित्यर्थः॥ अज्ञा
नलेशानुस्युतेऽज्ञीकमुक्तो समाश्रयात् ॥ अशेषवत्त्वादविद्यायाः ब्रह्मज्ञानोदयक्षरितः॥२५॥ निवर्त्तते सर्वं पेनतय
था पूर्वं पश्वत्तु अंशात्ते नानुस्यूते त्पज्ञाने क्वापि नन्द्भूतिः॥ २६॥ तथा चांशात्तरानकोदेहादित्यभानिनः तद्धर्मान
वर्तीति तिरि ज्ञानेयमनोवि लाः॥ २७॥ अज्ञानेकोपादोपदत्वा स्यज्ञानेत्यादिनि त्रिभिः॥ अनुस्यूते तेनुमस्यस
माश्रयादित्यो कानादित्यर्थः क्वचिदिति क्वचिदुपाधौ ब्रह्मज्ञानोदयश्रसावविद्यात्रंशो न निवर्त्तते पर त्र कुउपाधी
तेनांशेनेतेर्यथापूर्वमनुस्यूत्वा अनुवर्त्तमानस्यादित्यज्ञाने क्वापि न हानिरित्यर्थः॥ तथा वा अज्ञानस्य सांशत्वमा
निनश्रुतिमानिनः आवनीतिव्यवहर्ततीत्यर्थः॥ नानाविधापन्नरूपवास्यु पेय पुमेदात्रावधप्रकाहितितिचेन्न मूलाज्ञानानि
न्ना ताजीवमदत्क्तत्त्व्जीवेनिन्नतवत्रपैव॥ २८॥ स्यादित्येवं गोस्वैमानसेनेखपावेद्यापन्नस्वन्त्वेमानंतज्ञानांशे

×श्री×

इदमुक्तं भवति अवस्थास्थायो यो नियो निमित्त्यादिवाक्यात् ॥ आशंकते नानेति हि यस्मात् अत्र एकोविद्यापन्नोपि

वेदां ७ जीव मुक्तावस्थ एव इति चेदित्यर्थः ॥ अज्ञानेति अज्ञानस्य अंशानेदेहावस्थास्यात् तत्र हेतुः यो यो निमित्ति ॥ यो यो

नियो निमित्ति इति श्रुत्यादिवाक्यात् स्यात् सिद्धती त्यर्थः ॥ तत्र हि मायायां एकत्वेपि तद्गुणानां जीवोपाधीनां तत्त्व ८३

×श्री× वात्तयानिर्मितविद्याख्यानां भेदाद्धेप्साबद्धतेनचानयैव श्रुत्या मायास्तु सिद्धिः मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति एवं श्रुति

८३ विरोधात् एकवचनेन भेदकालानादित्ति भावः ॥ तत्र विद्यामिति संस्मृत तत्त्वा मायां तनोतीति हि नितत्वात् अज्ञा

श्रुतावकपदोदित्तत्वान्मायेवाभागी क्षिपतीमहद्भिः ॥ विद्या तनोतीति मत्त्वविद्यां वितनोति हृदयस्मिन्निवेशितत्व

त्वादिस्मरत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ मायामिति मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते इति श्रीकृष्णेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ नचै

त्र मायायाः पुरुषस्य इत्तत्र [illegible] ति श्रुत्यात् भेदः तद्वाक्यस्य अनेकश्रुतिस्मृतिविरोधान्माया कार्यपरत्वेन मायावयवप

रत्वेन तवानेयत्वात् त्पञ्जेदर्शकुलस्याधइतिन्यापात् ॥ किं चअज्ञामक्रामित्यादिश्रुतावेकामित्येकशब्देन तद्रूपस्य अव

गाद्धत्तत्र नाविवादः त्पाद्यज्ञामश्रुतादिति एकेति एकामित्ति एकशब्देनाविधेयकस्यान्नत्वादित्यर्थः ॥ नच प्रतिपुरुषम

जेप्याभक्तिपितिवाच्येश्रुत्यन्तरान्मश्रुतकल्पनानाप्रसंगादिति त्ति संदेहे प० ॥ व्रह्मज्ञानादिश्व मायानिरत्तोवान

× न्याय

ख्या॰ अन्यथाज्ञानसंभावनाभावे योगतः सन्नीयः सावत्तत्संस्थानाधीनं देहादिनाशे नष्टे देहाद्यात्मना
साक्षित्वं तस्याज्ञानस्यापि ध्वंस्यात्तज्जहा नाम ब्रह्मैवात्मेत्याह लोकाविमुक्तिः सिद्धेत्सिन्नं भावत्वाज्ञायाः॥ अ
आनंदज्ञानोन्नतमुक्तिविद्यामात्र ब्रह्मज्ञानादित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्कारादित्यर्थः विशोकेति अज्ञानतत्कार्यनि
वृत्तिरित्यर्थः आवृत्तीति प्रागवृत्तीति क्रियानो अनागतफलं द्वैतापार्जितकर्मणा हानादित्यर्थः भावीति उत्तर
कालीनकर्मानाश्लेषादित्यर्थः प्रारब्धानष्टेवफलकर्माणि तत्त्रैस्थानेति तदवास्थितिप्रयुक्तेदेहादि
भानेन धइत्यन्वयः आदिशब्दाज्जगद्ग्रहणं देहावभासजगदवभासानेवृत्ताविल्यर्थः देहाद्यात्मनेतिआदि
शब्दात्तत्कार्यकर्मग्रहः तत्वेति तत्कार्यनिवृत्ते स्ववस्तुस्वरूपेणावर्णनप्राप्ताव प्रत्यगात्मासच्चिदानंद
वेस्मैवासिद्ध्यतीत्याह इत्यर्थः॥ अथ मात्मा ब्रह्म। ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः नन्वस्त्वेवं मुक्ति
स्तथाप्येकाविद्यापक्षे कथमियं मुक्तिः स्यादितिचेत् कात्र कथंता अविद्यायाः सौ शास्त्रस्योक्तत्वादित्या
ह एवाविमुक्तिरिति अस्मिन्नविद्यैक्यपक्षे सिद्धोत्तत्र हेतुर्भावत्वादिति उक्तत्वात् अविद्यायाः सौ

× ज्ञा५

वे॰दां॰ श्रुत्यादित्यर्थः॥ असत्यनानात्वसुखविशिष्टस्य विश्वस्य सत्याद्वयस्वैदुःखस्वरूपात्मना संभवतेति विकल्पनीयामायाया
नमेया तिश्रुतितात्पर्यम्॥२४॥ एकेवमायानुपपत्तिस्तत्र प्रकल्पनीयासत्त्वाभावेन। निर्द्वैकदोषादद्वु
कार्यदृश्येनकापि विशिष्टं च यत्त विश्वं॥२५॥ इतोपज्ञानमेकमेवन्याप्यमित्याह असत्यत्वादिना। नानाविधस्य
९४ असुखस्यज्ञानं नस्वनेत्यर्थः हि यस्मान्मायाश्रुतितः। अत्यन्ताज्ञानमयानममाप एवं यो ऽस्यकर्म मात्रविषयत्वा ९४
त्स्वदीतानीव सत्याद्वयरूपी सुखविषयत्वात्तन्निष्फलाना घर्षितपादकत्वात् स्पष्टत्रत्यन्त्वादि सिद्धत्वेन
विवादाभावश्च सिद्धान्तः तस्मात्सत्याद्यात्मकाद्सत्याद्यात्मकत्रपञ्चस्य नानुपपत्त॥२६॥ कल्पनीयत्यर्थः कल्प
मानमज्ञानमेकमनेकं वेति संशय्य एकस्यापि निद्रादिदोषस्यानेककार्यहेतुत्वस्य स्वप्ने दृष्टत्वात्लाघ
व सहकृतानुपपत्ति विचित्रशक्तिकमेकमेवाज्ञानमादायविश्रामत्वतीत्युत्तरित्याह एकवाक्ति सहत्तिलाव
वेनसहकृतायाश्चानुपपत्तेरित्यर्थः निद्रेति निद्रास्वप्नादिरूपदोषादित्यर्थः अज्ञानमेकमित्यादिश्रुतिस्तुयथा
र्थमनुपपत्तिसिद्धार्थानुवादिनीत्याह श्रुतिस्त्वति प्रपञ्चेन॥२७॥ अनुस्यूतस्तस्य सर्वस्य पूर्णादि कैतद्विषयेन जातिमदा
नरूपादि विज्ञासयेत्तां तदाल्पदीप्तिस्तु कुतोपमाणिनर्गीतं तमेवानुविज्ञातिसर्व॥२८॥ तस्यैव व्यासकलेविभा

तियथायसोदाहृत्यतास्मिन्निष्ठा॥ सूर्यादिश्रुत्याब्रह्मगतात्यैवप्रभाभिचैव्योतिनेहलेत्वदास्मि॥२॥ नतत्रसूर्योभाति न
चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोयमग्निः। तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुत्य
र्थमाह सूर्यादिकमित्यादिना तद्विषये तस्मिन्नु परमात्मनि विषउ इत्यर्थः। तं परमात्मानं न दास्येतिफु तोभासये
दित्यन्वयः। श्रुतिं सूचयत्वादिति भावः। ननु यथा गुणानां कृतिः सती शोभास्यानुगमनी स्वनिष्ठा मन दृष्टं एवं सूर्या
दिस्वनिष्ठाभान कृतमनुभानी किं न स्यादित्यत आह तस्यैवेति सूर्यादिभिनितितया सूर्यादेः॥ भानं ब्रह्मगतं वै
त्यन्वयः ब्रह्मनिष्ठं व न पृथगित्यर्थः॥ एतेनैवेत्यत्र प्रकृतार्थं तयैतदः दहनो ब्रह्मजीवा नेतु उक्तं यत्तास्मासु उक्तं॥३॥
नतत्रेत्यादिकेवाक्ये सर्वनाम्नः श्रुतस्य हि। प्रकृतार्थत्वनियतत्वभावादिति सेयंति॥४॥ एतामितिस्तत्त्वे वाक्ये
यानुव्याख्यास्यामीतिश्रुतोस्तद्दं प्रकृतार्थं नमा त्यन्वयः उक्तमिति पूर्वाधिकरणादि इति शेषः। नतत्रे
ति नतत्र सूर्यो भातीत्यादिवाक्ये प्रकृतवापाउ इत्यर्थः। नियते नियमस्येत्यर्थः। सर्वोव भासीतियदीनितं तत्तेजो तरघेय
मलो किंके स्याचा नत्रेतिवाक्ये सतिसप्तमीस्यात्त्रोव तेजध्याकुनगाप्रसीमा॥५॥ पूर्वपक्षमाह सर्वत्रेतिवाक्ये न तत्र
सूर्य इत्यादिवाक्ये तत्रेति सतिसप्तमी स्यादित्यन्वयः नो चेदिति विषयसप्तमी पक्षे न भासयतीति स्यादित्यर्थः॥ सू

१५१ यादित्तस्मिन् सति नैव भातीति नैव सूर्याद्यभिरूपत्तेरिति तत्तस्मिन्स्फुरणकमस्तीत्यर्थः तेजोभवेदित्यनुमानम त्रा॥
वयदि केवुध्यसि चाननुत्येप्रकाशकत्वेन विशेषणीयं॥ सूर्याद्यपेन्द्रियेवाद्यसर्वथाद्स्ततो जसवेद्रुम हृष्टबत्त्वा
त्रा॥ सतिसत्त्रमोपक्षं साधयति॥ सूर्यादितस्मिन्निति श्रुतिभिरूपत्तइति वलीयसा सोन्तेज सामर्थ्यतेजस्य ६७
६५ प्रातनकादेशत्रिप्रवदर्शनादितिभावः॥ प्रकाशकत्वेनेति प्रकाशकसत्त्वेत्तेजोभिभावकत्वत्तेजोऽस्तीत्यभि
चानदत्यर्थः॥ नुरूपेनिवत्तपेऽस्त्वं चविमती तेजः प्रकाशकत्वे सति तेजोभिभावकत्वात्सूर्यवदित्यनुमानार्थः
न सर्वाभिदीवि भातीति सर्वज्ञत्वाल्लिंगात्यस्मात्त्वमेवाच्यतइति वाच्यमित्याह सूर्यादीति॥ तेजोवत्तासित्वमिति
इन्द्रियस्याप्यस्य स्फुरत्तेस्त्तेजस आश्रितत्स्यात्तौ दृष्टः समानत्वकृपासुकोऽगर्द्धं तमेतत्सत्वनुगच्छतीति॥ या अनिन्द्रियत्वानु
मापत्नस्यतेजसः कथंतेजः प्रकाशकतत्पत्राहतेजो वभासित्वमिति अनिन्द्रियस्याप्यस्य तेजसः श्रुतत्वलादाश्रितं
स्यादित्यन्वयः॥ तेजोरूपकामइति अनुमानरूपद्दत्यर्थः॥ चक्षुरादिवाक्येप्रकृतत्समाधिसम्भलितिकर्मन्तरुपेयमत्र॥ वाध्यानु
कानादर्भिन्नतितस्यवसा प्रक्रिया श्रुतिप्रमाणत्वलिंगात्॥ ब्रह्म पा० सा प्राज्ञया प्रकाश्याणि ग्रमिनवरूपादनुकाम्न्याद

लिंगाद्बाध्यं वेत्यर्थः॥ तत्र तस्येति सर्वनामश्रुतित्रयस्य प्रकृतार्थकत्वात्। प्रत्नार्थकेन प्रबलेन तेन लिंगाद्बाध्यं वाच्य
मिहेति चेन्न॥९॥ प्रत्नेति॥ प्रकृतत्रयरूपनामर्शिना तेन सर्वनामश्रुतित्रयेणेत्यर्थः॥ प्रकृतार्थपरेवेति नियंतुं
स्तानशक्यत्वात्। तस्यापत्यं तेन तस्मान्नामित्यादौ तत्पदस्य दृ॥१०॥ स्वौन्नमेव नास्तीति तत्परामर्शित्वाकुत्तो तत
स्येवेति तद्भेदं समर्थ्य प्रत्नत्वेत्तदा॥११॥ तेज एव परनामरूपमित्यस्मान्निरूढीयेत्त। तस्माद् लौकिकं ते
जइहोपास्यमितीष्यते॥१२॥ प्रकृतार्थेति सा सर्वनामश्रुतिमित्यर्थः। तेनेति तेमतन्नैत्तागादित्यादा
वित्यर्थः॥ अत्रोच्यते। नं तं नन्नमेवेत्यनुमानं तत्स्तद्भ्रिलेवतेजोनुनमातिकिंचित्। सूर्यादिकं तेजसि मा
माने तेजस्त्वतो नात्युनुमानमस्या॥१३॥ तेजइति सूर्यादिकं तेजस्तेतोंत्तर्नानमनुत्तज्ञानानंतत्वं
नमात्ति भानाभावादित्यर्थः॥ तत्रसीति तेजों तेन तस्समाने तेजोन भातितित्तत्स्वादित्यनुमानात्रेत्यर्थः॥
नापीतिश्रेन्तः श्रस्पस्यादेत्र अनुमानं न युक्तमेवेत्यर्थः। अपि प्राहृत्वेकानाल्पर्द॥ तम सिन्नत्वनुदाह
कपः पिंडे नुफोनोस्त्यसमानन्नूपो तस्येति मित्रस्यचतुर्थपादात्तस्वदोविप्रासित्वसुदीनित्तं यत॥१४॥

न्तिकीर्त्तिनाशः ॥४॥ तदेवेति तद्धेदेति न तत्र स्वरूपं इत्यत्र विद्यमानत्वे त्रत्तितद्धेदो न कामिस्वरूपः । हिंसाया अपेक्षा प्रसि

वैदां.

असंकुचद्धृत्तितया तदेतत्तज्ज्ञं तत्रं नास्ति महेश्माएवायज्ञासकत्वं पत्रभप्रवनस्यतत्त्वोत्तिषांज्योति

तित्तिप्रसिद्धं ॥५॥ अनुकारः सज्ञातीयध्येवेत्तिभियमोनेत्याहृदहेतामिति । सचेत्तस्यचेतिनागस्या ६६

६६ ×६४ र्यमाहृत्तस्यत्तिमत्रस्येत्यादिना महेश्वरएवेत्यंतेन । तस्याभासासर्वमिदं विभातीत्यस्मात्तुर्य

पादं संकुचद्धृत्तित्वेनेत्रयज्ञतदेतत्तत्तज्ञेतत्रेनास्तिकिंतुप्रत्यप्येवेत्यर्थः । सुत्यंतत्त्वेचैतत्सिद्ध

मित्याहयज्ञासकृत्वमिति । एतच्चाननमयोपस्यनास्तितज्ज्ञानमीत्याउत्येवफानसंगीतमनुभा

नेसमप्रवीवा ॥१४॥ सर्वविना सफत्वेत्तुतस्यचेत्यत्र संदेहत्या तस्यनास्तिसीत्रस्यतुर्यचरणादिति ॥१४॥

अनुभानसर्वनानाविवेवयादिएवमित्यादिनाइत्येवकानेतितमेवमहतभानुनातिसर्वमित्यत्रत्येवफाना

कं मनुनानेस्तत्त्वदअवोदित्यर्थः चतुर्थपादोक्तसर्वविभासफत्वेतुतस्यचेत्यनेनाप्रवोदित्यर्थः । अत्राप्युत्तरे

त्यर्थः सोत्रतस्यचेत्यनेनमत्रेचतुर्थपादोविप्रतः । तथाचतत्तान्तसर्वविभासित्वेप्रत्यएवप्रसिद्धमिति ।

र्थः घुच्चादियास्मिन्नाश्रितमित्यनेनयद्बलस्र्थं कथितंतिदेवातत्रेतितद्धदसमाश्रितेत्यान्तत्रातत्नापि

× च ५

४५

इति मंत्रांतरं भेवता पंचायोऽन्नमयादिभ्यो ज्योतिर्मय उदीरितः ॥२०॥ तत्रानंदमये कोशे ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठितं ॥ व्यागंतुकमस्तेः स्तू
यं कलास्य श्रुत्यपैवेनपि ॥२१॥ नेस्मर्गिकेण दोषेण हीनं सूर्यादिभासकं । ब्रह्म विश्वाधिपं तं वेत्ति तस्मिन् मंत्रे समीरितं ॥२२॥
कपं तज्ज्योतिषां ज्योतिरिति स्वपदात्त उपस्थितः । न तत्र सूर्य इत्यादि मंत्रो ब्रह्मपरस्ततः ॥२३॥ मंत्रांतरे स्यांतिमपादार्थ स्पष्ट
यति हिरण्मय इत्यादिना हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति
मंत्रार्थमाहेन इत्यादिना य उक्तस्तत्र त्वयं स्वयः तस्मिन्नित्यर्थः । तदुक्तं कथं ज्योतिषां ज्योतिरित्यपेक्षायां न तत्र सूर्य इत्यादि
मंत्रत उपस्थितः त्वयः ततः तस्मात् ब्रह्मपर एवायं मंत्र इत्यर्थः । यत्र न न केमित्यादि तत्र च प्रवृत्तेः पर । यः प्रत्ययस्त
दृष्टिस्पकथं नावभासते इति ॥२४॥ एवं प्रसक्तः प्रभूतेनर्थः प्रकृतोऽस्ति मतत्परा वृ(प्ता म स्पष्टस्ततोऽनोक्तमपि चानन्दश्रेष्ठे ॥२५॥
श्लोकद्वयमेकं वाक्यं । तत्रेति नेयं सति सत्तमी स्यात् लोके हि तेजः प्रतिरोधि तेजः । तत्तेजोवभासि प्रपिठितं वेति मां तं

वे॰दी॰

तमेवेत्यत्र भास्यमानं॥२६॥ सर्वावभासित्वमिदं विशुद्धं स्यात्स सप्तमीयं विषयार्थकेव। तन्न सकलप्रतिभासतस्य ॥ इत्यर्थेन लाभात्

तिाव: प्रवेश: ॥२७॥ तेजोवभासीति तेजस: प्रकाशकत्वं प्रसिद्धमिति तमेव भान्तमित्यादिश्रुत्या प्रतीयमाने सर्वावभासित्वे

विशुद्धस्याहित्यर्थ: नाग्निवद्गुणितित्र विषयत्वे ऽत्र द्विधायित्वेन न भासयतीति तस्य त्वान्नाग्निर्बाध्याहानप्रसंग इत्यर्थः॥

७ सूर्याद्यवभासत्वमपीश्वरस्य सूर्यादिकाशवभासकत्वे। संस्मर्यते इत्युक्तं गीतावचस्मात् तत्सप्तमीयं विषयार्थकेव ॥२८॥

अपि च स्मर्यते इति सूत्रार्थमाह सूर्यादीति। न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः। यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ६

मम॥ तथा यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति गीतावचनेन यस्मात्स्म

र्यते तेन तस्मात् विषयार्थकेवेत्यर्थः। केचित्तु नेयं सप्तमी स्यात् सूर्यादिभानेऽनुकृतिसिद्धेः तेजोमित्युक्त्यासत्

वासयतीति ब्रवीषि चेत्स्यादित्यलग्नत्वाति॥२८॥ सूर्यादीति। अधुना सूर्यादेस्समानत्वान्न भातीति क्रमहुविनाथ इति भाव:

तद्दोषहानाशंकते तेज इति सः सूर्यादिरित्यर्थः। सूर्यपातित्यादि तिद्दत्वविषयकत्वे वर्तमानार्थत्वे तयो तद्गुणस्याहित्यर्थः

x थ१

इति केचिदित्यन्वयः ॥ आद्यमिति श्रेयः ॥ न भातीति ॥ प्रथमा प्राप्तस्य कृत्या वर्तमानता ॥ श्रुतं च भविष्यत्वं कस्यमस्या पूर्वपद्ये ॥ ३ ॥ यि
जघ्न्याहमितिमात्रं स्यात्तिसिद्धीतेन श्रुतेन्द्रातिः ॥ इति लाघवमिस्येवं वर्णायंतिविवक्षुराणाः ॥ ३ ॥ पूर्वोक्तं स्फुटीकरोतीति न भातीत्यादिना ॥ अ
न्यद्यस्वप्रमितः ॥ प्राणापि देहे हृदयाख्यमध्ये हृदंगुष्ठमात्रे स्थितत्तोयमात्मा ॥ अंगुष्ठमात्रः कथितः श्रुतो यस्मात्स एव तांचकिंचवाक्य
मन्यत्तारा ॥ श्रुतान्विति अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठतीति श्रुतावित्यर्थः ॥ श्रुत्यर्थमाह पूर्वार्धोक्तादिना वाक्यमन्यदि
ति अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उश्व एतद्वै तदिति वाक्यं तस्य ईश्वरत्वं च कीर्त्य
योऽंगुष्ठमात्रः स एव तु तः स्यात् निर्धूमकं ज्योतिरिवामहात्मा ॥ भूतस्य भव्यस्य च ततोऽपि वेद्यः स एष कालत्रितये पितान्यः ॥ २ ॥
य इत्थं एतं नाचिकेत समासीद् दृश्यत्रयमादितिचैतद्वद ॥ इति ॥ नितं यत्क एव लिंकायां प्रत्यक्पपंब्रह्म तदस्मि सत्यं ॥ ३ ॥ उक्तं वा
क्यस्यार्थमाह योगंगुष्ठेत्यादिना तेन अमलेति निर्मलप्रकाशस्वरूप इत्यर्थः ॥ एवं लक्ष्मयं संशोधनस्य ब्रह्मत्वमा
ह ईशानस्यादिवाक्येतस्यार्थमाह भूतस्येति ॥ सतः वर्तमानस्येत्यर्थः ॥ स एवाद्य स उश्व इति श्रुतेरुभयरएव कालार्थः ॥ एवः

भविष्यत्कालेऽप्यनुवर्तमानत्वात्तस्यापि वर्ततीति तत्कालेऽपि स एवास्तीत्यर्थस्तमाह स एव कारणमिति ये पीति एतेदेहत्वमित्यस्यार्थमाहय
द्गुष्ठपृष्ठमिति॥ अथैवं पूर्वोक्तविषयविभक्तिः श्रीहृत्पद्मे ताम्रसंवरणेन नीता। जीवेत्तथां गुष्ठमात्रेश्च तेयामस्मृतेर्बलेनेतिश्च
मीर्यते॥३॥ दृष्टांतसंगतिमाहयथेवेति त्रेगुष्ठभिति। अंगुष्ठपरिमाणमित्यर्थः स्मृतेर्बलेनेति अंगुष्ठमात्रंपुरुष
९९ षं निश्चकर्ष यमो बलादिति स्मृतेः। यमस्यांगुष्ठेण नियामभावान्निष्कर्षणं तस्य न संभवतीति। तत्र स्मृतौ जीवविनिश्चये ९९
न जीवस्य विहांगुष्ठमितो मतः स्यात्॥५॥ एवं पद्ममाहत्तमस्यतितस्य महत्त्वं नस्यत्यर्थः मितः परिमितः तदस्यार्थ॥ अस्यत
मोपाधिकमेव युक्तं लोहे हृदाख्यस्य तत्कीर्तिनेन॥ स्थानेनचात्रेनितमास्ति किंचित् किंचित्प्रतीतं परिमाणमात्रे॥ हृ २
२ हृदाख्यातिहृत्पुंडरीकस्थाना निहेतुभिनेत्यर्थः॥ हेनैवेतद्वयः परमात्मनएवयुक्तमित्यर्थः नचात्मनीतिस्यातो किंचात्म
शरा विनिश्चयात्मा स्वभावं जीवस्य वादान्नस्वभावहृतीतिहि॥७॥ नचात्रापि सिध्यत्रात्मनीतिस्यान्नविशेषमात्मप
तद्गतिर्यकनीयमित्यानन्वेति वर्ततीत्यन्निश्चयादिस्त्रयात्तस्माद्वनोपाधिमुदीनित त्वान्मानस्यतत्त्वप्रय

सोऽहं तत्वात् उपाधिनां अनविनाशित्वाज्जीवस्य विष्णुप्रतिबिंबमूर्त्तेः ।।१०।। पश्चात्प्रतीतं सकलेश्वरत्वं यस्मादयमापेक्षिकमित्युप
ये। तस्मादेष एव न तु जीव एव स्थाने श्रुतोऽत्र प्रतिपादनीय ।।१०।। मानस्थानमाणसुडपाधिमंतनेणानिर्दिष्टत्वादित्यर्थः। हृद्यं
तन्माहात्म्येतिपरिमाणस्येत्यर्थः। विष्णुप्रतिबिंबेति त्रिविधायां ब्रह्मणः प्रतिबिंबमूर्तस्य अत एव मूर्तत्त्वत्रुहक त्यत्थं
सकलेति मूलमत्रेश्वरत्वमित्यर्थः। पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति जीव उपास्य एवेश्वरत्वेन न तु प्रतिपाद्य इत्यर्थः।
त्रेत्याह इत्थानश्रुत्यामिति महत्वान्मूर्त्तादिकाभेषानि अंगुष्ठमात्र अंगुष्ठमानामिष्ठलिंगतस्त्रश्रुतिवाक्यविषयात्त
एवकात्रष्ठ ।।११।। अंगुष्ठपरिमाणलिंगाज्जीवोऽत्र प्रतिपाद्य इति शेषः कानि वलकत्वस्य सूत्रगतेवकारस्यार्थमाहत्रांगुष्ठ
ति। लिंगाच्छ्रुतिर्बलवतीति सूचनार्थमेवकार इत्यर्थः।। एतत्प्रस्प्रष्टूतार्थकत्वा घट्टयत्वष्टतदिहासुपेयं।।या। गुष्ठ
मात्रश्रुतिर्न स्थितत्सापाः प्राध्यमुष्ट्यकेन्द्रसिद्धमेतत्।।११।। ततोऽपि पूर्वं खलु एष मेतत् त्वमत्रष माद्रिति किं न वेत्सि वाक्यं
मत्स्वेऽहने तत्तोऽङ्गं तन्तु लवत्वं भजतीति विद्धि ।।१२।। प्रकरणादपि ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमित्याह एतद्वैतदिति एतद्वैतदितिश्रु

१०

स्यास्येत्यर्थः। पृष्टमिति। तत्रान्यत्र धर्मादित्यादिनेत्यर्थः। कथं तद्दृष्टमित्याशङ्क्य तत्राहातोपीति तदुक्तमन्त्वे तत्सतिवचनत्वमित्य
र्थः॥ शब्दादेव प्रमितः॥ प्रेक्षणीकानामप्यङ्गुष्ठमात्रश्रवणेन नाड्यां हृदयस्थं वर्त्तते॥ अङ्गुष्ठमात्रत्वश्रुतेर्हृत्वादङ्गुष्ठमात्रो भवतीति हृज्जीवः॥
९९ ननु सर्वगतस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं कथमित्याशङ्क्योक्तं हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वादिति सूत्रं तत्र वस्तुतः सर्वगतस्यापि
जीवभावमापन्नस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणहृदयावच्छिन्नतयाङ्गुष्ठमात्रत्वं युक्तमिति हृद्यपेक्षयेत्यस्यार्थः। ननु द ९९
र्शकानि हृत्यर्थः गजपुलिकादिशरीरेषु हृत्पद्मस्यानियतपरिमाणत्वात्कथं जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वनियामकं इत्यत्रोक्तं म
३ नुष्याधिकारत्वादिति शास्त्रस्य विशेषः तथा च मनुष्याणां हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वात्तदपेक्षयाङ्गुष्ठमात्रत्वाभिधानमिति ३
भावस्तत्रेत्याह त्रैवर्णिकानामिति। जीवानुवादेन विशुद्धमागं तत्पदार्थस्वरूपं बोधयतीत्यत्राह अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरा
त्मेत्यत्रापि वाक्यमेकमुक्तं॥ २४॥ जीवनिर्देशोऽत्र किमर्थमित्याशङ्क्य तस्य ब्रह्मत्वबोधनार्थमित्याह जीवेति किं तर्हि
ब्रह्मेत्यवगन्तव्यं नेति पूर्वसूत्रेणेत्याह अङ्गुष्ठेति। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः तं स्वाच्छ

×व्यते ३

रीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेषीकां धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृतमितितिवाक्यमइत्यर्थः॥ योयंतमात्मा पुरुषो जनानां हृदि स्थितोंगुष्ठमितो
बभूव। तस्मात्स्वाच्छरीरात्पृथगेव कुर्यादिंद्रियाख्य सर्वेंद्रियनिग्रहेण॥१॥ अथ विविक्तमात्मानममुं विशुद्धं ब्रह्मैव विद्यादिति तस्यैव
थेः॥ एवंचमृत्तादिनियंत्रतो ज्ञात्संकोचवतीयानमवेदिहेति॥२॥ विद्यात्तज्जानीयादित्यर्थः तस्य पूर्वोक्तात्वाक्यस्येत्यर्थः॥ न
दुर्पर्यंपिवाहायाण स्मेनर्वितं॥ योब्रह्म साक्षात्कुरुते मुनाराणां मध्ये मुनीनां वृतथानेन॥ एवं ब्रह्मवत्ह्ललवनूवाविद्वानितिश्रु
तेतत्रमुनादिकानां॥१॥ किं ब्रह्मविद्याः प्रिद्भूति नैवेति किंचारणं यंभवति प्रसंगात्॥ एषा हि प्यासित्र रवतुसंगतास्पृत्वा
मच्चप्रगस्मिन्ननुप्रगतेति॥२॥ तद्यायोदेवानां प्रत्युबुध्यत स एव तद्भवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति तिवाक्यस्यार्थमा
हसोत्रंमस्यादित्ता इतिश्रुतमितंतेन विद्वानब्रह्मसाक्षात्कारवानित्यर्थः॥ मुनादिकानां ब्रह्मविद्याधिकारोस्तिनवेतिवि
चारोयंप्रसंगाद्भवतीतिश्रुयः॥ प्रसंगादितिकथमुक्तमित्यत आह एष मिनालितिमात्रत्रसंगतेत्यर्थः॥ देवादीनां मङ्गानेण
केवल्यं तांधृतांतरणं॥ क्रमसमुत्तरथेकोपान्तोप्तइत्यर्थः विनाणा॥३॥ उपासनानिर्वृत्तिकैवल्यं प्राप्तानां श्रवणादिना ज्ञानेन

वेदं० ×देवादिमध्ये यो ब्रह्म वेति तत्स जवेदिति। कृतं श्रीराम एवास्मि परमात्मा सनातनः।।५।।४१

अवणादिना ज्ञाते ब्रह्मत्व प्युः श्रवणादिज्ञानितज्ञानेनेत्यर्थः।।४।। थाहि खलु कं मनुजाधिकारी

मुक्तिमतीतिमफले संबंधि श्रवणं।।४।। अवणादिना ज्ञाते ब्रह्मेत्यप्युक्तः श्रवणादिज्ञाननितज्ञानेनेत्यर्थः।। थाहि खलु कं मनुजाधिकारी

मुक्तिमतीति सफले संबंधि श्रवणं।।४।। अवणादिना ज्ञानेन ते भ्युः श्रवणादिज्ञानितज्ञानेनेत्यर्थः।।४।। अथ वोक्तस्मंगतिमाहुः पिकी मवि

वेदांतश्रवणे न तथाति देवा। वेदांतविद्यानधिकारिणः स्युनित्यं च मुक्तेः अत्र समाधिरेषः।।५।। अत्रांतरसंगतिमाहुः पिकी मवि

वेदांतश्रवणे न तथाति देवा। वेदांतविद्यानधिकारिणः स्युरित्यर्थः। एष ब्रह्मणा

अत्य एव पक्षमाह श्राद्धमित्यादिना स्युनित्यं तेन। तथेति मनुष्याधिकारत्वमितिहेत्वादेवा अनधिकारिणः स्युरित्यर्थः। एष ब्रह्मणा

श्राय एव पक्षमाह आत्मेत्यादिना स्युनित्यं तेन। अर्थित्वसामर्थ्यमुख्यहेतुविद्याधिकारसंभवतीति।।६।। स १०८

१०८ ननापनिष्टादपि येषु नाधास्तेषाम पोत्याहस्तुतिर्महात्मा। अर्थित्वसामर्थ्यमुख्य इत्यादिर्प्रसिद्ध इत्यर्थः इति श्रुते हेतो अर्थित्वाद्यधिका

माधिमेवाहननातिइत्याह अहनुमाह अर्थित्वेतिष्यः। अर्थिसमर्थ इत्यादि प्रसिद्ध इत्यर्थः इति श्रुतेहेतो अर्थित्वाद्यधिका

नकारणसंभवात् ब्रह्मविद्याधिकारो नास्तीति मुनिनाहेत्यर्थः। मुनिर्वेदव्यासः। भोगस्य सत्वेपि न भोगप्रजातेविना श्रोता ४

४ श्रोतव्यतो विरक्तिः। मोक्षार्थिता वास्तीति सिद्धतापि श्रवणे योगेतसमर्थतादि।।७।। अधिकारम एव मेवाहतं गस्यति दे

वादीनां सत्त्वेनागस्य विद्यमानत्वेपि भोगपतत्वाज्ञानेत्यत्वहाविासोवनेनवेरा गंस्मं भवतीत्यर्थः अतिसिद्धताक्र

पर्युक्तत्वेत्यर्थः। जन्मांतरीयसत्तवदकत्वा छास्त्रीयसामर्थ्यमिहाङ्गतं च। हेमासंभ्रान्तो गुरु गेहनिष्ठा विद्यार्थमुक्ता

वतत्तोऽधिकारः॥५॥विद्येतिविद्याग्रहणार्थमित्यर्थः एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति श्रुतेः भृगुर्वै वारुणि
रित्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः। अनीभ्ययोगेन विना न विद्या क्रियया विना भुक्त्यर्थमीनसत्ते। एकस्य दृष्टस्यैव बहुस्थलसंघुत्वमसन्निधानेपुराप
सुनसा॥६॥ तस्मात्क्रियाया उपक्रान्तकाले विरोधप्रसक्तिर्नैवतीतिचेन्न एकस्यैवानेकतनुग्रहस्य श्रुत्यादिषु योगवलेन दृष्टेः॥
विरोधः कर्मणीतिचेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादितिसूत्रार्थमाह अथ नैतद्विहिताद्योगेतितियोगवलेनानेकदेहग्रहणस्य श्रुत्या
दिके दर्शनादित्यर्थः। आदिपर्वन आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ। योगी कुर्यादित्यादिस्मृतिर्दृष्टेति॥ वैश्वदे
वानिविद्युच्यमानास्तु नाः कति। इति शाकल्यसंपृष्टोऽतिविदल्लनमुक्तवान्॥७॥ याज्ञवल्क्यो निविदाप्रमाणमाता
स्तुपेक्षुनाः। तत्संख्यावाचकः शब्दस्त्रयस्त्र्यादिकः श्रुतः॥८॥ अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येत्यादिश्रु
तिर्दर्शयति वैश्वदेवेति याज्ञवल्क्यप्रत्याक्षेपानित्यं त्रयः॥ षडुक्तास्त्रिधातोपेतास्त्रिमत्वं सुनानमूह्न। त्रयस्त्रिंशत्सु नानरूवाषड्वर्मी
व्यत्तानपि॥६॥ षाण्मेविलीत्रयाणां वढिवमेकं स्तूयाः स्तं। एवं प्राणरूपसूत्रस्यापकस्यानेका॥ श्रुता॥१४॥ त्रयस्त्रीवयाला

स्वयसुत्रीवसहस्रे स्याद्दिश्युत्पुर्थं संगङ्क्षा तिष्ठत्युक्तेत्यादिनांश्चेतं भोक्तृत्वमस्ततमित्यनेनाव्ययः । एकं हि नात्मगतेर्भेदेन भोक्तृत्वम्
स्त्रणुमहानत्नेहेतुस्थेकेयो । तिक्ष्ये हृत्पणाद्भवेत्त । अंशुलोहादिकस्पर्शं स्वाद्दिभ्य किं चाविंहृति । ॥१७॥ इद्धेमिमाता माकंचग्रा हे
१०१ नियम न तथा । संकल्प मात्रा दिश्या स्थितिस्थैर्यवमृदुपुष्ठं ।१८। योगिनो वहुदेहाप्ति स्यता किमुदितो कस्मा । आत्मानामि
दृश्वर्याण्णवहुदेहसमागमः ॥१९॥ देवानां वहुदेह योगेके भीतकस्याये नाण सुतैत्यादिनाप्राप्तिपरीभत्ता श्राकाम्यं वशि १०१
त्वं यत्र कामा वसायित्वेति पंचकं भणानि दृष्यति वादिनाय सिसिलंतेनाविं हृतीत्पस्याग्रेपिहि वंधः कुं दृह तिवकुदृह
घानाण किमुवस्तव्यमित्यर्थः । कर्मसत्वनेकेष्वपि चेकं पुंसां लोकं त्वाभावः परिदृश्यते ह । एकोप्यनेके युगपत्त्वागास्पत्तयेकदेही
घ्रतादिव्य हृ ।२०। उद्दिश्य पमर्हैश्व हविः प्रद्दयमत्तो दिशोथोनवा क्रियायो । कर्माण्यनेकत्वयोगमावहत्या द्दृश्येनात्यिपयम
न्हार्थं ॥२१॥ अनेकपति पत्ते दृश्येनादित्य स्याथीतं तन्मात्रु कर्मा दिना अंगमावमेवाहाणकामीति यथातिप्रायः ऊनुरा
वार्थं संक्षिप्या हकर्मणीति । अनित्यदेहोपगामेसु नाणांमसंद्दाथयोगस्य नानित्यतेति । श्लोकमलिकास्त्रिं सुहृतोनवेक्षमाण

ग्रावो भवतीति चेन्न ॥ २७ ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति सूत्रस्यार्थं कामास्त्वेति चेत्तिश्चो त्यत्तिकस्तु भावस्यार्थेन
संबंधस्य स्वप्रमाणं वा हृत्वाय ॥ ल्पानपेक्षत्वादित्युक्तो वेदस्य प्रमाणभावः प्रामाण्येन भवति न स्पादित्यर्थः । अवस्य स्वादिके हेतुभ
वात्स्यादसत्वात्तोन्नादित्ययामनित्यः । वस्वादिषु व्यक्ति जातिरर्थो न व्यक्तिमात्रं यदेतानि दोषः ॥ २८ ॥ अतः एव स्याप्ये दैवादि प्रपेक्ष्य
स्य प्रभवादुत्पन्नत्वादित्यभिप्रेत्य सिद्धांतयति शब्दस्येति यद्यस्मात्कारणात्तेभ्यः व्यक्तिमात्रं नार्थः व्युत्पन्नयः । अतः शब्दार्थयोनि
त्यतया तत्संबंधस्यापि नित्यत्वात् न पूर्वदोषः इत्यर्थः श्रुतिः स्मृतिश्चात्र खलु वेदात्प्रभवं प्रपंचस्य सूचयतः स्माचा एवं वेदोपप
मविरोधो नास्तीति विधाप्तिकृतिस्मृभा ॥ ॥ २९ ॥ शब्दस्य प्रत्यक्षानुमानशब्दाभ्यां वेदस्नुपन्मिहाति श्रुतीति एत इति वै प्रजापति
र्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिंदव इति पितॄंस्तिरः पवित्रमिति ग्रहान् आशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्या
प्रजा इति श्रुतिः । समनमावार्वभियुतेष मनवदिति वा एतेऽसृग्रमिंदवस्तिरःपवित्रमाश्रवः विश्वान्स्ति सौभगेत्यतं मंत्र
वेदशब्देभ्य एवादौ नामरूपाणि भूतानां सर्जेत्यत्र तत्र एतच्छब्दः इंद्रियादिष्टानेदेवस्मारकः । असृग्रमस्य शब्दस्य वाच्यनुमिष्टप्रयानेऽसृग

मनुष्यस्यानंदः इदुगुं उत्तमप्रवर्तित पितृस्यानंदः इदुगुणश्चः पवित्रंसा मंस्व मम्येति सर्ववर्तां घानयतां गृहाणां तिनः पवित्र्यशश्चः स्यानंदः ।
आधवकः अन्नोस्तुवतां स्तोत्राणां गानरूपाणां भाष्युभश्चः स्यानंदः स्तोत्रातेत प्रयोगे विधिना विश्वदेवयं मकमस्त्वाणां विभ्र
श्चः स्यानंदः अनिमा नयोतिश्चरोनि नतिश्चयसो मागपवो नकः इन्द्रानां स्यानंदः इत्यर्थः सप्रजापतिर्मनमासहवाचीमिथु
१०२ नं नावक्षमनवत समभावयत त्रयीप्रकाशितां तास्मिहि मनसा स्मानिवितवानित्यर्थः अनादिनिधना नित्यावागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥ १०२
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः तामनूपंचसृतानां कर्मणां प्रवृत्तेनी वेदश्च भारत्वादीनि नियमस्य महेश्वर इति स्मृति
श्च इत्या वागुत्सर्गो ऽध्ययनप्रदायप्रवर्तनात्मकः संप्रदायो गुरुशिष्यपरंपरा ब्रह्मणो विधाणामुपादेष्टुत्वे ॥ नित्याप्रतेनेयं
६४७ तेयं वै नित्यत्वमेतच्छ्रुतितोपि युक्तं । तामन्वविंदन्नृषिषु प्रविष्टामित्यस्य एवं स्थितत्ता प्रकीर्तितः ॥ अत्र तस्य वनित्यत्वामिति ६
स्वनार्थमाहनित्येतिनित्याद्वेत श्रुत्यर्थस्यादेववेदनित्यत्वं युक्तमित्यर्थः एतदिति एतत्वनित्यत्वं यज्ञेनवाचः पदवीयमायन्
तामन्वविंदन्नृषिषुप्रविष्टामिति श्रुतितोपि युक्तमित्यर्थः यज्ञेन पुण्यकर्मणा वाचो वेदस्य पदं ग्रहणयोग्यतां आयन् प्राप्तवंतः ॥

तस्मात्पृथिव्यादि घमानां तावत्संख्या त्रिकाद्युपलक्षवंतइति श्रुत्यर्थः श्रुत्यात न्निस्पलघो: कथमित्यत आहोत्तमार्द्धेन। श्रुतीति श्रुत्यनेन श्रु
त्यवच्छेदे पूर्वं स्थितता या: पूर्वं स्थितत्वरूपउक्तेत्यादि सर्थ: पूर्वोस्थिता भवाचं सर्वज्ञ भवेत इति तस्यतत्कपर्यो दिति अचं तत्साक्षात्व
लयपिव: स्थायी ज्ञाद्रुतु तये श्रवण्ल। तन्निष्ठत्व श्रुति नित्यतातिश्रुति प्रमाण्यलमन्न श्रवे। २४। श्रुत्यनुग्राहकमनुमान
माह अत्रवीत्वेनेतिजन्यादितिलसाद्भुत्वादी श्वरवदित्यर्थः। अत्र मभमेवेति श्रुत्पेष्टत्वेन प्रामाण्ये विरोधाभावादिति भावः। स्रष्टृत्वे
यस्यापयस्रष्टृत्वे श्राद्दे विरोधो नत्वसंभवो हि। समानन्नामादिश्रुतौ हि विश्वं निन्वयो नास्य लयविनाश: २५। संस्कार
रूपेण तत्रापि विश्वं सृष्टि वेनेक: श्वकृतो समस्ति। भेवभुक्तौ स्पष्टनतस्मरते श्रुनामा स्वरूपं च समानमेव। २६। नन्वेवमपि श्वरे
विरोधस्तदवस्थ एव महाप्रलये सर्वोत्पत्तिकथा त्किं नाथ पुनस्तु पृक्ष्ताति कथ्य स्तु पत्तो मानाभावे नानित्य विग्रहवेद्वत्त
नित्य बद्धार्थत्वा गीकोनेश्वरस्य पार्थे ना न मसंव साभावेनानित्यानित्य मयागविरोधा इत्यतउक्तं समानन्नामरूपत्वाद्वाहुल्ला
न्नपदिशेषादर्थनान स्मृतेश्वत्पत्ति संकल्पार्थस्तपत्नीति स्पष्ट नित्यादिना लयस्य अनाद्यत्वस्पष्टत्वं। अमतकुत्स्य हृत्वा पूर्व्या
रत्वाव पिदृहृस्रष्टरि विनाशाभावाद्धि संभवति तत्रहेतुःसमानेतिहिशब्दो हेतौ जगत: समानन्नामरूपप्रत्वाद्वाहित्यर्थः। अ

वैदा॰ स्वप्नवत्प्रबोधे पूर्वसजातीयव्यवहारात् । नव प्रत्यहं सृष्टिप्रलयसत्वे

स्य प्रपंचस्य महाप्रलये निःश्वसितो नाशो नास्ति येनोत्पद्यमानं जगत्तत्पूर्वसंस्कारात्मना प्रकृतौ विज्ञाने गमत्
मित्र नु स्वप्नवत् प्रभावनाख्यसंस्कारात्मना नवार्थसंस्कारे माना भावः स्यादिभिर्दृक्संस्कारादर्शनाद्वित्याहति निश्चय इति कि
व निस्वप्नस्याख्यसुषुप्तो सविषयेन्द्रियसंस्कारो ना[भावात्म]तादिभिर्दृक्संस्कारादर्शनाद्वित्याहति निश्चय इति किं स्वानित्यपु २०३
२०३ ग्वाख्यसुषुप्तो सविषयेन्द्रियसंस्कारः स्वप्नवत्प्रबोधे पूर्वसजातीयव्यवहारात्तानवनवप्रत्यहं सृष्टिप्रलयसत्वेभानाभावः यदापु ४प्र
नः स्वप्नं नकं चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं
सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मा
दात्मन इत्यादिश्रुतेर्मानत्वात् अपि तत्कर्मणां विहितनिषिद्धत्वाकारेण प्रवेशक्रियात्वेन नवसंस्काररंजनं यतीति तत्र पूर्वफलं
स्वसंस्कारमात्रावितत्वात्तु नस्तत्सजातीयानिकारोति किंच संस्कारस्तथा दुःखपुण्यं पापं च नो चेत् इत्यन्ति तु विलीनात्मत्वा पुण्यपाप
संस्कारोऽस्तु मध्ये स्वसंस्कारानुसिद्धिर्नित्यत्वं विस्तरेण दर्शनत्वविरतेश्च स्वयं व्याकरोति तिमठे दितित्र स[ग]तो नामरूपच
त्वर्थः धाता यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुतेश्च स्वप्नेऽप्यस्तु चेति तत्प्रसिद्धिः [illegible] इति सत्वपि पुनः पुनश्च तान्येव दृश्यन्ते इति नित्यत्वात् ॥२०॥

x ३

२

४रि२

तएव श्रुतिस्मृतीस्स्मर्यंतिऋतावीतिवा।ता यथापूर्वमकल्पयत्।यथर्तुष्वृतुलिंगानि नानारूपाणि पर्यये।दृश्यंते तानि तान्येव तथा भा
वायुगादिष्विति स्मृतेश्च तत्सिद्धिः समाननामरूपत्वसिद्धिरित्यर्थः ननु स्मृत्या कथं समाननामरूपत्वसिद्धिरित्याशंक्य पूर्वप्र
श्नार्थं बहुमुल्लंघ्य माह।आगमात्ततीतिपर्ययः पर्यायः पौनःपुन्येनावृत्तिरित्यर्थः॥ संसारस्य मेघपंक्तिवत्तीनश्यत्ः पूर्वक्रमेण
समुद्भवंति।स्थावराश्च तेषां पुनरुद्भवंति महाप्रलये पूर्वसमाननामरूपाः॥१२॥उक्तमेवं प्रपंचयति प्राकृते तु महाप्रलये पूर्वमहा
प्रलये एवं भवक्रमः पूर्वक्रमानुरूपक्रम इति यावत् तदुक्तं।यदाजायंते भावा नो जातं तथा च पूर्वमद्भ्याः पुनर्जायंते
इत्यर्थः॥ क्रमो ... द्वंद्वगुणानां तेषां वेदः क्रमश्चायमनित्यएव।तत्सामान्येनायत्यतएव वेदानित्यत्वमित्येवमुपेयमत्र॥१३॥
वर्णानां नित्यत्वमभ्युपेत्याप्याह क्रमो वेदनित्यत्वमितिश्चानित्यएवेति वर्णानां पदानामप्युपेत्यैतत्क्रमस्यानित्यत्वाभ्युप
गमादिति भावः कथं तर्हि वेदनित्यत्वमित्याशंक्य क्रमस्यादृष्टवनियम एव तन्नित्यत्वप्रयोजक इत्याह तत्सामान्येति नियत्यतः
नियमान्नियमादित्यर्थः॥ भाष्ये निमित्तं ... तो।त्रैवर्णिकं धर्मं भो उपादानतयाद्रियते त्वात्।वेदार्थविध्येह क्रमस्तु पातो यः
स्फोटस्तत्तदुक्तमिति विभ्रम॥१३॥ ... ततः प्रमवादित्यत्रेत्यर्थः ... विवर्तस्य नित्यत्वोपादानत्वेन जगतादिसूत्रेऽत्युक्तत्वादित्यर्थः

वेदी.

श्रुतोनस्वर्वापनविरोधइतिभावः॥ शीकोवर्वौनितिश्रुतिव्यक्तिमितिगोपस्तुद्वंभ्रमोरोविषयः अकानाहीनांशंतत्वादनुवृत्ति

नितिभावः तद्धेतुः प्रपंचहेतुरित्यर्थः॥ वर्णानुवृत्तिर्नभवेत्तथामत्यूकंपहेगोनितिखुध्यभावः॥ धूमानुवृत्तिर्नहिवह्निद्वौ

ष्यागकत्वाधनुवृत्तभावः॥३१॥ तथासतिवर्णानांतद्व्यंजकत्वे। वर्णानुवृत्तिर्नस्यात्तन्नचेष्टापत्तिः॥ तिसकंपहमित्यादिवी ९४

५४ र्नस्यादित्यर्थः॥ वह्नीनिबंधपर्व वृद्धोव्यंजकधूमानुवृत्तिर्नहीत्यर्थः॥ मोहावहत्वान्मधुदेवतानांरविवृद्धिलोकोभवतीहविप्रः॥

मखाश्रयत्वात्तमवेद्रूपः प्रागादिदिक्संचकसंस्थितानि॥३२॥ नाडीतिनादित्यमुपागतानिक्रियासुसम्यक्श्रुतिमंत्रसंगः॥

प्रागादिदिक्संस्थितदेवतानामपद्मणीयान्यमृतानिपंच॥३३॥ इतीहसंचिंतयतांननाणांवरवादिकोवाग्निफूलेप्रणीतां आदि

स्ववशादिकदेवतानांमखादिविद्यास्विहनाधिकारः॥३४॥ उपासतोपासकतात्यता येनेकमेवप्रापकता विनोपाता। नअत्र

विद्यापिदृतिस्थयुक्ताविद्याबलसामथ्यादितिकश्चिदाह॥३५॥ मखादिष्वसंभवाहनाधिकारंजोमितितिनितिहूत्राए विद्याधिको

नमाहूत्रमधुविद्योतावत्संक्षिप्याहमोहावहत्वादितादिना। वंशास्तिनस्थीनवेशःसः घुलोकारव्यांततनिहत्रलोकः॥ नाडीतिमि

८

तेषो हिता धारव्या निर्मथुष्टि इभूता भिना दक्षस्य शिरानाडी निति निरर्थः क्रियेति तलेह्वेरोऽकर्मकुसुमस्य इत्यर्थः पञ्चनं कुसुमं कुसुमसिताभ्रः
रंगैर्नाडीहारश्चाद्वितस्तन्मंडलमुपागतानिश्चान्तीतानीत्यर्थः देवतानां वसुरुद्रादित्यमरुतां साध्यरूपाणामित्यर्थः नो हितं पु
ंस्पृष्ठे पनः कृष्णगोप्यं चेति पंचामृतानि ऊर्ध्वपूर्णीपानि उपजीव्यानीत्यर्थः तत्र गोप्यारस्य समन्तं पूर्णवकुसुमानुपासनाभृंग
रुद्धैरिगतस्य यज्ञशिरस्त्वरूपगोप्यारव्यमथुच्छिद्रद्वारानविमंडलमानीतं तं हिताद्रिकंकुमकरं दस्यानन्तरं तं वक्तो कृतसोमाज्यपयः
कुंडोऽयमनूपं दृष्टं यं इती हसे विनयतामितितानि चनाहितादित्यमतानि यत्रस्तेजो वीर्य सर्वलोकेंद्रियात्र रूपाणि तिष्ठन्ति त्यापि
त्यमसुधं वहानिप्राणा द्विष्ठस्थितानां वस्वादीनामुपजीव्यानीत्येवं चिंतयतां वस्वादीनां स्वरूपफल्गी मयएतदमृतं वेदवसूना
मैवैको भूत्वाग्निनैव मुखेन रतं देवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीत्यादिना पुराणं कथितमित्यर्थः ततः किं तत्राह आदित्यादिरूह एवीह
ताखित यथा उपा सतेति आध्यता श्रावताश्रापकता वणकस्य नाहित विगाधादित्यर्थः तत्र आदित्यमनाधिकास्यादितांतता
भावात्पूर्वकल्पीयस्य ह्रीनाधिकान्त्वे नास्तित्वात्वादादिति भावः तथा इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वा
जः इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निः इमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वाग

वाविनिता ध्यासु अस्वघ्नपास्यकाम सुतेषामेव विद्योनाधिकारः इमो दक्षिणा वामकर्णाः क्रमे भागोत तम मनद्धाज्ञा विलुपास्यो दिति
यतांवित्यने नदृष्टिः सावा मान्द्रि ह्ययोक्तिः तृतीय मानुवित्यनेन दिन्द्रो वा मनासिकाद्वयो किनि
त्यवंसस्न सुगीर्णत्पवेद्वेपु षुत पूर्षापास्तिनिति श्रुत्यर्थः मध्वादिविद्यानधिकारोपि ब्रह्मविद्या २५
१५ धिकारोस्त्वित्युत्पतत्र आहन्नवं सतिविद्यात्वातिन हविद्यानदेवानामधिकारोपि विद्यात्वान्म
ध्वादिविद्यावदित्यनुमानादित्यर्थः कान्विन् जैमिनिनामधिकात इत्यर्थः सत्रे अनधिकारमाहेतिशेष
सूर्यादिदेवशब्दानां ज्योतिर्मण्डल एव हि लोके प्रयोगात् ज्ञो वा नेमं मण्डलस्य मृदादिवत् ॥३२॥
अचित्वात् इहो हासाचाद्देवानां नाधिकारिता स्वाप्यं मंत्रार्थवादेना प्रामाण्यापविन्हादिति ॥३३॥
तएवजपोति षिताविद्वितिसूत्रेण न्हिपति सूर्यादीति मंडलस्यपक्षोविल्यादेवतेनतत्वादित्यन्वयः
वज्रहस्त इत्यादिभ्यो विग्रहादिसिद्धिनिता तेषामन्यपरत्वान्नेत्याह स्वार्थ इति । मध्वादिविद्यानधिकारिणां च तत्र सात्मवि

ध्यादिष्वृत्तिःसमस्ति। ज्योतिःस्वरूपेणावस्थितानां देहग्रहोऽस्ति हेत्वनुभावसत्त्वात्॥३८॥ भावंतुबादरायणोऽस्ति हीति सूत्रेण॥ समाधत्ते
मध्वादीतिदेवतास्विभ्योपासनानामधिकानिरासमपीत्यर्थः ज्योतिरात्माद्वितविग्रहत्वेऽपि क्रमत्वाद्वादशसूत्रवद्दित्याभासत्तोऽपि विद्या
त्वादित्यनुमानंसंशयं। अद्धाज्योतिर्षिनावाचेत्यस्मात्तनंसूत्रस्यास्ति हीत्यन्तदिशा हन्यान्तिस्वरूपेणतिष्ठन्भावेति ऐश्वर्यसत्त्वा
दित्यर्थः। य घृणादिसाहित्यभावात् ज्योतिराद्युपयुक्तंतथापितदभिमानिदेवतापनाएव ज्योतिरादिरूपेणावस्थानंतु देहग्रहलाभाय च
हल्लुँवमाभत्यमत्स्यऐश्वर्ययोगात्तेषामिति भावः। तेषां भेदभातित्य भेदवत्त्वादिश्रुतस्यास्ति विग्रहः। मेघोभूत्वा उदहानेन भिद्यमभाति
त्यभूर्तिः॥३९॥ शृत्यपक्षापत्तायेदंविग्रहसंबोधतंश्रुतोनविरुद्धंतीधुमादभूत्वाउजगामेति स्मरतेऽपि॥४०॥ हृदवादीनां भूतकेष्वामभ्य
मस्तीत्यत्रश्रुतिस्मृतीदृष्टयानितेषामितिद्याम्पाइंद्रसंबोधनंइंद्रस्यमेधातिथेर्मेषातिसंबोधनमित्यर्थः श्रुतावितिउक्तात्वा
णस्थितत्त्वात्तिगारत्यासुब्रह्मण्येसंबंधार्थवादेइंद्रागच्छत्यादावित्यर्थः। यद्वार्थवादात्सूत्रनविग्रहःस्यादित्यादिहीत्युक्तमि
हेतिबोध्यं। मंत्रार्थवादैःखलुवज्रहस्तइत्यादिकेविग्रहबलसिद्धिः॥४१॥ सूत्रेऽत्रास्ति हीत्यस्यतात्पर्यांतरमाहुयेदृत्तिविग्रहः

स्यात् किं त्वातीर्थ्यविधायेणाइहस्त्रेन्द्रमिहीति पर्दश्चयुक्तमिति बोध्यमित्यर्थः ।। विरोधे कवाक्यमुपागतास्वेतद्विज्ञेयमहानुपुनारि
युक्तमत्र । विरोधे त्वान्न श्रुतिलिङ्गकाः स्युः स्वस्ति इव यज्ञसमापि गिर्यं क्रियेति ।।४७।। ऐन्द्र्यर्थवादे हस्ति स्थिहस्ति सिद्धि इक्क नमाह विरोधे कृति
तेदैवति इन्द्रवयुक्ताक्रिया । कर्मादेः श्रवणान्मध्यकृत्रथान्तमिति तदर्थवा दः स्तुतिलिङ्गकाः स्युः प्राप्य स्यलक्षयतीत्यर्थः ।।
१०६ स्वार्थाविनात्वप्राप्तिलिङ्गगान्स्यात्स्वार्थो विवक्षायद्दिमेव न स्यात् । बाधो हि नधामिति [illegible] यती नेन्द्रा युक्तमिति सि १६
तत्वात् ।।४८।। मन्त्राश्च विवक्षिता था इत्यतश्चाह [illegible] मितु इत्यर्थत्यर्थः [illegible] तिनहीम बद्धती [illegible] यत्मिति
९० गीकृतत्वादित्यर्थः ।। योर्थः श्रुतिद्वानतयेष्यते सो प्रबाध्यते वेदु [illegible] दुल्लातः श्रुत्या श्रुतिर्लिङ्गितत्वदृष्टा पर्वा धेवि नेवा
स्यत एवेत्यात् ।।४९।। तद्दात्तेत्तद्वि येषप्रमाणं प्रत्यक्षलिङ्गादिति येवं थे वं हि पिष्टता हो हि समी नाग्ना दः प्रत्यक्षवा [illegible] हितप ९
प्रवृत्तिः ।।५०।। स्वतंत्रभावेनततत्स्वयोः श्रुत्यासमाणत्वा यत्र तु ता समाना ता । बाधेन वा स्या प्रि गतिर्भे वेद्वैलत्राय मर्थः प्र
तिपादनीयः ।।५१।। श्रौकत्वमके वाक्ययोर्हीति प्रबाध्यते प्रमाणंतनेनेति थेयः युक्तोत्तिगुण राद्धगुण्या प्राप्तस्यैत

६

स्थलइतिसहितलक्षणतात्पर्यः अन्यथानुपपत्त्येवेति प्रमाणांतरेणैवार्थःसिद्धः केवलशब्दस्यैवप्रमाणमित्यर्थः उदाहरंतीति ह्रविर्यज्ञ
दावितिवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्यादौवायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविध्यर्थवादयोः एकवाक्यत्वेनप्रत्यक्षस्यासन्निहितस्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वं
इष्टस्यानुपपत्तिप्रमाणत्वात्स्यादित्यर्थः अत्रालिंगतिअर्थवादस्थप्रमाणेतरेणअधिगमार्थेनवेदिस्थप्रत्ययः अत्रातदेहादिकं वाचि
×प्रु ४ वाक्येलिंगंननुस्यादितिवत्तथैववाक्येकवाक्यत्वापत्तेहि विध्यर्थवादेततएतद्दिष्टंतत्वम् । एवंकेवलअज्ञातत्वेतावद्विग्रह
द्विवाचकमित्यर्थः इष्टापत्त्याप्रविहलतितथेवातितस्वाहवाक्यतिरतत्वावाक्यान्तिरत्वमिष्टमित्यर्थः ॥ तात्पर्येवृत्तानवच्छेदकं
यस्तात्पर्यगम्यविधिसंस्तवेहि । स्तुत्यात्मनाविग्रहस्तुडित्यामालत्रापितास्यर्यनिंदनकत्वे ॥ ४ ॥ वाक्यभेदांगीकारेतात्पर्य
भेदापित्स्यादित्यतआह तात्पर्येतिविधीतिविषयभेदबहुत्वर्थः तत्रापिविग्रहादावित्यर्थः विशिष्टविधिर्निर्विशेष
णमितिमतात्तथामंत्रार्थेनाहेमहवनाविग्रहादिधीः ॥ तात्पर्यामावततत्राप्रामाण्यस्यादित्यतआह विशिष्टेति नवतीवाच
वेतीयमेवंधारूपविशेषणं । विशिष्ट्याविधितोऽतत्पराहृपितास्यात ॥ दृष्टांतमुपपादयति नवतीतिएतस्येवनेवतीष
वानवतीयमाग्नेष्टामसाममह्लावापशुकामाह्लोतनयज्ञेतत्पत्रनवतीमास्त्रानवतीयमाग्नेयःसंबंधस्तु पविशेषणमि

त्यर्थः ॥ अतस्तत्र विशेषणापेक्षादृष्टिभ्रमो यतेतमानां तत्रागमपूर्वादिति भावः ॥ विशेषणपक्षे स्वविषयावृत्तिः प्रसज्यते विशेष
वेदां० णप्रमाणेन च विशिष्टविषये निष्पत्ते ॥ ४३ ॥ अथ तत्संबंधविशिष्टस्याविशिष्टनित्यर्थः ॥ विशिष्टविषयत्वेन यद्वा हि संविशेषणे
पनस्यानाश्रयापत्तिर्नाह्नापादि विशेषणे ॥ ४४ ॥ ज्ञाने तद्विषयत्वं स्यादिशिष्टविषयत्वतः ॥ तदाह्नपप्रवृत्तिः स्यादित्येवं केवि १७
७ चूर्णिके ॥ ४५ ॥ अन्योन्याश्रयमेवाह अथाह्नापादि विशेषणे ज्ञात इति विशिष्टविषयत्वतः ॥ विशिष्टविषयत्वादुक्तदाह्नपस्य प्र
११ वृत्तिनित्यर्थः ॥ मंत्रार्थवादादि तविग्रहादेरुपगुः परेष्वोतस्तत्परत्वं ॥ परैकवाक्येन नादिष्टस्तेषु वाक्यैकवाक्ये अत्र केचित्प्रपः
॥ ४६ ॥ अवांतरेणेति अर्थवांतरतात्पर्यमित्यर्थः परैकेवि दित्यर्थः ॥ यदाननैकेन सुरां पिबेदिति द्वाभ्यां युक्ततहियैकवाक्य
ता ॥ तस्यैकार्थानुभवः पदद्वयात्पदद्वयेनैव पृथक्त्वबोधकं ॥ ४७ ॥ एवं नान्नित्यस्य अयं तर्हि तद्धेत्वर्थः ॥ द्वाभ्यो सुरापानविधि १२
निषेधो नास्तीति नद्वन्तयोः प्रयोगः ॥ अतस्सुरापानमपि सर्वथैव मंत्रार्थवादैर्वपुनादिसिद्धं ॥ ४८ ॥ सुरापानमिति सुरा
पिबतिश्वराभ्यामित्यर्थः प्रयोगः सुरापानस्येति शेषः विहितस्य निषेधायोगात ॥ मंत्रार्थवादादिकेतन्नूतार्थस्तस
गां स्तुतिह्नानेवा चयतीति वाक्यैकवाक्यतामतत्तस्तिना नत्र कृद्धिश्रितात्पर्यगम्यविधियस्तुतो द्वान्तयावाक्यं तरत्त

ध्येयं एणवाद्यैः विसिद्धिरित्यर्थः ॥ तस्य क्रियायां पठितं तद्देशं यथा प्रयाणादित्यत्रेति युक्तं । प्रक्रमस्य कर्मोभनविग्रहस्य पाठात्स्य कर्मो
पात्स्यात्सुप्रयुक्ताः ॥ पद्यात्तस्य क्रियायामिति न तस्य प्राक्क्रियायां प्रकरणे इत्यर्थः प्रक्रमस्येति कर्म प्रक्रमस्य देवताविग्रहस्य पाठादित्य
र्थः मः देवताविग्रहः ॥ उत्पन्नमूर्तेश्च पुराणे वायवेऽस्ति देव्ही नं विरिश्चादिकानां योगप्रभावेन पुराणे कल्लुः उत्पन्नयोग्या
श्च मुनाभवेयुः ॥ पद्य ॥ उत्पन्नमूर्तलेपुराणे नामभिरुद्धामिति चेन्न पुराणे कलुषोयोगमाहात्म्यादेवादितिः महत्प्रत्युत्पन्नमवह
नमेमवादित्यपाठ्योगतिः ॥ पृष्टव्याप्यतेऽनिलस्वमभ्युत्थितपेवात्मकेयागमपुराणे प्रकृले । ननु तस्याभोगान्नखेनानमस्तुतित्यादि
नायोगमहत्त्वकीर्तिः ॥ [illegible] ॥ योगमाहात्म्यप्रतिपादिकां श्रुतिं पठति [illegible] त्यादिपदेन आ [illegible] योगाग्निमयं मनी
नमिमितितदृष्टावस्थैव प्रत्युत्पन्नेण स्यशतानुलाभावोगपमतोनु पत्व्यावणप्रमादे स्वत्मसोपुके । गंधः शुभो मूत्रपुरीषमल्पंयो
गप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्तीत्यादिकस्य न ग्रहः । कीर्तिः उक्ता इत्यर्थः ॥ [illegible] आज्ञानुपादास्पत्तेलाद्यभूमिनानामितिलोके वि
विंसं ॥ नानामादिशांग्रीवामयं तेऽनत्तराणिकैवाद्युतया विदितं ॥ [illegible] ॥ केशप्रवोहात्तमहत्तयारव्वमात्रहसंवृतत्त्वादितिविंसं ।

वैदां· रक्ष्याहिकेप्राणायाज्ञितेमत्यस्यक्षवृत्तेह्याणिमाहिकेव ॥ ४ ॥ योगाप्यतिव्यक्तवुःस्थितस्थतेजोमयंनोगजेरेनमृत्युः ॥ तस्य
वमृत्तात्मकरिष्येरहाहंमानिज्ञोयोगिनवोत्तमस्य ॥ ५ ॥ श्रुत्यर्थमाहश्चाज्ञागित्याहितापाहृत्तलामानस्पज्ञानुर्पयंत्तंभूमि
स्थितंनीयतेपर्थेःअथेरहावयवःतेजःतेजस्विनवितंनीयडत्यर्थःतदाहिकंसाप्रीवाश्चाहियेस्य

तत्तदादिकमंगं फे शाप्रशेहान्ते फे शाप्रशेहइत्यर्थः तं वायुत्त्वेन चिंतनीयमित्यर्थः। अहंतया अहंत्वेनइदंत्तु सर्वत्र योजनीयं तत्
दादिसः केशप्रशेहः आदित्यस्य तत् तदादित्तद्विकमंगं अत्र द्युर्नृखंञ्चा कापात्वेना चिंतनीयमित्यर्थः तेजोम
यो भाग्न्या मेघ कृतवपुः श्रितस्य त्वन्वयः श्रितस्यकश्रा श्रितस्य घटतवत्तइत्यर्थः दिव्यदेहेऽहमित्यपि मानोयस्य
तस्यायर्थः नागाजतेन मत्तुश्च तेत्यन्वयः॥ गुरुस्य तत्त्वादहिन्मवाणं तदद्रवणात्सूर्यतत्त्वे।। यथैव तथायइती
हलिंगाद्विद्या पिकाग्नः कथितस्मृशणां जानश्रुते ग्रस्तइपदो लिंगाद्धुस्य विद्याधिकृत्तिस्तथैवा॥५॥ इ
क्षान्तसंगातिवदन् एवं पन्नमाह यथैवेति तथायइति अतथायइतिवा कोपेन शब्देन देवतानीपामशैक
वलिंगादित्यर्थः प्रस्तुपदेति ग्रस्तइपदेनघनामशालिंगादित्यर्थः। नथ सहस्रहोमो मिंस्तत्तेवेय प्रस्तजाल्य
मिदं नमली॥ इत्याहै कोपित्रसङ्गयो मोविधानवद्याविदुत्प्रसिद्ध॥५॥ लिंगदेशमित्तं अहहानलोजाते ×श्रृ८
वसहोमो मंस्त्रितिश्रुति मर्धतां पत्तीनिधइत्यादिना नैवृत्तंते नगवांषड्गुताहिहान मग्ववत्पुन्नेत्यर्थे त्वा
हायोपसन्नो नश्रुतिनाइदं सर्वं गृहीत्वा अनुष्णाधिमामितः न्त्रोयेध्व्रआ सध्वस्य सहमइतीह प्रस्तमेनाले
नपर्याप्तं मर्गाइस्यानि वाहकत्वादित्याहेत्यर्थः इतोपि प्रस्तुस्यापि कामइत्याह अपि वेति अग्रेयते॥

×ज्ञानर

×द्रेन

वेदां॰ विध्युक्तवेदाध्ययनं नर्श्रत्त्रोपनीतानां स्त्वविधिकाविधानाः स्युः त्रैवर्णिकानामुपनीततोऽतिवेदार्थविद्याधिकृत्तत्वान्न शू
द्रस्य॥३४॥ तत्र अध्ययनेन॥ शूद्रो द्वियज्ञे नवक्लृप्तेः इत्युक्तो विद्याधिकारी तत्र एवं तस्याध्ययोत्तवेदार्थविवोधशा
क्तिर्नास्तीति युक्तेः प्रवृत्तेपि तोल्पात्॥३५॥ ननु तस्माच्छूद्रो यज्ञेनवक्लृप्त इति वाक्यं च शूद्रो विद्यायामनव
१०९ क्लृप्त इति वाक्यस्याभावाच्छूद्रस्यापि विद्याधिकारोस्त्विति चेत्तत्राह शूद्र इति श्रुतौ तस्मादिनमिनित्वादित्यर्थः १९
विद्याप्रेत्ति विवाच स्वरूपाश्रुतेः सामर्थ्यमित्यर्थः वेदार्थमात्रस्य हि यज्ञशब्दः श्रुतिरिति तत्स्यादुपलक्षणार्थः
×श्रे तच्छूद्रे निर्दिष्टं नैस्य यज्ञेवह्यात्मवोधोपि समत्वेहतो॥३६॥ तच्छूद्रेति तस्माच्छूद्र इति तच्छूद्रे नोनिर्दिष्टस्यात्र
धीतवेदार्थज्ञेनवत्त्वरूपसामर्थ्याभावादितिन्यायस्य समत्वादित्यर्थः॥ यत्तु शूद्रस्य त्रैवर्णिकलिंगाच्छू
द्रस्य विधित्तिनयुक्तमेतत्॥ सामर्थ्यहानात्त्वानयेनहीनं लिंगं कथंचोद्यत्तु तस्मात्साध्या अर्थित्वादिसं
भवादेवादिवच्च विद्यानामधिकारोस्त्विति चेत्तत्राह सामर्थ्यातिश्रुसामर्थ्येन्यायेन अर्थित्वादिसंभवन्यायस्य
×शा१० निरस्तत्वात्॥ न्यायमेव च लिंगस्य साधकत्वादिति भावः॥३७॥ इह निषादस्य विधेवले न विधिस्यैतादृस्तुनि
षादस्थपत्यानवार्थवीदृत्तव्यशूद्रस्य विद्यास्ति नयेनहीनात्त॥३८॥ अत्रैवर्णिकनिषादस्थपतेर्निष्पाधिकारस्य
स्य शब्दाच्छू

१९

नाद्स्यापि विधायिका नास्ति त्यतन प्राहउक्थ्यनीति तिन वेति त्र्यर्थ बाधास्यित तस्मात् दग्राह्यस्यान्यतः सिद्धार्थाविधेति नः स्तुतोग्र
पकत्वात् अन्यपरस्य मानीतत्र विरोधः एव प्रामाण्यात् अत्र च न्यायविरोधोदिति भावः स्वाध्याययत्वादि विधि
×त९ र्विरोध [illegible] लिंगमात्रात्तहितस्य विधा। नतु क्रियैर्दृष्टफलेच्छिबोधे सामर्थ्यसिद्धफलकल्पनास्यात् त [illegible] विध्येत
नाविरोधादृष्टिन विधेत्या स्वाध्याय इति नतु स्वाध्यायस्यैतित्म पश्यत्स्यानान्यत्वात् नत्वात्सा स्वाध्यायस्य चेकेन ×ध्ये४
रु५ चिन्त्लेनानियत संव द्दृष्ठया वेन न तद्रूपास्थित तत्र तावद्ध्ययनस्यावाप्तौ नक्रतु संबधान हि तपाक्रत्वर्थ अन्तस्था
गमेच्छ येबोधे वाध्ययनं नियं तं न प्राकयते ना प्पुरुषार्थ। पुरुषेक्ष्वि भिन्न प्रवर्तते: पुरुषार्थत्वात् स्वाध्याया
वाप्तेरस्त्वर्थावगमस्य वा विधि विना पुरुषेच्छधीन प्रचर्यतित्वा भावात् इष्टसाधनत्वेन दृष्टत्वेन वा नधिगतत्वात् न
स्माक्लिधिविध नियेण मना ध्ययनेनादृष्ट कल्पं अतोध्ययनविधेन्नियामफलत्वाद्रद्दस्याध्ययनेनवापुरुषाफ
दिपाठेन वावेदार्थावगमसिद्धेः सामर्थ्यसंभवात्सोपि विधायामापि क्रियतामितित्यत्त आह नतदिद्वचनीति सा
मर्थ्यतिद्ध्यथा न स्वाध्यायसामर्थ्यसिद्धफलसातिनादृष्टफलकल्पना युक्तास्यादित्यर्थः अध्ययनविधिनेव
सामर्थ्यसिद्धफलेस तत्प ध्ययनस्य नादृष्टं कल्पयती लिनाव: नवसामर्थ्यनृपलिंगस्यसामान्यसंबंधापत्त्ये
फलसंबंधार्थ हि तत्र पन्नायष्वा मैत्रलिंगानांक्रतुर्वसंबंधापत्त्यात्रत नु फलसंबंधः सिद्ध इति न सामान्य संबंधो

×लं१

त्वं १

पन्नेति मंतव्यं॥ न च नवेदे सति कर्मतात्पर्येण मंत्राध्ययनस्य बुद्धेः॥ तस्येष्टहेतुत्वविबोधकात्स्वाध्यायविधेः फ

वेदां० लेसाधिविबोध एव॥ अ॥ पूर्वपक्षोक्तरीत्यैव साधयति तथैवेनत्तिश्च यत्तवाईति तन्न प्रत्ययेनस्वाध्यायेप

मिते साति तीव्रत्वध्यपनस्यमुत्तत्वमवगतं तस्या च तस्याध्ययनस्येष्टोपायतावोधकाद्ध्ययनविधेर्वै ११

लात् सः सामर्थ्यासिद्धोर्थावबोध एव फलं नादृष्टमित्यर्थः॥ अतएव ह्यनुपानुनाध्येनाध्ययनस्याप्रण कर्म

११० सभवे स्वाध्यायेनाधीतेत्यस्तस्य दृष्टान्त्वप्यफल्पनयाप्रधानकर्मत्वस्वीकारेण स्वर्गादिफलकल्पनानौचित्या

दध्ययनमीस्तत्स्वाध्यायतत्पोर्थविबोधः फलवत्कर्मब्रह्मसाक्षात्कारोपयोगित्वं ध्ययनं रोपतातस्येवत्तु

नीरूपनयोपात्तमध्यापयीतेति श्रुतेः॥ उपनयने च त्रैवर्णिकस्येव च श्रुत्यर्थं ब्राह्मणमुपनयीतेत्युक्तत्वान्न ×८

तपाधपरस्य स्वाध्यायनाम्ना वाध्ययनविधिविनाघशूर्थवादलिंगमात्रान्नरस्य विद्याधिकार इति सि

द्धं॥ अत्र नेपे मप्प नम्रपत्त विधेर्नैव सप्रवानमिवास्पने ह्या॰ ब्रह्मज्ञस्य हितं जगुण मज्ञस्य नाज्ञानतप

त्तिवाक्यात्॥ १०॥ स्त्रीयाप्यकर्मश्रवणाच्च स्मृता ब्रह्मज्ञनेहि कातिशायश्रुतेश्च॥ शुगस्य साक्षदुपदेनस्य ते

ते ह्येनसावैश्यनिर्दर्शनात्॥ ११॥ तर्हि वैदिकस्य द्रष्टव्यो व्यर्थ इत्याशंक्य तेष्वारभ्यातुं शुगस्यत्यादिसूत्रे तद्वा॥

स्थानं पुंभवनरूपं न मे वत्से तं स पुण्यवानामिव नैषधमात्येति श्रुतिमर्थः तं पश्यति अनेकामिति केऽपि अत्र इति श्रुत्वा तो दृष्टं उ
अप्ययं स्त्रमाह नमयतीति सो चापि स्तिग्धायां न स्यजा नश्रुतेनुपतिमालामावध्याग च्छतोऽहिसानी म च्छेयं स्व वं वाति
४ यि ३ हंसेनमनो मौं मन्त्राने त्यादिना गेस्ये हंसं सैवो ष्यासम्राङ्गी श्रुत्वा कन्यापि तेन किं न पश्य सितत्ते तस्त्वाद्य स्यायत
स्व इति त्वं यान गच्छेत्पुनर्मुं पुष्पु त्या य मा मो हंस आह नमेन न्वान मिति श्रुतिरूपदानि पाजयति च प
म ध्यानमिति अपतविद्धे सैतं नरेन्द्र राज्ञा नं स पुण्यवानं नैषधमिव स्पृहच्चनमात्यं त्वम पः याज्ञय तिलिनोतमिति
स्यां तमंग मयति स्वा स्वादाभिति स्पृग्वा गौ त्रोणा कर्ती तपा सह वर्त्ते तदतिसयुग्वा तमित्यर्थः नैषधः यद्यस्ये न्न
यशा वा काताः हंसी वा कार्यता॥ स्वकीया पप श्रवण तनैषध स्पातिशयं श्रवण हेत्र स्पृजा नश्रुतेः श्रुवुश्रो
कः पूस्त्ता तुत्य न्मासा शुक्रनैषध न स्व स्पसर्वे ज्ञता ज्ञापनाय शब्दप्रयदनसर्कार सवितत्पर्थः॥ अनादस्य श्रव
णात्वगास्य शुगस्य स्पत्रा ताविबुधनस्त्रकार्यो गार्थ लाभे सति रूठहा नमनन्वे यने ति हिंसादस्य श्रः गोश विस्त
नगोत्कमर्थ सन्निपदर्शयति अनादरस्येति खगस्य हंसस्यानादरश्रवणादित्यन्वयः एतेन तदनादरस्य श्रवणा
४ त दित्यत्रं स्पर्हं सस्यानादर श्रवणादिति विग्रहो दर्शितः विबुधन सर्वज्ञ नैषधेनेत्यर्थः सोत्राहिंसा दोर्थ माह यथा
तिरस्कारे स्यानन्वयात्याग वृत्तिन्याय घात नार्थस्य नैहिंसाद्रूत्यर्थः कृतानिवृत्तावपत स्त्रैव प्राप्तस्य चैवेति

वेदां०

×त्र ४

१११

तत्र संप्रदद्रस्वेष्वृत्तोभ्युपस्पृद्वृत्तेर्ज्ञोनश्रुतिः क्षत्रियएव नान्यस्य ॥ ५ ॥ तद्राजस्व बवण आदित्येन द्व्याकृनोतिस्पृचेतिस्वं योगेनेत्य
र्थः अन्यस्य मुख्यस्याश्रवणेन त्यर्थः नेदृशस्से त्रवादिति भावः ॥ सेवर्णाविद्यावचनस्य प्रयोजनं क्षत्रियस्येव नस्यः प्रसिद्धं तेना
स्य पुंसस्सहवासात् स्त्रियामाज्ञानश्रुतेः क्षत्रियतागतेश्चा ॥ ६ ॥ प्रकृष्टाद्ध्वं क्रष्टयो वा स्तु किंतु यद्वेत्यन्यायोगेनेति प्रीकी क्षत्रि
त्वात्ते युक्तत्र्यैवैश्यन्नलिंगादितिस्त्रेणपि निनाचष्टसैवर्णेतिकिंचेति गर्भः क्षत्रियत्वस्यागतेः निषेध्यतत्वात् तद् १११
त्रियस्य कन्यास्पदत्वि प्रवेणसंवेधः सहत्वेनेतिसमानायां विद्यायांसम संविवाहा हाःत्मकालिंगादित्यर्थः प्रोक्तु ना
यापि विप्रोद्वैकापेयाज्जिप्रत्तानिरोगा पुरोहितमकापालेवद्भिर्भिक्षितवानिति ॥ ७ ॥ तद्वा कथं शौनककृथितेतो
तिप्रत्तानीननाधिपः ॥ यास्यः कापेयविप्रेणास्तवेद्यित्ररथायत्तः ॥ ८ ॥ अभिप्रत्तानीकापेययोगाच्चैत्र
रथस्ततं शायेणयाजवंश्यानां पुरोधोवंशः सिनकाःपथ ॥ भवतियाजकाः स्वित्ररथवंश्यस्ततोमतः
अस्य चैत्ररथत्वे पि क्षत्रियत्वे कथमस्तु ॥ ॥ अस्यतत्त्समभिज्ञ्या हाते स्फुटीकुर्वन्नुत्यहप्रो नवं च कापेय
माभिप्रत्ता निर्णं कान्न्सानिस्तृद्वनपतिविषयमायो ब्रह्म वाची विभिन्नप्रतिसंवर्णविद्यावाकपोषपठ
ति जनयति ॥ श्रुतौ मुद्रनपाचपुनेत्यर्थः यास्यतेतिसेनवे चित्ररथीकापेयाअयाज्ञयानिति अ
नेनेत्यर्थः ॥ एतेन द्विजात्रेणेत्यर्थः चित्ररथपुरोहितकापेययाजात् कथंचैत्ररथत्वमित्यत आह स्त्राजाति

संम्बाद्दत्यस्ययाज्ञक्तामवतीत्यनेनान्वयः प्रीकत्तेअस्यचेत्रविज्ञानमाहात्म्यखवितविन्द्रामाणामितिशेषः ॥ स
कृत्रियः कृत्रपवित्वकीर्त्तयेः कीर्तितनस्वित्रस्यस्यसूनुजानश्रुतेस्तेनसेहादितत्त्वात्स्यात्कृत्रियत्वेनतुश्च
द्रजातिः ॥१८॥ क्षत्रपविविवेषितनस्माच्छेत्रगायिनीमैकोःकूत्रपतिरजायतेतिश्रुतिकीर्तितत्वादित्यर्थः श्रुतौ
तस्मात्स्वित्रस्यादित्यर्थः ॥ विद्यात्रिदशोस्कुचतत्रत्रसंस्कारसंकीर्तनतोनविद्या। शूद्रस्यसंस्कारविहीन
तोर्नैर्विद्यांगमंतः सनत्कुमारनीयः ॥१९॥ संस्कारपरामर्शात्तः सत्यकामजाबालापायन्नेतिसत्याजनश्रुतेर्द्दौषिका
नीत्याहविधीतितंहोपनिन्ये। अधीहिभगवइतिहोपससादतेहसामित्याण्याण्योभगवतीपिप्पलादमुपस
न्नाद्दत्यादिर्त्यर्थः तेविद्यार्थिनमाचार्यःहारिकिलउपनीतवान्। अनुपनीतायविद्यादानायोगादितिभावः
सनत्कुमारंनारदः अधीहिभगवइतिमंत्रमुखात्स्वयमुपससादगुरुस्पसदनंकृतवानित्यर्थः अधीहिदु
दिशोत्तिपावकइतिश्रुत्यर्थः तौहिब्रह्मस्याप्युपनयनेकल्पतामित्यादौविलक्षणतरमालवाधिनिलापाश्चेत्यंप्रोनानि
नावकसंस्कारविहीनतौत्कनिर्तिनम्पृष्टपातकंकिचित्तत्रचसंस्कारमहतीत्यादिनेत्यर्थः पातकंमहत्त्वाभन्न्या
विनागमनावकत्तमित्यर्थः विद्यागमतासइतिसंस्कारस्तुत्यर्थः आपद्धसूत्रेतुवेदाध्ययनोगोपनयनस्याभावान्नेष

द्रस्याधिकारइत्युक्तेइदानींतुब्रह्मविद्यायांस्यात्तस्य। जाबालादितिनेदंसत्यवितर्कं प्रद्रुत्यप्रसन्यत्वविनिश्चयेचप्रवर्ततेइह
वे.दी. श्रूपदेशेनच। सत्येनजाबालमुपेत्यविप्रंविद्योपदेशायमुनिःप्रवर्तते॥३१॥ तद्भावनिर्धारणेचप्रवृत्तेर्नि
तिश्चत्रादपिनतस्यतत्राधिकारइत्याह प्राज्ञेयेति एवार्थश्चप्रकारं निश्चयसत्यवृत्त्यर्थं गुरूपदेशेनप्रवर्तति
दपस्वेतिद्वितीयवक्तारनस्यान्वयः दर्शनाच्चेत्यर्थः उक्तमेवार्थमुदाहरति गौतमस्याध्यातिसत्येनेति किंगोत्रोसो
११२ तिपद्रस्सत्यकामोजाबालआहनाहंगोत्रंवेदनाधिमन्भ्रातितित्ततोगौतमस्तदीयेनसत्यवचनेनविप्रंनिश्चित्य ११२
नेतदब्राह्मणोविवक्तुमर्हतिसमिधंसोम्याहरोपत्वानेष्येनसत्यादगा इतिविद्योपदेशायप्रवृत्तवान् अतस
त्रशूलिदर्शनान्नाम्नः शूद्रस्याधिकारइत्यर्थः उपपत्त्यानिश्चित्येत्यर्थः एतत्सत्यवचनाचेविद्युनिसंशविद्यैवक्तुमब्रा
ह्नरणोनार्हतिअतस्त्वंनसत्यादगाः सत्यवचनान्नातिगतोसि अतस्त्वामुपनेष्येतदर्थंसामेघमाहरेतिश्रुत्य
धिः वदस्तुतन ध्ययनस्यतत्स्याध्ययनेवेदाध्यचनरणार्थयोश्च स्मृत्यानिषेधात्पशूद्रजातेर्विद्याधिकारो
नहिसंगतः स्यात्॥३२॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च नतस्याधिकारो इत्याह वदतिवस्त्रेव
रणस्यात्यर्थः। नस्यवेदस्याध्ययनस्यापीत्यन्वयः तस्ययोजनयोस्तदर्थेववाधत्तुष्ठानहृपयोनर्थयोश्चेत्यर्थः॥

× ष्ट्२

श्रोत्रियेति वेदाध्ययनवा । सिद्धमुक्तस्तेन त्वया मृत्वा त्रपुपुरुषाणां स्यात् तत्कर्णयुग्मकम्पनेन तस्य तद्दोषहानाय स नाधि
कारी ॥२९॥ अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणमिति स्मृतिः । स्मृतौ श्रवणनिषेधविकल्पमि
×तस्य ३ त्याह । एष श्रोत्रियेति दि तिं तद्दोषेति तस्य शूद्रस्य वेदश्रवणजनितदोषस्य हानार्थं नैव तत्पपूरणस्य तद्दो
षकर्णयुग्मकम्पनेनेत्यन्वयः । तत्पूरणात्तद्व्रवणप्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ शूद्रं प्रसङ्गान्तरेणाह तेहि नाध्ययने
तस्य समीपतोऽतः । इति स्मृत्यन्तरत्वान्त्य कथं लभेत विद्यामस्यैव नरकस्तु वेदवाक्ये ॥ ॥ तदध्यापनेन निषेधविकोस्म
तिमाह शूद्र इति पशुवत् एतदेवाह शान्तेय शूद्रं समीपे नाध्येतव्यमिति स्मृत्यन्तरत्वादित्यर्थः । वाक्यमस्यैव नित्य
×यः ७ त्वं न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादि तदर्थज्ञाननिषेधः । द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति तदपि तु शूद्राणां निषेधः
मतिर्वेदार्थज्ञानं दानं प्रसिद्धमित्यर्थः । नैमित्तिकदानेन शूद्रस्याप्यधिकारादिति द्रष्टव्यम् । तस्मात् तृतीयश्रवणादिना
स्याध्ययनावदातावित्कुलादिकानां । शूद्रः पुराणादीतिहासतश्च लभेत विद्यां न तु वेदवाक्यात् ॥ ३१ ॥ अवदाती
निर्मलाः पुराणादितिहासश्रवणे तु लोके वर्णानित्यादिना पुराणादिश्रवणे चातुर्वर्ण्याधिकारः स्मरणादित्यर्थः
दयनानां । प्राणान् दुरेति स फले परमामरूपात्प्राणो नियतं निःसाति प्रबलस्य जस्त्रं । प्राणानिग्रहमहद्दशस्य

× नित्यदाने ४ × तस्माच्छूद्र ६

४४ सर्वस्य हेतुः प्राणो यो जीवो मोक्षुकाम्यतद्विदः॥ सरामस्यां न्ययं हेतु ज्ञानदानेन मे प्रभुः॥३॥ ४५

नर्पैतत्तत्त्वस्य यथोक्तत मङ्गलमये कोहेतुः॥४॥ एतद्विदुर्विदुस्तेपुरुषा विमुक्ताः प्राणामेवेतपुनितियत्कठवल्लिका
वे दी. योप्राणानिधानक मुद्दीतित भस्तितत्तस्यां ब्रह्मात्मेवपरमं सकलार्थहेतु॥४॥ यो देद किंचिन्नगत्सर्व प्रा
णएजतिनिसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवंतीतिवाक्यस्यार्थमाह प्राणादिनादि
नानिषेतानि प्रेरके सति प्रचलति चेष्टत इत्यर्थः तत्प्राणाख्यं जगत्कारणमहत्त्वग्रनवद्विन्त्रब्रह्मय ११३
११३ यायत्तमुद्यतं वज्रं भयहेतुस्तथा भयहेतुरित्यर्थः सफलेति सर्वजगद्धेतुरित्यर्थः जीवोक्तिर्ब्रह्मवचनेश
रादेवन पेपुनाब्रह्मैकत्वावबोधायेत्युक्तमत्र तु कल्पितम्॥५॥ स्वरूपतोपि प्राणोहि नास्य ब्रह्मैक्यसंभवः
अतोब्रह्मैक्यबोधाय न प्राणास्म्हि निष्पता॥६॥ प्रत्युदाहरणसंगतिमाह शाद्यदेवतिशावृदेव प्रमितद्रूतिन
येत्र स्तवाक्ये जीवकीर्तिने ब्रह्मैक्य बोधायेत्युक्ते अत्र तु अस्य प्राणस्य न ब्रह्मैक्यसंभवः॥ हिपस्मात्फा न
ना प्राणः स्वरूपतोपि कल्पितः तस्मादित्यर्थः अन्यत्तिनुवादः॥ प्राणोनिलश्चेत्युपमर्यविवित्तिप्राणादिशद्
श्रवणतेन वायोर्वद्वतो ख्याति भेत्सु संवेप्राणोनिमिलित्वलतीतिगीतं॥७॥ वायुर्हि तिर्योयघमने समर्थः
पर्जन्यभावेन विवर्त्तमानः प्रमाग्रहश्चेदनत्र शब्दोस्वार्थ समस्तं त्यजन्नस्तवहा॥८॥ पूर्वपक्षमाह प्राणानिलश्चेत्या

x त१

दिनाय तन्यस्मानुपूर्वं चलत्योयस्मिन्न तस्मिन्नु प्राणे स्थितिमत्यस्मिन्नेव प्राणे निमित्ते सर्वं जगच्चेष्टत उत्सुन्तं
हियस्मात्रवायुः समर्थः तस्मादिहवा ... क्षप्राणवच्छेप्रार्थस्वत्रवणेन प्राणो वायुश्चेति द्वयमुपास्यमि
त्यर्थः इत्यवृहत्प्राण्यहं श्रद्धांवेदित्यर्थः अग्रं प्राणे तदुद्यतमिवेत्यन्तो वज्रतुल्यार्थकत्वतः वज्रप्रवृत्स्य गो
गत्वात्स्वस्य परिवर्जनं ॥७॥ स्याद्वज्रमुद्यतं ब्रह्मनिमित्तादितिकौर्तने। तस्य सर्वनिमित्तत्वोद्वज्र
मद्वारं सामवेत ॥८॥ वायोर्वाक्यार्थतापत्त्वे वज्रशाद्वार्थवान्नभवेत पर्जन्यता ॥ तस्यैव वायोर्न प्राणनि
भावतः ॥ प्राणता वंगत्ते वायोः प्राणशब्दापि सार्थकः सर्वशब्दस्य संकोचो वायुकार्यमपेक्ष्य तु ॥९॥
अर्थैकदेशलाभेन स्वार्थत्यागो न हीष्यते। स्वार्थत्यागाद्धि वक्तुः संकोच इति युक्तिमत् ॥१०॥ प्राणव
ज्रशब्दौ स्वार्थं त्यजन्त इति यदुक्तं तदुपपादयति तदुद्यतमिवेत्यादिना। तद्ब्रह्म उद्यतं वज्र
मिवेत्युक्तात्यर्थः ॥ स्याद्वज्रमिति ब्रह्मनिमित्तादुद्यतं स्यादिति विवक्षायामित्यर्थः ॥ जगत्सर्वमि
ति कथं स वायुकस्य जगतश्चेष्टाजन्म वेत्यत आह सर्वशब्दस्येति ॥ अन्वीयते ॥ प्राणदि

शब्दात्प्रमितो ॥ त्र विज्ञु स्स वायुः सर्वस्य व[illegible] कंपनोक्तेः ॥ श्रुत्यंतरे कंपनहेतुत्वावः परेश्वर
स्यैव हि सुप्रसिद्धः ॥१२॥ कंपनं जीवनाख्यं वेद्यात्तद्धेतुत्वस्य श्रुतौ उक्तत्वादित्यर्थः । श्रुत्यंतरइ
ति न प्राणेन नापानेनेत्यादावित्यर्थः । हि यस्मात् हे नावः हेतुत्वं अतः परमात्मैवात्र वाक्यप्र
मित इत्यर्थः ॥ स्वयंप्रज्ञं ब्रह्म तदेव तस्मिन्लोकाः श्रिताः श्च कोपि जनस्तादृशं । अनाश्रितो नेति
हि पूर्वमुक्तमङ्गुष्ठादिकं वास्य भयात्स्वरूपे ॥१६॥ सदेव तिष्ठ द्वितीयोत्तरत्वेत्येतस्य पूर्वोत्तरवा
क्यकीर्तेः । पूर्वोक्तेनान्याभिदमेव वाक्यं तदनवद्ब्रह्म सन परं यदि स्यात् ॥१४॥ इति हीति तदेव शु
क्रं तद्ब्रह्म स तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिन्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चनेत्युक्तमित्यर्थः
॥ इति वोत्तरत्वेति भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ॥ भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति
पंचम इत्युत्तरत्वाप्युक्तमित्येवमेतस्य परमात्मनः पूर्वोक्त[illegible]रवाक्ययोरुक्तत्वादिहापि स एव

४दै२

प्रमितइत्यर्थः॥ तदीशामितिसर्वासांवीराश्चेतितदीशाः तमनाश्रितःकोपिलोकोनस्त्येवेत्यर्थः अ
तोऽएवकारार्थः॥ किंचैतेनैवप्रकृतेनचान्यदन्यत्रधर्मादितिकीर्तितत्वात्॥ पदांतरस्यानुग
तिरत्र सूत्रेमंडूकगत्याभवतीहदूरात्॥१५॥ कथंसूत्रेअविद्यमानपदव्याख्येत्याशंक्य
शब्दादेवप्रमितइत्येतस्यमंडूकप्लुतिन्यायेनाऽनुगमइत्याह पदांतरस्येति॥ वाक्यप्रकर
णायेतश्रुतिसंकोचबाधितेप्राणवज्रश्रुतीतस्मात्परमब्रह्मसंबोधके॥१६॥ नसर्वशब्द
श्रुतिसंकोचमात्रंश्रुत्यर्थत्यागहेतुरपितुपूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यत्वप्रकरणसंवलित
श्रुतिसंकोचइत्यभिप्रेत्याहवाक्येति॥ गतार्थताप्राणनयेननस्यान्नह्येवकारश्रवणंस
मस्ति॥ प्रातर्दने नापिनयेननस्यादाद्यंतसाम्यंनहिदृश्यतेऽत्र॥१७॥ गतार्थत्वाभावेहेतुमा
हनहीति प्राणमेवाभिसंविशंतीत्यत्रनिर्णयेदाका[illegible]रणत्वपरैवकारश्रवणाद्ब्रह्मपरत्वंयुक्त

मिहलुतन्नेत्यर्थः आद्यंतेतितत्रैवात्रोपक्रमोपसंहारैकरूप्यंनदृश्यतइत्यर्थः॥ ॥ज्योतिर्दर्शि

नात्॥ ॥समस्तकालुष्यनिवर्तनेनप्रसीदतीहितिनिरुक्तेःसत्वात्॥स्यात्संप्रसादेनस्तुशुद्धि
रुक्तासुशुप्तिमान्लक्षणयावजीवः॥ ॥आत्मानमस्मात्पुरुषोविविच्यतंब्रह्मरूपेण
विबुध्यसाक्षात्॥प्रत्यक्परंज्योतिरुपेतिविद्वान्नितिश्रुतंज्योतिरहंपरंस्यां॥ ॥एष
संप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतेसउ
त्तमपुरुषइतिवाक्यस्यार्थमाह समस्तेत्यादिना इहस्तुशुद्धोजीवस्सम्यक्त्वंचसर्वका
लुष्यशून्यत्वंतदहसमस्तकालुष्येति अस्मात् अभिमानद्वयविषयाच्छरीरद्वयादित्यर्थः
अक्रतावेषइतिविद्वानुक्तइत्यभिप्रेत्याहविद्वान्निति परंज्योतिरितिसंबंधः उत्तमपुरुषरू
पंब्रह्मस्यामित्यर्थः॥सर्वशब्दश्रुतेःपूर्वसंकोचानुपपत्तितः॥प्राणःप्रक्रियायाब्रह्मेत्युते

मत्रत्नुवर्त्तते॥२॥ संकोचः कृतेर्येन ज्योतिः प्रक्रियया आह हरिः। यद्वा श्रुतिः समुत्थायेत्यादिका संकु
चेदिह॥४॥ तस्याश्चानुपपत्त्येदं रविः प्रकरणाद्भवेत्॥ रवेः स यावदित्यादि नाडीखंडउक्तत्वतः॥
प्रत्युदाहरणसंगतिमाह सर्वेतियेनेतियेन संकोचेन प्रकरणज्योतिर्ब्रह्मस्यादित्यर्थः। दृष्टांतसंग
तिमाहयदेति इदं ज्योतिः। प्रकरणाद्रविर्भवेदित्यर्थः प्रकरणमाह स यावदिति स्फुटत्वतः प्रत्यक्ते त
त्वादित्यर्थः॥ ब्रह्मज्योतिर्व्यापकं तस्य वाप्तो नास्माद्देहादुत्थितेः स्यादपेक्षा। ब्रह्मैकत्वात्पूर्वकाल
लहानात्संपद्येति त्वाश्रुतिर्नैवयुक्ता॥६॥ ज्योतिःशब्दो ब्रह्मणो वक्ति हीत्थं ब्रह्मार्थे त्वस्याश्रुतीनां प्र
पीडा। नाडीखंडे परस्तु तादित्य एव ज्योतिः प्रोक्तः स्तोऽब्रह्मशब्दः परस्य॥७॥ स्फुटत्वादित्यस्यांतिके तस्य
विद्वान् कार्यब्रह्मप्राप्य मुक्तेः क्रमेण॥ एवं चात्र स्यात्तत्पीडा श्रुतीनां ताभिर्व्याप्रक्रियाप्याल
नः स्यात्॥८॥ पूर्वपक्षमाह ब्रह्मज्योतिरित्यादिना। ब्रह्मैकत्वादिति॥ परं ज्योतीरूपब्रह्मण एव स्व
रूपत्वात्तत्प्राप्तिरप्येकैवेति तदपेक्षया तस्या एव पूर्वकालत्वायोगादुपसंपद्येति त्वाश्रुति

र्युक्तेत्यर्थः। हीति प्रसिद्धौ ब्रह्म न वक्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः इत्थं समुत्थाय उपसंपद्य ज्योतिरिति श्रु
 तित्रयस्यापीडा स्यादित्यर्थः। नाडीति स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति नाडीखंडे प्रस्तुता
दित्य एव ज्योतिःशब्दकथित इत्यर्थः स आदित्यः नू त्वेति तस्य अर्चिरादिपदतया परस्यादित्यस्य समी
पे स्थित्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते कार्यं ब्रह्म प्राप्य क्रमेण मुक्तो भवतीत्यर्थः आत्मनः प्रक्रियेति प्रक्रा
न्ता अपहतपाप्मेति प्रकरणं बाध्यमित्यर्थः॥ आत्मोक्तेः॥ ॥ अपेतपाप्मा प्रकृतः परात्मा तस्यानुव
तेरिह दर्शनेन॥ ज्योतिःपदोक्तः परमेश्वरः स्यात्तस्यैव वादे प्रतिपादितत्वात्॥ ॥ व्याख्येयः। यरूपे
णाव मध्यतश्च स उत्तमः पूरुष इत्यर्थाते। अत्राशरीरत्वफलश्रुतेर्हि विद्या न वै निर्गुणगोचरेयं॥१॥
अनर्थकः स्याद्दूविरत्रयस्मान्मार्गोर्चिरादिर्न हि संभवीति। अनर्थकत्वेन पराहतेतच्छ्रुतित्रये प्रक्रि
या परात्मा॥ ॥ ब्रह्मणोनुवृत्तिमेव दर्शयति तस्यैव वादादाविति मध्यतः मध्ये वा एतं त्वेवतेन्मूर्यो

नुव्याख्यास्या।मीतिपरामर्शादित्यर्थः॥ अथानंतरमतेसउत्तमपुरुष इत्युपसंहारादित्यर्थः आत्मा
शरीरत्वेति अशरीरं वाव संतमित्यादिश्रुत्येत्यर्थः यस्मादर्चिरादिमार्गेण नसंभवीन संभवति। इति
अतः अनर्थकः स्यादितिपूर्वेणान्वयः पराहते। सतीत्यर्थः प्रकृतेपयेति आनर्थक्यप्रतिहतानांवि
परीतं बलाबलमिति न्यायेन प्रकरणेन ब्रह्मैव ज्योतिः शब्देनोच्यत इति भावः॥ सयावदित्या
दिकवाक्यगीतस्तत्खंडिकायां प्रकृतोरविस्त॥ तत्पूर्वमुक्ता दहरात्मविद्याया तत्फलाप्त्यर्थ
मुदीनतस्यात्॥१२॥ यत्तु नाडीखंडे आदित्योपि प्रकृत इति तद विरुद्धमित्याह सयावदिति त
त्पूर्वमिति ततः प्राक् प्रस्तुतायादहरविद्या तत्फलप्राप्त्यर्थमुक्तः स्यादित्यर्थः॥ एते नता वा एता
हृदयस्य नाड्य इति नाडीखंडे नाडीनां रश्मीनां च मिथः संश्लेषमुक्त्वा अथयत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्य
थैतेरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत इतिश्रुत्यामुमुक्षोरादित्याप्तिरभिहिता अथसंज्ञालोपानंतरं यत्र
...नाडीरश्मिमिथोयोगमुक्त्वानाकारइतिश्रुतेः॥ अथयत्रैतदित्यादिश्रुत्या...॥ संज्ञालोपानुक्रमी
...यथास्या न्मरणेतनोः॥ उत्क्रामति तदा नाडीसंश्लिष्टे रश्मिभिर्बुधः॥ आरुढः सन्प्रयात्यूर्ध्वं गत्वा द्वारात्म... रविं

वेदां०
॥११॥
४

प्रारब्धकर्मावसानकालेएतन्मरणं यथा स्यात्तथोत्क्रामति अथ तदा एतैर्नाडीसंश्लिष्टैरश्मि
भिरूर्ध्वस्सन्नुपरिगच्छति गत्वादित्यं ब्रह्मलोकद्वारभूतं गच्छतीतिश्रुत्यर्थः तथात्रापि शरीरा
त्समुत्थायेयमत्वा परं ज्योतिरादित्याख्यमुपसंपद्य तद्द्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वरूपेणाभिनिष्पद्य
त इति वक्तव्यं समुत्थाय उपसंपद्येति क्त्वाश्रुतिर्यां ज्योतिषोर्चिरादिमार्गस्थत्वमानात् इदं च मा
र्गस्थत्वलिंगं ज्योतिःश्रुत्यनुग्राहकमतो मार्गस्थसूर्योपास्याक्रमणमुक्तिपरं वाक्यमिति
निरस्तं॥ व्याख्येयत्वेनोपक्रांत आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यताप्र
योजकप्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदकज्योतिःश्रुतेर्बाध्यत्वात् अशरीरत्वप्र
लिंगाद्ब्रह्मैव ज्योतिः अशरीरं वाव संतमित्युक्तौ शरीरताये ज्योतिःसंपत्त्यभिधानात् न च सूर्य ॥१२॥
प्राप्त्याक्रमेणाशरीरत्वं स्यादिति वाच्यं परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति पराम

र्शनित्तत्संपत्त्यासाक्षादेवाशरीरत्वनिश्चयाद्वितिदिक् ॥ परोक्षज्ञानरूपास्याश्चशरीरादिविवेकधीः
स्वेनरूपेणनिष्पत्तिःसाक्षात्कृतिरुदाहृता ॥१३॥ ज्योतिःसंपत्तिरज्ञानेनष्टेवब्रह्मतामता ॥ मुखं
व्यादाययद्वपितीत्यत्रेवव्युत्क्रमःश्रुतौ ॥१४॥ व्युत्क्रमइतिस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यपरंज्योतिरूप
संपद्यतइतिव्युत्क्रमोऽस्मिन्पइत्यर्थः तच्चदृष्टांतःसुखमितिस्वापंकृत्वासुखंव्याददतेइतियथातथेत्य
र्थः ॥ आकाशोर्थांतरत्वादिव्यपदेशात् ॥ शब्दार्थरूपाखिलविश्वकर्तातेनामरूपेवपदंतत्स्थले ॥
स्यातांतदाकाशपदाभिधेयंब्रह्मामृतंतत्सनवेयमात्मा ॥१॥ आकाशोहवैनामनामरूपयोर्निर्व
हितातेयदंतरातद्ब्रह्मतदमृतंसआत्मेतिवाक्यस्यार्थमाह शब्दार्थेतिकर्तेति श्रोतनिर्वहितेति
पदस्यार्थः ॥ सआत्मानवेयमित्यन्वयः ॥ गतार्थताकाशनयेननोनवेद्यतोजगन्निर्वहणंनमस्य
पि ॥ घटेतवाच्यादिककारणत्वतो नहिश्रुतंसर्वपदंश्रुताविह ॥२॥ कारणत्वतोघटेतेत्यन्वयः
नवसर्वहेतुत्वेनेतिशंक्यंसर्वाणिहवाइमानीत्यादिश्रुताविवइहश्रुतौसर्वपदस्यश्रवणाभावादि

वेदां॰ स्याहनहीति॥ नामादिकांतरालत्वं तदधिष्ठानतो व्यक्तं। ब्रह्मधर्मतयैतस्य न चेन्नाकाशधर्मता॥३॥
यत्तत्पदाभ्यां प्रतिपादितस्य तदंतरालस्य नपुंसकाभ्यां॥ भिन्नत्वमाकाशत ईश्वरस्य पुल्लिंगशब्दै
॥११८॥ यकीर्त्तितास्यात्॥४॥ आकाश एव प्रतिपत्तये स्यान्नामाद्यधिष्ठानमहेश्वरस्य॥ अनर्थकत्वेन परा
हतिश्चाकाशश्रुतेः संभवतीह नातः॥५॥ ज्योतिःश्रुतेरस्ति यथैव पूर्वं न प्रक्रिया वास्ति महे[illegible]श्वरस्य॥
निरंतरायप्रबलश्रुतेस्याद्व्योमैव भूतं न महेश्वरोऽसौ॥६॥ पूर्वपक्षमाह नामादिकांतरालत्वे
मित्यादि[illegible]ना॥ ततः किं तत्राह यत्तदिति तदंतरालस्य नामरूपांतरालस्य॥ पुल्लिंगेति पुल्लिंगाकाश
निर्वहित शब्दद्वयनिर्द्दिष्टादित्यर्थः संगतिं सूचयति अनर्थकत्वेनेति ज्योतिरिति पूर्वत्र ज्योतिःश्रुतेः प
राह[illegible]तिर्यथास्ति न तथेह संभवतीति पूर्वेणान्वयः तत्र हेतुः अत इति आकाशस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्व
दित्यर्थः न प्रक्रियेति पूर्वत्र यथा ब्रह्मणः प्रकरणमस्ति न तथेहास्तीत्यर्थः निरंतरायेति असौ आकाशः भू
तं व्योमैव भूताकाश एव स्यान्न ब्रह्मेत्यर्थः॥ आकाशजात्रपव ब्रह्मचीराकाशचियं विना॥ नहि संभव ॥११८॥

तीत्येवमाकाशस्य तदर्थता ॥ ॥ आकाशस्य ब्रह्मत्वप्रतीत्यर्थत्वं कथमित्यत आह आकाशजेति आकाशज
नितवाघ्याघाश्रयेत्यर्थः ॥ ब्रह्माकाशजवाघ्याघादेरधिष्ठानं भवेदिति ॥ प्रतीतिः पूर्वपक्षे हि भवतीह प्रयो
जनं ॥ ॥ वाघ्याघादेरिति तन्मात्रस्येत्यर्थः ॥ ययोर्निर्वहिताकाशस्तयोर्ब्रह्मास्पदं भवेत् ॥ नामरूपाख्यवा
घ्यादेराकाशजनितत्वतः ॥ ॥ वाघ्याघादेरास्पदं ब्रह्मत्वमुक्तमत्रोपपद्यते ॥ अतोऽत इति निर्देशान्नान्याधि
ष्ठानतोचिता ॥ ॥ आकाशस्य वाघ्याघादिकारणत्वे पि ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानतास्त्यत आह ययोरिति ॥ अता
विति नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरेत्युक्तत्वादित्यर्थः तच्छब्दस्य पूर्वोक्तपरामर्शित्वादिति भावः ॥ वाघ्या
दिकारणाकाशाद्भिन्नस्य परमात्मनः ॥ वाघ्याघा अयं भूतस्य चिंतनान्मुच्यते क्रमात् ॥ ११ ॥ पूर्वपक्षमु
पसंहरति वाघ्याघादीति ॥ अत्रोच्यते ॥ आकाशशब्दः परमेश्वरः स्यान्नामादिकादस्य विभिन्नतोक्तेः ॥ यदंतरे
ति श्रुततद्भिन्नेदो नामादिभ्यः स्थित एवस्य न स्यात् ॥ ॥ अस्याकाशस्य नामादिकात् ॥ भिन्नत्वेनोक्तत्वादि
त्युक्तहेतुं विवृणोति यदंतरेतीति यदंतरेति श्रुत्युक्तेः ताभ्यां नामरूपाभ्यां विभेदः नामाद्यंतःपातिनो भूताका

को२

वेदां०

शास्यनस्यात्मस्वस्यस्वस्माद्भेदायोगादित्यर्थः॥निर्वोढृतावात्रनियंतृतासानावेतनाकाशगताहियुक्ता॥

संकोचनीयेनवनामरूपेनैवात्रवाक्यंचविभेदनीयं॥१३॥संकोचनीयइतिनामरूपपदेप्रकाश्यप्रका

॥११४॥ शकात्मकजगन्मात्रवाचके।नसंकोचनीयेइत्यर्थः॥[illegible]नैवेतिनिर्वोढुरेवांतरा॰

लत्वेनैकार्थ्याद्वाक्यैकोसंभवतिनोपायोयेयपरत्वेनवाक्यविभेदनीयमित्यर्थः॥ब्रह्मात्मशब्दावभू

तान्नयत्वस्वपृथक्त्वलिंगानितया सतीह॥ब्रह्मत्वमाकाशपदोदितस्यसमानयंतीतिसमीहितंनः॥१४॥

सूत्रगतादिपदग्राह्यान्यादर्शयन्नफलितमाहब्रह्मेति॥ब्रह्मशब्दत्यानिरुद्धास्याद्यदाकाशशब्द

तिस्तदा॥नवेदप्रतिबंधेनलिंगैर्ब्रह्मविनिश्चयः॥१५॥श्रौतत्वेनाम्नेतिप्रसिद्धिलिंगसहकृताकाश

श्रुत्यामूर्ताकाशधीःकुतोनेतिशंकानिराहब्रह्मेति॥यदाश्रुताकाशश्रुतिरितिछेदः॥यत्तुच्छंदोप्र

स्तुतार्थाविद्याकाशार्थकोमतो॥प्रधानगतलिंगंचपुंस्त्वेनपरिणीयते॥१६॥यत्तुयत्तत्पदान्याभि ॥११४॥

स्यादित्रत्रोत्तरमाह यदीति प्रधानेति प्रधानप्रातिपदिकगतमित्यर्थः॥ प्रधानभूतार्थविशेषणत्वाद्यत्प्र
त्ययार्थो गुणभूतलिंगं॥ तदन्यथायोज यितुं हि शक्येन तावता वाक्यविभेदसिद्धिः॥१२॥ उक्तमेवस्य
ष्टयति प्रधानेति यत् लिंगमित्यन्वयः॥ अंतरालत्वमत्र त्यमुपादानत्वमीरितं॥ अधिष्ठातृत्वमुदितं
निर्वोढृत्वं मनीषिभिः॥१३॥ अंतरालत्वमिति अधिष्ठानत्वेनोपादानत्वमुक्तमित्यर्थः॥ तेनामरूपवयत
विभिन्नेइत्यर्थके वक्ष्यतिवाक्यमेतत्॥ तदर्थनवेद्भूस्तात्रिलिंगमेतत्प्रपेवभिन्नत्वमितीहबोध्यं॥१४॥
तेयदंतरेत्यस्य तेनामरूपेयस्य ब्रह्मणोंतरामध्येवर्तेते इत्यर्थे विवक्षित्वा अंतरालत्वं तिरूक्तं इ
दानींतस्यार्थांतरमाह तेनामेति॥ ॥सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेन॥ ॥देहादिमध्ये कतमो यमात्मा वदेति
पृष्टोमुनिराह हराइ॥ मनोमयोऽनाद्य हृद्याख्य वुद्धेस्तु हृत्तितश्च प्रकृते श्च भिन्नः॥१॥ प्राण
हृदस्थोपरि सप्तमीयं भेदार्थकास्यादिति तद्भिन्नः॥ पूर्वो यमात्मा समहेश एवेत्युदीरितः प्र

त्यगहंमहात्मा॥२॥ कतमआत्मेति योयंविज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषइत्यादिवाक्यस्या
र्थमाह देहादीत्यादिना॥ राज्ञा जनकेन पृष्टोमुनिर्याज्ञवल्क्यः। इत्यर्थः॥ कोन्यात्प्राणात् ननुप्रा
णेषु हृदीति सप्तमीश्रवणात्तद्भिन्नइति कथं व्याख्यातमित्याशंक्य सप्तमीव्यतिरेकार्थेत्याह
प्राणादिति अयमात्मेति॥ योयमेवंभूतस्सएवात्मा सममहेशएवेति याज्ञवल्क्येनोदीरितउक्तः॥ प्र
त्यगहमस्मीत्यर्थः॥ नामभूनेदव्यपदेशात् स्वंब्रह्मेति यन्नूदितमस्ति तन्न॥ भेदोक्तिमात्रेण नभेदसि
द्धिरस्मिन्नजीवेपिभेदोपचारः॥ प्राज्ञात्मनासक्त इतीहवाक्येभातीत्यनेकोक्तिकृतात्तदुक्तेः॥
इत्येवमाशंक्य तयोरिहापि प्राज्ञात्मनोर्मुख्यविभेदएव॥ ब्रह्मार्थकंप्राज्ञपदंहि तत्रेत्ये
तस्माभेदेहसंगतिःस्यात्॥ जीवानुवादेनवकर्मकर्तुः स्वक्तिःपरैक्यावगमःफलंस्यात्।
॥ भेदव्यपदेशमात्रेण नभेदसिद्धिरकस्मिन्नपि जीवेप्राज्ञेनेत्यादिनाभेदोपचारदर्शनादि ॥१२०॥

त्याशंकते भेदोक्त्यादिना ॥ प्राज्ञात्मनेति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति वाक्ये भेदोपचारो नातीति
तदुक्तेः भेदव्यपदेशात् ॥ अनैकान्तिकत्वमित्यर्थः तस्यानैकान्तिकत्वान्न भेदसाधकतेति भावः
सुषुप्तेति व्यावहारि[illegible]क भेद इत्यर्थः समाधेः समाधानादित्यर्थः पूर्वोत्तरपक्षयोः फलमा
ह जीवानुवादेनेति ॥ आद्यंतयोरत्र मनोमयोक्ते मीमांस्यत्वस्यात्रयकीर्तनेन ॥ संसारि जीवः प्र
तिपाद्यते ऽत्र कर्माधिकारस्तदुक्तितस्यात् ॥ ६ ॥ पूर्वपक्षमाह आद्यंतयोरिति आद्यंतयोर्यो
ऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति विज्ञानमयस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ महानजस्सर्ववशीति योऽयमापेक्षि
कत्वेन समस्तमत्र ॥ प्राज्ञात्मनासक्त इति श्रुतिश्च भेदोपचारेण भेदमिन्ने ॥ आ परमात्मपरिष्वं
×श्रीर गेति रूपरूपेतेत्यत आह प्राज्ञेति जीवेश्वाभिन्ने स्वभेदकल्पनया स्यादित्यर्थः प्राज्ञ शब्दो जी
वत्वावीनेश्वरत्वावीति भावः ॥ जीवस्य कर्माधिकृतिप्रसिद्धो संस्तूयते जीव इहेति युक्तं ॥ जीवस्य

लिं१

वोपक्रमणादिगैस्समस्तवाक्यंखलुजीवनिष्ठं॥४१॥उपसंहरतिजीवस्येतिकथंपुनरुक्तमित्यपेक्षा
यामाहजीवस्येवेति॥ अत्रोच्यते॥ ॥जीवःसुषुप्तौपरमेशयुक्तोनवेदवस्त्वन्यदितिश्रुतत्वात्॥
उत्क्रांतिकालेतदधिष्ठितोयंशब्दान्विमुंचन्परिगच्छतीति॥४२॥जीवाद्भि [illegible] देनमहेश्वरो
क्तेस्तस्यानुवादेनतदैक्यधीःस्यात्॥ प्राज्ञस्तु [illegible] परमेश्वरस्स्यात्तेनात्मनासंगतएव
जीवः॥१॥सुषुप्ताविति तद्यथाप्रिययास्त्रियासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनांतरमेवमेवा
यंपुरुषःप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनांतरमितिश्रुतत्वादित्यर्थः उत्क्रांतीति
अयंशारीरआत्माप्राज्ञेनात्मनान्वारूढउत्सर्जन्यातीतिश्रुतत्वात्जीवाद्भेदेनपरमेश्वरस्योक्ते
र्व्यपदेशात्तस्यजीवस्यानुवादेनब्रह्मैक्यधीःस्यादित्यर्थः एतेनसूत्रेव्यपदेशात्तस्यानुवृत्तिरु
क्ता॥प्राणादिभेदार्थमुपक्रमोक्तिःस्वप्नादिकस्यव्यभिचाहेतोः॥अनात्मधर्मत्वविनिश्चयायम ॥१२१॥

ह्येव जीवः कथितस्तथांते ॥११॥ विशोधितस्यास्यतदैक्यसिद्धौ तस्मादियं ब्रह्मपरा श्रुतिः स्यात् ॥
महत्त्वसर्वेश्वरताद्यतस्त्वनापेक्षिकं स्यादिति कल्पनीयं ॥१२॥ उपक्रमेति जीवस्य उपक्रमे उक्तिः
संकीर्तनमित्यर्थः स्वप्नादिकस्य व्यभिचारहेतोर्व्यनिवारात् अनामधर्मत्वविनिश्चयायमह्ये
जीवः कथितः ॥ स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादिना निर्दिष्ट इत्यर्थः ॥ अतेव स वा एष
महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्छेते सर्वस्य वशीत्यादिना
शोधितत्वंपदार्थस्य ब्रह्मैक्यसिद्धौ कथित इत्यनुषंगः नापेक्षिकमिति आपेक्षिकं स्यादिति न कल्प
नीयमित्यन्वयः ॥ असावदस्थागतधर्मतो न स्पृष्टो यतोऽसंग इतीरितत्वात् ॥ पुण्यादिनास्पर्शवि
हीन एव सुप्तावपीत्येवमुदीरितत्वात् ॥१३॥ इतीरितत्वादिति अनन्वागत स्तेन न भवत्यसंगो ह्ययं
पुरुष इत्युक्तत्वादित्यर्थः ओतहि शब्दार्थमाह यत इति यस्मादसंगस्तस्मात् जाग्रद्भोगादिना न स्पृष्ट
इत्यर्थः पुण्यादिनेति अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य

नवतीत्युक्तत्वाद्बजीवस्यब्रह्मैक्यपराश्रुतिरित्यर्थः॥सर्वस्यवशंत्रस्तकलंनियंतुंशक्तश्चसर्वाधिपइ
त्युपत्तेः॥पत्यादिशब्देरपिबोध्यतेसौजीवःपरह्मेतयैवनान्यः॥१४॥पत्यादिशब्देभ्यइतिसूत्रादपिजीवः
परमात्मत्वेनप्रतिपाद्यतइत्याहसर्वेतिसर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिरितिश्रुत्युपात्तैरित्यर्थः
नान्यइतिकर्माधिकारीजीवोनप्रतिपाद्यतइत्यर्थः॥नसाधुनायंनवतिप्रशस्तोनासाधुनानीव
इतिश्रुतेश्च॥ब्रह्मस्वरूपःप्रतिपाद्यतेसौभेदस्तुमुख्योव्यवहारसिद्धेः॥१५॥इतिश्रुतेरितिसनसा
धुनाकर्मणाभूयान्नो एवासाधुनाकनीयानितिश्रुतेश्चेत्यर्थः॥पत्त्वभिन्नेपिभेदश्चौपचारिक
इतितत्राह॥भेदस्त्वितिमुख्यत्वेहेतुमाहव्यवहारेतिव्यवहारसिद्धत्वादित्यर्थः॥व्यावहारिकत्वमे
वभेदस्यमुख्यत्वमितिभावः॥ ॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशिवरामानंदतीर्थस्व
शिष्यस्यपुरुषोत्तमानंदतीर्थस्यकृतौवेदांतन्यायरत्नावल्यांप्रथमस्याध्यायस्यतृतीयःपादः
॥ ॥आनुमानिकमप्येकेषामितियेन्नशरीररूपकविन्यस्तपरिगृहीतेर्दर्शयतिच॥जगद्बत् ॥१२२॥

अति१

येशस्य प्रविवेशं तमुक्तितः॥ तेषां ब्रह्मणि तात्पर्यं निर्णीतं यद्यपि स्फुटं॥१॥ तथापि तत्र वाक्या[illegible]नि प्रधानादर
प्सिद्ध वित्॥ हेतुत्वं बोधयंतीति तस्यापि परमात्मवत्॥२॥ स्यादुक्ततेति [illegible]शंकाऽत्र तुर्यपादे निरस्यते॥ पादे प
दविचारादिश्चतुर्थे प्रथमस्य तु॥३॥ पादारंभप्रयोजनमाह जगद्धेत्वादिनेत्यर्धश्लोकद्वयेन॥ परमात्मवत्
हेतुतास्यादित्यन्वयः॥ पाद इति प्रथमस्य चतुर्थे पादे पदविचारादिरित्यर्थः॥ आ[illegible]दि शब्दार्थस्तु वाक्यान्व
यनयादोयव्यक्तो भविष्यति॥ आत्मारथीत स्य रथश्शरीरं बुद्धिर्नवेत्सारथिरस्य रज्जुः॥ मनो हयाः स्युस्स
कलेंद्रियाणि शब्दादयस्तेषु हयेषु मार्गाः॥४॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु॥ बुद्धिं तु सारथिं वि
द्धि मनः प्रग्रहमेव च॥ इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरानिति वाक्यस्यार्थमाह आत्मारथीति॥ रज्जु
मन इत्यन्वयः॥ मार्गा इति गोचरशब्दार्थो दर्शितः॥ यदाविवेकी सव सारथिः स्यात दौर्घतोऽश्वान्विनिवा
रयेत्तर्हि॥ नो चेन्मनः प्रग्रहवद्ध वाहान्प्रवर्तयेदि[illegible]॥५॥ बुद्धेः सारथित्वं व्यनक्ति यदेति सः बुद्धि
रूपः [illegible]मार्गतः विषयरूपमार्गात्॥ तानू इंद्रियरूपानित्यर्थः॥ सोक्तेति यात्मानमुदीरयंतिदेहनपुतं म

२४ द्रियगोचरेषु ११४२

नसंद्रियेभ्य॥ नहि स्वतो संगतया ऽस्य भोगो भवेत दध्यासतनिबंधनस्तु॥९६॥ आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भो
क्तेत्याहुर्मनीषिण इति वाक्यस्यार्थमाह भोक्तेति वेतिं श्रुतावात्मशब्दो देहपर इत्याह देहेनेति तद
ध्यासेति किंतु देहाद्यध्यासप्रयुक्त इत्यर्थः॥ असंयतैस्संसृतिमिंद्रियाद्यैर्विष्णोः पदं याति च संयतै
स्तैः॥ इतीरयित्वाऽग्रिमवाक्यतश्च विष्णोः पदं तत्पुरुषाविधानं॥९७॥ परं समस्तादपि वेंद्रियादेः श्रुति
र्मुमुक्षोर्जननीव वक्ति॥ अतिग्रहत्वाद्विषयाः पराः स्युर्ग्रहाभिधानेंद्रियतः श्रुतत्वात्॥९८॥ परत्वमि
ज्ञानवान्भवतीत्यादितद्विष्णोः परमं पदमित्यंतश्रुतिवाक्यस्य तात्पर्यं वदन्निंद्रियेभ्यः परा ह्य
र्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः॥
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्यग्रीमं वाक्यमवतारयति असंयतैरिति विष्णोरिति सोऽ
ध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्युक्तत्वादित्यर्थः परमिति किं तदध्वनः पारं विष्णोः पदमित्यपे
क्षायां तेभ्य एवेंद्रियादिभ्यः परत्वेन पुरुषाख्यं तद्विष्णोः पदं मुमुक्षोः जननीमातेव हितकारिणी श्रु

स्तिरहेत्यर्थः अवतारितं वाक्यं व्याख्यातुमुपक्रमते अतिग्रहत्वादिति अ तत्वादिति यदप्यंतरंगत्वा
दिंद्रियाणामर्थापेक्षया परत्वं युक्तं तथापींद्रियाणां ग्रहत्वमर्थानां शब्दादीनामतिग्रहत्वं च श्रुति
सिद्धमित्यर्थानामेव परत्वमित्यर्थः ॥ ग्रहं ल्लतिमर्त्यं स्ववशं नयंतीत्येवं ग्रहाः ग्राहकतावंतश्चां ॥ श
ब्दाद्यधीना हि ततो भवेयुरतिग्रहास्तेन त एव मुख्याः ॥ … ग्रहपदं व्युत्पादयन्नर्थानां परत्वं स्पष्टयति
गृह्णंतीति तत एव अतिग्रहत्वादेव मुख्याः श्रेष्ठा इत्यर्थः परत्वं श्रेष्ठ्याभिप्रायेण न त्वांतरत्वादिनेति
भावः ॥ तेभ्यः परत्वं मनसोऽत्र बोध्यं तस्मात्परा बु … द्धिरितीदितास्यात् ॥ मनो हि मूले सकल
स्य बुद्धिर्विनिश्चयात्मेति तयोः परत्वं ॥१०॥ सकलस्य सर्वेंद्रियार्थव्यवहारस्येत्यर्थः चित्तिस्थ्यात्मेति
निश्चयात्मकबुद्धिधारावि … ष … यात्मनो अनुरूपं कुर्वंतीति संशयात्मकमनसो बुद्धेः प्राधान्य
मिति भावः ॥ आत्मा महान् बुद्धिपरो अर्थी स्यात्सूत्रात्म … चीवीस्तु महत्पदेन ॥ समष्टिचीर्व्यष्टिरि

पःपदास्याद्रथीत्यनेदात्पुरुषोमतोऽत्र॥११॥महानितिमहत्त्वंस्वामित्वाद्द्वयंरथीतिआत्मानंरथिन
मित्यत्रयोरथित्वेनोक्तस्सआत्मात्रोक्तोबुद्धेपरःस्यादित्यर्थः॥समष्टिर्वारितिव्यष्टिबुद्धिव्यापना
दात्मत्वंसमष्टिबुद्धेरित्यवगंतव्यंरथीत्यितिअत्रास्मिन्पक्षेपुरुषग्रहणेनैवतदभिन्नोरथीनो
क्तोगृहीतःस्यादित्यर्थः॥आत्मानमित्यादिकवाक्यसंस्थास्सर्वेपदार्थाःकथितास्तप्ताव॥तत्राव
शिष्टंरथरूपितंयद्वपुस्तदव्यक्तपदोदितंस्यात्॥१२॥रथेतिपूर्वंरथत्वेनकल्पितमित्यर्थः॥अ
व्यक्तमायाजनितंशरीरमव्यक्तशब्देनतुलक्ष्यतेऽत्र॥तस्मात्परंयत्पुरुषाख्यमुक्तंनवामिविष्णोःप
रमंपदंतत्॥१३॥यत्पुरुषाख्यंविष्णोःपरमंपदमुक्तंतदहमस्मीत्यर्थः॥प्रधानमव्यक्तपदोदितंस्या
दव्यक्तशब्दःखलुरूढशक्तेः॥सांख्यस्मृतौस्याद्यदपियोगिकोयंतस्यापिरूपादिविवर्जितत्वात्॥
१४॥एवंविषयवाक्यार्थमुक्त्वापूर्वपक्षमाहप्रधानमितिसांख्यस्मृतौरूढत्वइत्यन्वयः॥स्या

दपीति अयं योगि कोपि स्यादित्यन्वयः तत्र हेतुः रूपा [illegible] दीति रूपादिनाव्यक्तेन नवतीति योगार्थ
सत्वादित्यर्थः॥ क्रमेण पाठान्महदादिकस्य सांख्यस्मृतौ व प्रकृतत्र अतौ व॥ तस्यैव वाव्यक्तपदाहृतास्य
द्देहस्तु न व्यक्ततया तदर्हः॥ १५॥ तदेव विश्व [illegible] प्रकृतिः अतो परं महत्तत्वतई दितस्यात्॥ केषां विद्
व्यक्तपदोदितत्वान्नाशद्धमेतत्परिकपितं वा॥ १६॥ प्रधानमेव विश्वहेतुः स्यादित्यत्र हेतुमाह अ
तोहीति महतः परमिति महत्तत्वमपेक्ष्याव्यवहितपूर्वकालत्वेन कारणत्वप्रतीतेः पर [illegible] त्वोक्तिस्तु का
र्यापेक्षया कारणस्योत्कृष्टत्वादिति भावः आनुमानिकमपि अनुमानगम्यं प्रधानमपि एकेषां
शाखिनामव्यक्तशब्देन पठितत्वादशब्दत्वमसिद्धमिति सूत्रावयवार्थमभिप्रेत्याह केषांचिदितिप
रिकल्पितमनुमानगम्यं एतच्च प्रधानमपि॥ अशब्दमित्यन्वयः॥ ॥अत्रोच्यते॥ ॥रथात्मनाव्य
ल्पितविग्रहोयः पूर्वत्र तस्य [illegible] ग्रहणान्न तस्यात्॥ पुरात्मबुद्ध्योः पठितं शरीरं मध्येऽत्र वाक्ये पि वमव्या
जन॥ १७॥ अव्यक्तशब्देन तदेव वाच्यं कुतः प्रधानस्य ववैदिकत्वं॥ आलोचितपूर्वं वाक्यं तदेव संद

वे.दी.

॥१२५॥ र्शयतीह नान्यत् ॥१८॥ शरीरमेव रूपकेण रथसादृश्येन विन्यस्तं क[illegible]ल्पितं तस्य ग्रहणात्
प्रधानं वैदिकं नेति न शरीरेत्यादिसिद्धांतन्यायार्थमाह रथात्मनेति न तस्यादित्येतदेव सोपपत्ति
कं स्फुरयति पुरस्तादिति पुरा पूर्ववाक्ये आत्मबुद्ध्यादिमध्ये पठितं शरीरमत्रापि वाक्ये मध्यगेना
४बी४ व्यक्तशब्देन तदेवं ग्राह्यमित्यन्वयः तदेव प्रकृतं परिशिष्टं देहमेवेत्यर्थः स्मार्तक्रमः किमिति त्यक्त
इत्याशंक्य श्रौतक्रमस्य प्रकरणापरिशेषाभ्यां बलवत्त्वादित्यभिप्रे[illegible]त्योक्तं सूत्रे दर्शयति वेति
तदाह आलोचितमिति ॥ अत्र प्रधानं पुरुषाभिधानं तदंगभूताः पठिते द्विपाद्याः ॥ आत्मानमित्या
दि यदस्ति वाक्यं तत्रोदिता एववरूपकोक्तेः ॥१९॥ दृष्टार्थलाभाय तत्स्मात्पूर्वरथात्मनारूपितवि
ग्रहस्य ॥ प्रधानवाक्यान्वयकाद्वितत्वादस्येव वाव्यक्तपदस्यपेक्षा ॥ क ॥ अव्यक्तशब्दोप्यभि
धेयकाद्वितीयद्विपादेः कथनासमर्थः ॥ वदेहशरीरं परिशेषतोत्रनाप्रसक्तं तं वक्तुमर्हं प्रधानं ॥२०॥ ॥१२५॥

दिं लं

दर्शयतीत्युक्तमेव विवृणोति। अत्र प्रधानमित्यादिना पुरुषाख्यं विष्णुपदं प्रधानमित्यर्थः पठितेति इंद्रि
येभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिवाक्यपठितेंद्रियादयस्तदंगभूताः तत्स्थमित्यंगानीत्यर्थः तत्रेति तत्र वाक्ये रथाद्या
त्मना उक्ता एव गृह्यंत इति शेषः किमर्थमित्यत आह रूपकोक्तेर्दृष्टार्थलाभायेति॥ देहादिभिन्नत्वेनात्मन
स्सुखावबोधो दृष्टार्थः लोके रथादिभिन्नतया रथिनोऽवगमात्॥ प्रकृतहानादिदोषपरिहारायेते आ
नेवात्र ग्रहणमिति भावः प्रधानवाक्येति पुरुषपरत्वप्रतिपादकवाक्यान्वयः आकांक्षितो येन तदन्वे
याकांक्षितत्वादित्यर्थः अव्यक्तपदेति स्वाभिधेयावरुद्धेंद्रियाद्यनपेक्षत्वादिति भावः तदिंद्रियादेरिति
इंद्रियादीनां स्वशब्दोपात्तत्वात्तदभिधानादक्षम इत्यर्थः नेति प्रधानं वक्तुं नालं न समर्थ इत्यर्थः॥
अव्यक्तशब्दार्हतयाऽत्र सूक्ष्ममज्ञानमव्यक्तपदोदितं स्यात्॥ तज्जन्यमव्यक्तपदेन लक्ष्यं शरी
रमव्यक्तपदार्हमेतत्॥२॥ स्थूलशरीरस्य नाव्यक्तत्वमित्याशंक्य सूक्ष्मं तु तदर्हत्वादिति सूत्रे

॥२३॥

वेदांतन्या
यरत्नावली

णोत्तरमाहअव्यक्तेतिसूत्रेसूक्ष्ममितिभूतानांसूक्ष्मंकारणमज्ञानंतदाहसूक्ष्ममज्ञानमिति १२६
तज्जन्यं।अज्ञानमेवमस्मिन्नित्यर्थः॥प्रधानवादोनचमूलतोज्ञातस्यपूर्वनाधीनतयास्थितत्वात्।
सर्वप्रमाणकृतान्मतथार्थवत्स्याद्धितत्परा।हिनाकार्यकरोनहि॥१३॥मूलसूक्ष्मात्मकाव्य
क्तेंगिकानैप्रधानकारणवादःस्यादितिशंकीतदधीनत्वादर्थवदितिसूत्रेणतिनाहअप्रधा
नेतितेनस्वतंत्रस्याज्ञानस्यपरवशाधीनत्वेनअस्थितत्वात्तत्रअस्मात्रिनेभीकानादित्व
र्थःसीख्येहिस्वतंत्रमव्यक्तंजगद्धेतुरित्यौगीकानांतूसिद्धांतेत्वीश्वराधिष्ठितंमायादि
प्रादुर्भावर्थंततद्वेत्तिवेलक्षण्यादितिभावः॥पूर्ववादेवजगदुत्पन्नावव्यक्तवैर्थ्यमित्यतआ
हसर्वशक्तिदेवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामित्यादिश्रुतेरित्यर्थःनहीतिरूपस्यासंगत्वा
दितिभावः॥तद्धद्दमा श्रवणानतस्याग्रेयत्वकीर्तिश्चनतत्रसंगा॰अप्राद्रुमस्यापि

दर्शयतीत्युक्तमेव विवृणोति। अत्र प्रधानमित्यादिना पुरुषाख्यं विष्णुपदं प्रधानमित्यर्थः पठितेतिइंद्रि
येभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिवाक्यपठितेंद्रियाद्यस्तदंगभूताः तत्प्रमित्यंगानीत्यर्थः तत्रेति तत्रवाक्ये रथाद्या
त्मना उक्ता एव गृह्यंत इति शेषः किमर्थमित्यत आह रूपकोक्ते इष्टार्थलाभायेति॥ देहादिभिन्नत्वेनात्मन
स्तु स्वावबोधो दृष्टार्थः लोके रथादिभिन्नतया रथिनोऽवगमात्॥ प्रकृतहानादिदोषपरिहारायते मा
नेवात्र ग्रहणमिति भावः प्रधानवाक्येति पुरुषपरत्वप्रतिपादकवाक्यान्वयः आकांक्षितो येन तदन्व
याकांक्षितत्वादित्यर्थः अव्यक्तपदेति स्वाभिधेयावरुद्धेंद्रियाद्यनपेक्षत्वादिति भावः तदिंद्रियादेरिति
इंद्रियादीनां स्वशब्दोपात्तत्वात्तदभिधानासंभव इत्यर्थः नेति प्रधानं वक्तुं नालं न समर्थ इत्यर्थः॥
अव्यक्तशब्दार्हतयाऽत्र सूक्ष्ममज्ञानमव्यक्तपदोदितं स्यात्॥ तज्जन्यमव्यक्तपदेन लक्ष्यं शरी
रमव्यक्तपदार्हमेतत्॥२॥ स्थूलशरीरस्य नाव्यक्तत्वमित्याशंक्य सूक्ष्मं तु तदर्हत्वादिति सूत्रे

श्रीरस्तु पुरुषोत्तमानंदतीर्थयतिवरप्रणीतश्लोकबद्धवेदांतन्यायरत्नावलीग्रंथानुक्रमणिका लिख्यते। तत्रादौ मंगलाचरणादि ग्रंथकरणप्रतिज्ञांतमेकादशपद्यानि। प्रथमपादसमाप्तिपत्रं।१४०।द्वितीयपाद०।६३।तृतीयपा०।१२२।चतु०।